

SOYIBJON TILLABOYEV, AKBAR ZAMONOV

O‘ZBEKISTON TARIXI

(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan uchinchi nashr

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi
vazirligi tasdiqlagan*

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2019

UO‘K 94(575.1)(075)
KBK 63.3(50‘)ya721
T 49

Tarixiy adabiyotlarni nashrga tayyorlash va chop etish bo‘yicha ekspert guruhining xulosasiga binoan Respublika ta‘lim markazining tarix fani Ilmiy metodik kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Mas‘ul muharrir:

D. A. Alimova t.f.d., professor

Taqrizchilar:

- Q. K. Rajabov* – O‘zR FA Tarix instituti bo‘lim boshlig‘i, t.f.d., professor;
K. A. To‘xtabekov – O‘zR Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK bosh inspektori, t.f.n.;
Y. Boltaboyev – Namangan davlat universiteti «Tarix» kafedrasida katta o‘qituvchisi;
B. T. Mahmudboyev – Guliston davlat universiteti qoshidagi Guliston akademik litseyi tarix fani o‘qituvchisi;
N. M. Qurbonova – Toshkent shahar Yashnobod tumani 255-maktab o‘qituvchisi;
U. F. Haydarov – Buxoro viloyati Buxoro tumani 13-ixtisoslashtirilgan davlat umumta‘lim maktabi o‘qituvchisi.

Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan ijara uchun chop etildi.

Shartli belgilar:

Yodda tuting!

O‘zingizni sinang!

Atamalar izohi

Yakunlarni chiqaramiz!

Savol va topshiriqlar

ISBN 978-9943-26-924-8

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati, 2010, 2014, 2019.

KIRISH

Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q

Vatan – bu biz tug‘ilib o‘sgan zamin, kindik qonimiz to‘kilgan tuproq, bobolarimiz izlari qolgan, ajdodlarimiz merosi avlodlarimizga qoladigan yurtidir.

Dunyoda Vatanga muhabbatdan qudratliroq biron-bir tuyg‘u va uning sog‘inchidan kuchliroq his yo‘q. Vatan millatni yuksaltirguvchi milliy g‘ururdek jozibador sehrlil bir tuyg‘uni uyg‘otadi. Xalq qanchalik or-nomusli, g‘ururli bo‘lsa, undagi Vatan hissi va milliy ong ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Ona yurt – bir umrlik makon, diyor tabiati, el urf-odatlarl, an‘analari, ertak va afsonalaridir. Vatan hamisha navqiron va suyuqliidir. Vatan millatning ma‘naviy-madaniy zaminini yaratib beradi va har bir avlod bobolarining yurtga bo‘lgan muhabbatlarini o‘zida tashigan holda so‘nmas Vatan mehri bilan bu dunyoga qadam qo‘yadi.

Har qaysi xalq milliy qadriyatlarini o‘z maqsad-muddaolari, shu bilan birga, umumbashariy taraqqiyot yutuqlari asosida rivojlantirib, ma‘naviy dunyosini yuksaltirib borishga intilar ekan, bu borada tarixiy xotira masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ya‘ni tarixiy xotira tuyg‘usi to‘laqonli ravishda tiklangan, xalq bosib o‘tgan yo‘l o‘zining barcha muvaffaqiyat va zafarlari, yo‘qotish va qurbonlari, quvonch va iztiroblari bilan xolis va haqqoniy o‘rganilgan taqdirdagina chinakam tarix bo‘ladi.

Qo‘lingizdagi O‘zbekiston tarixi darsligi XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida sodir bo‘lgan voqealarni o‘z ichiga oladi. Bu davr Vatanimiz tarixining eng murakkab va ziddiyatli yillaridir. Bu, **bir tomondan**, Rossiya imperiyasi istilosi tufayli og‘ir kulfatlar, yo‘qotishlar keltirgan bo‘lsa, **ikkinchidan**, ota-bobolarimiz mustamlaka jabr-zulmiga qarshi Vatan ozodligi va mustaqilligi uchun qahramonona kurashlarini davom ettirdilar, **uchinchidan**, Vatan ravnaqi yo‘lida fidokorona mehnat qilib, katta ma‘naviy va moddiy bunyodkorlik ishlarini amalga oshirdilar.

Aziz o'quvchilar! Siz ushbu darslikni o'qish jarayonida yaqin o't-mishimizdagi turli-tuman tarixiy hodisalar tafsilotiga duch kelasiz. Bu hodisalarga teran baho berish nihoyatda mushkul. Mustaqil davlatchiligimiz mohiyatini to'la anglab yetish uchun mustamlakachilik sharoitida shu hududda yashagan xalqlarning boshidan kechirganlari, jabr-zulm, turli sitamlarga qaramay, o'z e'tiqodi, qadriyatlari va ezgulik yo'lidagi sobitqadamligini saqlab qolganligi haqidagi tarixiy voqealarni bilish muhimdir.

Bundan tashqari darslik bilan tanishishda quyidagi masalalar bo'yicha atroflicha ma'lumotlarga ega bo'lasiz:

– Rossiya imperiyasi istilosi arafasida O'rta Osiyo xonliklari (Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari)dagi mavjud madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy holat;

– O'rta Osiyo xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan istilo etilishi;

– O'rta Osiyoda yangi ma'muriy tuzilma – Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi va boshqaruv tartiblari;

– Rossiya imperiyasining Turkistonni ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy-ma'rifiy jihatdan mustamlakaga aylantirish uchun tutgan siyosati va uning oqibatlari;

– Turkiston o'lkasida milliy davlatchilikni tiklash va istiqloqlga erishish uchun olib borilgan kurashlar, jadidchilik harakatlari va ularning dastlabki qadamlari.

Savol va topshiriqlar

1. 8-sinf «O'zbekiston tarixi» darsligiga tayanib, O'rta Osiyo hududlari Rossiya imperiyasi uchun qanday ahamiyatga ega ekanligi bo'yicha fikr bildiring.
2. «Tarixiy xotira» iborasiga izoh bering.
3. «XIX asr o'rtalarida O'rta Osiyo xonliklarining iqtisodiy-ijtimoiy, harbiy-siyosiy holati» mavzusida «debat» mashg'uloti uyushtiring.
4. 8-sinfda olgan bilimlaringizga tayanib, O'rta Osiyoda Rossiya–Angliya raqobatida Rossiya imperiyasi imkoniyatlarining yuqoriligi nimalarda namoyon bo'ldi?

I B O' L I M

XIX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK XONLIKLARINING SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI

Bo'limni o'rganish natijasida:

- ▶ O'rta Osiyo xonliklarining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli;
- ▶ qishloq xo'jalik, savdo-sotiq va hunarmandchilikning rivojlanishi;
- ▶ yer egaligi shakllari, soliq va majburiyatlar;
- ▶ XIX asr o'rtalarida Turkiston aholisi madaniy hayoti haqida bilib olasiz.

1-§. XIX ASR O'RTALARIDA O'RTA OSIYO DAVLATLARINING HUDUDI VA AHOLISI

O'rta Osiyo dav- latlarining hududi

XIX asrda O'rta Osiyoda uchta mustaqil davlat mavjud bo'lib, bular Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklaridir. Bu davlatlarda ishlab chiqarish, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, savdo-sotiq va boshqa sohalar rivojlangan bo'lsa-da, biroq ularning taraqqiyoti ilg'or Yevropa davlatlari darajasidan past edi.

Amirlik poytaxti islom dini markazlaridan biri bo'lib, «Buxoroi Sharif», ya'ni «Muqaddas Buxoro» nomiga ega bo'lgan. Amirlik chegaralari janubda Amudaryoning chap qirg'og'idan boshlanib shimolda Sirdaryogacha, sharqda Pomir tog'laridan g'arbda Xiva xonligi yerlarigacha cho'zilgan. Davlat hududi XIX asrning o'rtalarida Eron, Afg'oniston, Qo'qon va Xiva xonliklari, qozoq juzlari yerlari bilan chegaradosh bo'lgan. Amirlikning markaziy qismi Buxoro va Samarqand shaharlari joylashgan Zarafshon vodiysi hisoblangan. Amirlikda Buxoro, Samarqand, Shahrisabz, Qarshi, Kitob, G'uzor, Termiz, Sherobod, Hissor, Ko'lob kabi yirik savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniy markazlar hisoblangan shaharlar ham mavjud edi. Unga hozirgi Tojikistondagi Vaxsh, Kofarnihon, Panj daryolari vodiysidagi yerlar, Turkmanistondagi Murg'ob daryosi vohalaridagi joylar qarashli bo'lgan. Shu bilan birga hududiy jihatdan beklilik va tumanlarga bo'linib, ularni amir tomonidan tayinlangan beklar boshqargan. Amirlikda 40 ta beklilik bo'lgan.

Xiva xonligi XIX asrning ikkinchi yarmida janubda Eron, sharqda Buxoro amirligi, g'arbda Kaspiy dengizi, shimolda qozoq juzlari yerlari

bilan chegaradosh bo‘lgan. Xonlikning ma‘muriy markazi Xiva shahri hisoblangan. Xonlikda Xiva, Kat, Yangi Urganch, Hazorasp, Qo‘ng‘irot, Xo‘jayli kabi bekliklarning markazlari bor edi. Xiva xonligi 18 ta beklik, 2 ta noiblikka bo‘lingan va ularni xon tomonidan tayinlangan beklar va to‘ralar boshqargan.

XVIII asrning boshlarida, asosan, Farg‘ona vodiysi va Sirdaryoning quyi qismigacha bo‘lgan hududlar Buxoro amirligidan ajrab, mustaqil davlat – Qo‘qon xonligi tashkil topadi. Xonlik sharqda Sharqiy Turkiston, g‘arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi, shimolda Qozoq xonliklari yerlari bilan chegaradosh bo‘lgan. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko‘lob, Darvoz, Sho‘g‘non singari tog‘li o‘lkalarni o‘z ichiga olib, bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan tez-tez to‘qnashuvlar bo‘lib turgan. Xonlikda Qo‘qon, Toshkent, Andijon, Marg‘ilon, Namangan, O‘zgan, O‘sh, Pishpak, Turkiston, Chimkent kabi ma‘muriy, savdo-sotiq va madaniy markazga aylangan shaharlar bo‘lgan. Xonlikning hududi Buxoro amirligi va Xiva xonliklaridan farqli o‘laroq, sersuv daryolar, so‘lim vodiylar, serhosil yerlarga boy bo‘lgan. Xonlik 15 ta beklikka bo‘linib, ularni, asosan, xon tomonidan o‘z qarindoshlari va yaqinlaridan tayinlangan kishilar boshqargan.

XIX asr o‘rtalarida O‘rta Osiyo davlatlari xaritasi

O'rta Osiyo davlatlarining aholisi

XIX asrning o'rtalariga kelib Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari aholisining etnik tarkibi bir-biriga yaqin bo'lib, ularda, asosan, o'zbeklar yashagan. Shu bilan birga uchala xonlik hududlarida tojiklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, turkmanlar, qirg'izlar ham istiqomat qilgan. Jumladan, bu davrda Buxoro amirligining aholisi soni 2 million atrofida bo'lib, aholining etnik tarkibi, asosan, o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlardan tashkil topgan. Aholining asosiy qismi sersuv vohalarda yashagan. Amirlikda mang'it, saroy, qo'ng'iroq, kenagas, qarluq, qalmoq, nayman, qipchoq kabi o'zbek urug'lari ko'pchilikni tashkil qilgan.

Xiva xonligida aholi soni 800 ming kishidan ortiq bo'lgan. Xonlik aholisining etnik tarkibi, asosan, o'zbeklardan, bundan tashqari turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va boshqalardan tashkil topgan.

Qo'qon xonligida aholi soni 3 millionga yaqin bo'lib, asosan, o'zbeklardan iborat bo'lgan. Shu bilan birga u yerda qirg'izlar, tojiklar, qozoqlar, uyg'urlar, yahudiylar, hindlar va boshqa elat vakillari ham yashagan.

Bu davrda uchala davlatda ham aholining asosiy qismini tashkil qilgan o'zbeklar o'troq turmush tarzida hayot kechirib, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan, qozoqlar, qoraqalpoqlar, turkmanlar va qirg'izlar esa ko'chmanchi turmush kechirib, asosan, chorvachilik bilan shug'ullangan.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Ularning hududi bugungi kundagi O'zbekistondan tashqari, Qirg'iziston, Qozog'iston, Tojikiston va Turkmaniston yerlarining bir qismini ham o'z ichiga olgan.
- ▶ Buxoro amirligi: 40 ta bekklik – 2 mln aholi.
Xiva xonligi: 18 ta bekklik, 2 ta noiblik – 800 ming aholi.
Qo'qon xonligi: 15 ta bekklik – 3 mln aholi.

Savol va topshiriqlar

1. Xaritadan XIX asr o'rtalarida Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari hududini chegaralab bering.
2. XIX asr o'rtalarida xonliklar aholisi haqida gapirib bering.
3. 6-betdagi xaritadan foydalanib, quyidagi jadvalni to'ldiring. Xonliklarga tegishli hududlarni ajratib yozing.

Buxoro amirligi	Xiva xonligi	Qo'qon xonligi

2-§. XIX ASR O‘RTALARIDA O‘ZBEK XONLIKLARINING MA‘MURIY BOSHQARUV TIZIMI

Buxoro amirligining davlat boshqaruvi

Buxoro amirligida oliy hukmdor *amir* hisoblanib, uning hokimiyati avloddan avlodga meros tarzda o‘tgan. Amirlikni *mang‘itlar sulolasiga* mansub cheklanmagan hokimiyatga ega bo‘lgan hukmdorlar boshqargan.

Buxoro shahri amirlikning ma‘muriy markazi edi. Amirlikda ijro hokimiyati bosh vazir – *qo‘shbegi* qo‘lida bo‘lgan. Viloyat va tuman hokimlari *qo‘shbegi* tavsiyasi bilan tayinlangan. Moliya va xazina ishlari, soliqlar to‘planishi kabi sohalarni *devonbegi* idora qilgan. *Devonbegiga* tashqi aloqalarni yuritish ham yuklatilgan. Unga amirlik hujjatlarini yuritishga mas‘ul *mirzaboshi* bo‘ysungan. Amirlikda soliqlarni o‘z vaqtida yig‘ish va ularni hisobga olib borishga javobgar kishi *mushrif* hisoblangan.

Buxoro arki. XIX asr

Dodxoh lavozimini egallab turgan shaxs xalqning shikoyatlari bilan shug‘ullangan. Oliy hukmdor farmonlarini *parvonachi* e‘lon qilgan. Shariat qoidalari va qonunlar ijrosi, sud ishlarini nazorat qilishni *shayxulislom* bajargan. Shayxulislomga bo‘ysungan *muftiy* diniy-huquqiy masalalar bilan *muhtasiblar* esa shariat qoidalarining bajarilishi va amal qilinishi masalalari bilan shug‘ullangan. Buxoro amirligida sud boshlig‘i *qozikalon*, *raiskalon* hisoblangan. Vaqf ishlari va mulklari bilan *sadr* shug‘ullangan. Amir qarorgohi hisoblangan arkda taxt vorisi – valiahd tarbiyasi bilan *otaliq* mashg‘ul bo‘lgan. *To‘pchiboshi* amir qo‘shinlarining bosh qo‘mondoni bo‘lgan. Amirlikning shaharlarida tinchlik va tartibni saqlashga amir soqchilari boshlig‘i – *mirshabboshi* mas‘ul hisoblangan. *Ko‘kaldosh* mamlakat xavfsizligi, amirning yaqinlari, do‘stlari va dushmanlari to‘g‘risida ma‘lumotlar to‘plash bilan shug‘ullangan. Buxoro amirligida davlat boshqaruvi, moliya, sud, mirshablik va harbiy ishlar amirning qarindoshlari, o‘ziga yaqin odamlar tomonidan boshqarilgan. Ular o‘z faoliyatlarini bajarishda katta huquq va imtiyozlarga ega bo‘lganlar.

Xiva xonligining davlat boshqaruvi

Xiva xonligi *qo‘ng‘irotlar sulolasi* tomonidan boshqarilib, uning oliy hukmdori *xon* hisoblangan. U cheklanmagan ma‘muriy, harbiy ho-

kimiyatga ega bo‘lgan. Oliy hukmdor hisoblangan xon qarorgohi Xiva shahrida joylashgan. Bu shaharda ichki – Ichan qal’a va mudofaa devori bilan o‘ralgan tashqi – Dishan qal’a mavjud bo‘lgan. Xonlikda Xiva, Urganch, Qiyot, Hazorasp, Qo‘ng‘irot kabi shaharlar ma‘muriy, savdo-sotiq va madaniy markazlar hisoblangan. Xonlikda oliy amaldor *devonbegi* hisoblanib, uning ixtiyorida *qo‘shbegi*, *mehtar*, *otaliq*dan iborat kengash faoliyat ko‘rsatgan.

Ichan qal’a. Xiva (zamonaviy rasm)

Aholining tinchligi va osoyishtaligi bilan *mirshabboshi*, xonlikdagi tartib-intizom ishlariga xon qo‘shinlarining bosh qo‘mondoni – *yasovulboshi*, diniy ishlar va shariat qoidalariga rioya etilishi va amal qilinishi masalalariga *shayxulislom*, sug‘orish inshootlari va suv ta‘minoti hamda taqsimotiga *miroboshi* mas‘ul hisoblangan. Harbiy bo‘linmalarga *lashkarboshilar* qo‘mondonlik qilgan. Askarlik xizmatida bo‘lganlar soliqlardan ozod qilingan.

Qo‘qon xonligining davlat boshqaruvi

Qo‘qon xonligida oliy hukmdor *xon* hisoblangan. Xonlik *minglar sulolasi* tomonidan boshqarilgan va uning ma‘muriy markazi Qo‘qon shahri bo‘lgan.

Qo‘qon xoni hokimiyati merosiy hisoblanib, xon cheklanmagan siyosiy, ma‘muriy va harbiy hokimiyatni o‘z qo‘lida mujassamlashtirgan. Eng yuqori harbiy lavozim *amirlashkar* bo‘lib, u harbiy vazir hisoblangan. Xonlikdagi alohida harbiy bo‘linmalarga *mingboshilar* rahbarlik qilgan.

Ular keyinchalik bosh vazir vazifasini bajargan. Xazina ishlari va xarajatlarini *mehtar* nazorat qilib borgan. *Qozikalon*, *qozilar* islom dini qoidalari asosida sud ishlarini olib borganlar. *Muhtasibraislar* diniy ishlar, shariat qoidalariga rioya qilinishi, savdo-sotiqning to‘g‘ri yuritilishini nazorat qilganlar. Xonlikdagi ichki tartib-intizom ishlarini bilan *mirshablar* shug‘ullangan.

Xudoyorxon saroyi. XIX asr oxiri

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Oʻrta Osiyo xonliklarida oliy hukmdor cheksiz siyosiy, maʼmuriy, sud hokimiyatiga ega boʻlgan.
- ▶ Viloyat va tumanlarni oliy hukmdor tomonidan tayinlangan shaxslar boshqargan.
- ▶ Qozilar sud ishlarini islom dini qoidalari asosida olib borganlar.

Savol va topshiriqlar

1. Xiva xonligidagi davlat mansablarini ayting.
2. Qoʻqon xonligining davlat boshqaruvi haqida gapiring.
3. Buxoro amirligidagi mansablarga taʼrif bering.
4. Xonliklarda sud ishlari kimlarning qoʻlida boʻlgan?
5. Quyidagi jadvalni toʻldiring.

Davlat nomi	Hududi	Aholisi	Boshqaruvi

3-§. XIX ASR OʻRTALARIDA OʻZBEK XONLIKLARINING IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTI

Yer egaligi va soliq tizimi

XIX asrda Oʻrta Osiyo xonliklari agrar davlatlar edi. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yerga egalik tartiblari qandayligi, toʻlanadigan soliq va toʻlovlarning miqdori bilan belgilangan. Bu davrda yerlarning asosiy qismi, ayniqsa, ekin maydonlari xon, uning qarindosh va yaqinlari hamda bir qancha katta yer egalari qoʻlida boʻlgan. Aholining aksariyati katta yer egalarga tegishli ekin maydonlarida mehnat qilib, ijaraga olgan yerlari uchun hosilning bir qismi (koʻp hollarda hosilning 1/5 yoki 1/3 qismi)ni *xiroj* sifatida toʻlaganlar.

Xiva xonligida ijaraga yer olgan dehqonlar *yarimchi* deb atalgan. Chunki ular olingan hosilning yarmini ijara haqi qilib toʻlagan. Buxoro amirligi, Xiva va Qoʻqon xonliklarida yerga egalik qilish shakllari deyarli bir xil edi. Ular uch turdagi yer egaligidan iborat boʻlib, *amluk* – davlat yerlari, *mulk* – xususiy yerlar, shuningdek, masjid va madrasalar, diniy muassasalarga qarashli *vaqf* yerlari hisoblangan. Xonliklardagi yirik amaldorlar, harbiy sarkardalarga davlat tomonidan yerlar inʼom etilgan. Vaqf yerlaridan olinadigan foydaning hisob-kitobi va taqsimoti bilan *mutavalli* shugʻullangan. Aholi soliq va toʻlovlarni mahsulot yoki pul koʻrinishida toʻlagan. Bundan tashqari

sug'orish inshootlari, yo'llar, ko'priklar qurish va ularni ta'mirlash kabi ishlarni majburiyat tarzida bajarganlar. Mehnat majburiyati aholining ishlab berishi bo'lib, u *begar* deb ham nomlangan.

Bu davrda aholidan *xiroj*, *zakot*, *suv*, *tegirmon*, *tuz*, *mulk*, *tomorqa*, *bog' solig'i* va boshqa soliqlar yig'ilgan. Xiva xonligida asosiy soliq *solg'ut* deb atalgan. Harbiy majburiyatda har bir erkak kishi oziq-ovqati, qurol-aslahasi bilan birga qatnashishi kerak bo'lgan. Chorvador aholi chorva mollaridan *zakot* solig'i, yaylov va suvdan foydalangani uchun ham soliqlar to'lagan. Shaharlar aholisi – hunarmand va savdogarlardan *savdo puli*, *do'kon puli*, *tarozi puli* kabi soliqlar olingan.

Sug'orish tizimi va tartiblari

O'rta Osiyo hududi va uning iqlimi qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishga qulay bo'lgan. Bu soha taraqqiyoti sug'orish ishlarining holati va suv ta'minotining qay darajada ekanligiga bog'liq edi. Shuning uchun ham sug'orish va suv ta'minoti sohasi O'rta Osiyoda muhim hamda davlat ahamiyati darajasiga ko'tarilgan. Qolaversa, xazinaga tushadigan asosiy daromadni dehqonlardan yig'iladigan soliqlar tashkil qilgan.

Har bir hududda aholi va ma'muriyat vakillari sug'orish sohasiga mas'ul va javobgar bo'lgan. Sug'orish ishlarini yuritish va nazorat qilish bilan bu sohaning mutaxassisleri – *miroblar* shug'ullanganlar. Ular sug'orish ishlari, suv inshootlarining qurilishi, ta'minoti, ta'mirlanishi, tozalanishi, suv taqsimotini yaxshi bilgan kishilar bo'lgan. O'rta Osiyoda sug'orish tizimi qadimdan rivojlanib kelgan soha hisoblanadi. Mazkur ishlar, asosan, hashar yo'li bilan bajarilgan.

Aholisi, asosan, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangan Farg'ona vodiysida sug'orish tizimiga katta e'tibor qaratilgan. Vodiy hududida yirik sug'orish inshootlari – Shahrixonsoy, Andijonsoy, Marg'ilonsoy, Yangiariq, Ulug'nor, Qoradaryo kabilar bo'lgan. Suv chiqishi qiyin bo'lgan joylarga maxsus qurilmalar – *chig'irlar* yordamida suv chiqarilgan. Amudaryo, Sirdaryo suvlari turli sun'iy sug'orish tizimlari – kanallar hamda uning bo'ylariga qurilgan to'g'onlar orqali ekin

Yerga ishlov berish.
XIX asr

Chig'irlar

maydonlariga yetkazilgan. Bu hududda yetishtirilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini, asosan, paxta va donli ekinlar tashkil qilgan. Bundan tashqari bog‘dorchilik, uzumchilik, poliz va sabzavot mahsulotlari yetishtirilgan.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq

O‘rta Osiyo xalqlari hayotida hunarmandchilik muhim o‘rin egallab, aholining dehqonchilik, chorvachilik va savdo-sotiq bilan shug‘ullanadigan qatlami hayoti ham bevosita hunarmandchilik bilan bog‘liq bo‘lgan. Chunki har bir dehqon va chorvador hunarmandchilik buyumlaridan foydalangan holda mehnat qilgan, ayni vaqtda ular hunarmandchilikning turli sohalari uchun xomashyo yetkazib bergan. Savdogarlar esa hunarmandchilik mahsulotlari bilan savdo-sotiq qilgan. O‘rta Osiyo davlatlarida ko‘plab hunarmandchilik markazlari mavjud bo‘lib, ular mahalliy xususiyatlariga ko‘ra turli hunarmandchilik sohaslariga ixtisoslashgan. Masalan, Marg‘ilonda atlas to‘qish, do‘ppichilik, Rishtonda kulolchilik, Shahrixonda pichoqchilik, do‘ppichilik, duradgorlik, Chustda ham do‘ppichilik, pichoqchilik, Qo‘qonda temirchilik, duradgorlik, zargarlik, Buxoroda zargarlik, Samarqandda zargarlik, Xivada me‘morchilik, ganchkorlik rivojlangan. Buxoro amirligida bu davrda kulolchilik, temirchilik, miskarlik, zardo‘zlik, shishasozlik, kandakorlik, badiiy kashtachilik sohalari ham keng tarqalgan. Xonliklarda temir mahsulotlariga ehtiyoj katta bo‘lganligi bois metallga ishlov beruvchi mahalliy temirchilik sohasi rivojlangan. Hunarmandlar tomonidan, asosan, mehnat qurollari, xususan, dehqonchilikda ishlatiladigan asbob-uskunalar, kiyim-kechaklar, zeb-ziynatlar, idish-tovoqlar, chorvadorlar foydalanadigan buyumlar tayyorlangan.

XIX asrda Chorsu bozori. Toshkent

O‘rta Osiyo xalqlari o‘rtasida azaldan hunarmandlarga hurmat bilan qaralgan, hunar egallash va bu kasbga munosib bo‘lish yaxshi fazilat hisoblangan. Xalq orasida «Hunardan unar», «Yigit kishiga qirq hunar ham oz», «Hunari bor kishi xor bo‘lmas» kabi hikmatli so‘zlar bejiz tarqalmagan.

Hunarmandchilik xonadon va kasanachilik ko‘rinishidagi mayda us-taxonalardan iborat bo‘lib, unda, aso-

san, qo‘l mehnatidan foydalanilgan. Hunarmandchilik mahsulotlari mahalliy aholi ehtiyojlarini qondiribgina qolmay, balki savdogarlar tomonidan chetga ham olib borilgan. O‘rta Osiyo savdogarlari Eron, Xitoy, Hindiston, Afg‘oniston, Rossiya davlatlari va qozoq juzlari bilan savdo-sotiq qilganlar. Xorijda hunarmandlarning zargarlik mahsulotlari, shoyi va atlas matolari, kulolchilik buyumlari yuqori baholangan.

Bu davrda O‘rta Osiyodagi ichki va tashqi savdoning yanada jadal rivojlanishiga uchta davlat o‘rtasidagi kelishmovchiliklar, ichki nizolar va notinchliklar salbiy ta‘sir ko‘rsatgan.

O‘zingizni sinang!

Yer egaligi turlari – ... Soliq turlari – ... Chig‘irlar – ... Mirob – ... Savdo-sotiq ishlari rivojlanishiga ... salbiy ta‘sir ko‘rsatgan.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ O‘rta Osiyoda yer egaligining uch turi mavjud bo‘lgan. Aholi zimmasida ko‘p turdagi soliqlar va majburiyatlar bo‘lgan.
- ▶ O‘rta Osiyoda qadimdan ko‘p tarmoqli hunarmandchilik rivojlangan.
- ▶ Savdogarlar mahalliy mahsulotlarni chetga olib borib, u yerlardan zarur mollarni olib kelgan.

Atamalar izohi

Agrar (*lotincha – agrarius*) – yerga, dalaga oid – qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullaniladigan hududga, aholining qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmi ustun bo‘lgan joyga nisbatan qo‘llaniladi.

Savol va topshiriqlar

1. XIX asr o‘rtalarida xonliklarda yer egaligining qanday turlari bo‘lgan?
2. Xonliklardagi majburiyatlar xalq ommasiga qanday ta‘sir qilgan?
3. Sug‘orish inshootlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Xonliklarda hunarmandchilikning qaysi turlari keng tarqalgan?
5. Xonliklar qaysi davlatlar bilan savdo aloqalarini olib borgan?

MUSTAQIL ISH

O‘rta Osiyo davlatlarida joriy etilgan soliqlar jadvalini to‘ldiring.

Xiva xonligi	Buxoro amirligi	Qo‘qon xonligi

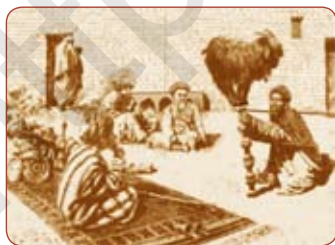
4–5-§§. XIX ASR O‘RTALARIDA O‘RTA OSIYO AHOLISINING MADANIY HAYOTI

Xalq ijodiyoti. Ta’lim

Xonliklardagi aholining aksariyati o‘zbek tilida so‘zlashgan. Bu tilda oliyhimmat qahramon va bahodirlarning jasorati, ularning g‘alabalari va adolat uchun kurashlari sharaflangan xalq dostonlari – qahramonlik eposlari keng tarqalgan. XIX asrda qirqqa yaqin doston ma’lum bo‘lib, «Alpomish», «Go‘ro‘g‘li», «Kuntug‘mish», «Shirin va Shakar» dostonlari ularning eng mashhurlari edi.

Aholi orasida xalq og‘zaki ijodiyoti katta o‘rin egallagan. Ularda amaldorlarning illatlari, saroy a‘yonlarining nuqsonlari va ochko‘zligi kulgi ostiga olinar edi. Ba’zi insofsiz amaldor va boylar qoralangan hamda mehnatkash xalqning oliyjanoblighi, mardligi madh etilgan. Dostonlarda ko‘pincha ezgulikning yovuzlik ustidan g‘alabasi g‘oyasi yetakchilik qiladi. O‘zlari mavzular to‘qib, ularni o‘zlari ijro etgan qiziqchilar va askiyachilar ham o‘zbek adabiyoti hamda folklorining rivojida salmoqli hissa qo‘shganlar. Har yili bahorda shahar va qishloqlar atroflaridagi bog‘lar va chorbog‘larda, qir-u adirlarda xalq sayillari o‘tkazilar edi. Xalq sayillarida sayyor sirk truppalari bozor maydonlarida o‘z tomoshalarini ko‘rsatib, aholini xushnud qilgan. Polvonlar o‘rtasida kurash musobaqalari o‘tkazilgan.

Har uchala xonlikda ham ta’lim deyarli bir xilda olib borilgan. Buxoro amirligidagi tizim Xiva va Qo‘qon xonliklarida ham joriy etilgan. Madrasalar Olimlar yasovuli lavozimidagi shaxs (bu mansab XVI asrda paydo bo‘lgan) madrasalar ta’limini nazorat qiluvchi, yuqori bo‘g‘in, ya’ni xon yoki amir bilan madrasalar o‘rtasidagi munosabatlarni yo‘lga qo‘yuvchi mansab egasining hukmdorga yozma ma’lumot berib, o‘qish mavsumi boshlanganligini bildirgan. Madrasalarda o‘qish muddati sentabr oyining ikkinchi yarmida boshlanib, mart oyining oxiriga qadar davom etgan. Shu tariqa o‘qish mavsumi 6 oy davom etgan. O‘quv mavsumining bu tari-

Xalq tomoshalari. XIX asr

qa belgilanishi xalqning iqtisodiy-ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq edi. Mart oyi oxirlaridan dalalarda ekin-tikin ishlari boshlangan. Sentabr oxirlarida hosil yetilib bo‘lgan. Oradagi 6 oyda talaba dala ishlarida ishtirok etishi va ota-onasi, oilasiga moddiy yordam berish imkoniyatiga ega edi. Madrasalarda haftada to‘rt kun – shanba, yakshanba, dushanba, seshanba o‘qish kuni hisoblan-

gan. Chorshanba, payshanba va juma kunlari ta'til bo'lgan. Talabalar ta'til kunlari o'tilgan mavzular yuzasidan mustaqil ishlashga berilgan topshiriqlarni bajargan. Juma musulmonlarning an'anaviy bayram kuni bo'lgan va barcha shu kungi ibodatga tayyorgarlik ko'rgan. Talabalarga esa olayotgan ilmuni mustahkamlaydigan amaliy mashg'ulot kuni sifatida qaralgan.

Ta'lim olish muddati ko'p hollarda cheklanmagan. Ma'lumki, madrasalar o'rta va oliy o'quv yurtlari sifatida shakllangan bo'lib, maktablar uchun mullalar, masjidlar uchun imomlar, hukumat idoralari uchun qozilar, mirzalar, moliyaviy ishlarni olib boruvchilar, yer-suvni taqsimlovchilar singari amaldorlarni tayyorlar edi.

Ilm-fan. Adabiyot

Bu davrda Xiva va Qo'qon xonliklari, Buxoro amirligida ilm-fan ma'lum darajada rivojlangan. Xiva xonligida Eltuzar (1804–1806) farmoyishi bilan Sher Muhammad Munis Xorazmning 1812-yilga qadar bo'lgan tarixini yozgan. Uning asl ismi Sher Muhammad Amir Avazbiy o'g'li bo'lib, tarixchi, ayni paytda shoir, tarjimon, xattot, ma'rifatparvar bo'lgan. U 1819-yilda Mirxondning «Ravzat us-safo» («Soflik bog'i») tarixiy asarini o'zbek tiliga tarjima qilishni boshladi va asarning 1-jildini tarjima qilishga ulgurdi. Uning «Firdavs ul-iqbol» («Baxtlar bog'i») asarini va «Ravzat us-safo» tarjimasini shogirdi va jiyani Ogahiy nihoyasiga yetkazdi. Ogahiyning asl ismi Muhammad Rizo Ernazarbiy o'g'li bo'lib, 1809–1874-yillarda yashagan. 16 ta tarixiy, ma'rifiy, tarjima asarlar muallifi. U arab, fors, turk tillarini puxta bilgan va Xorazmning 1812–1872-yillardagi tarixiga bag'ishlangan asar yozgan. Xiva xonligi tarixiga oid «Riyoziy ud-davla», «Zubdat ut-tavorix», «Gulshani davlat», «Shohidi iqbol» nomli asarlar yozgan. Ogahiyning xalqparvarligi va xalq holiga befarq emasligi uning «Qish» g'azalida o'zining yorqin ifodasini topgan. Ogahiy she'riyati, tarixnavislik va tarjimonlik faoliyati O'rta Osiyo hududidagina emas, balki XIX asr Sharq dunyosi madaniy hayotida chuqur iz qoldirdi.

Buxoro amirligida ham bir qator ilm-fan namoyandalari yetishib chiqdi. Ulardan biri yozuvchi, faylasuf, musavvir, ma'rifatparvar Ahmad Donish edi. U Buxoro amiri Nasrulloning elchilari bilan 1857-yilda Moskva, Peterburg va boshqa Rossiya shaharlari bo'ylab sayohat qilgan. U «Buxorodan Peterburgga sayohat», «Buxoro sharif mang'it amirlari muxtasar tarixi», «Navodir ulvaqoe'» («Nodir voqealar») asarlarining muallifidir. Ahmad Donish 1865-yilda amir Muzaffar taklifi bilan «Ma-

Ahmad Donish

nozir ul-kavokib» («Sayyoralarning joylanishlari») nomli astronomiyaga oid kitob yozgan. U faqat Buxoro amirligi emas, balki Oʻrta Osiyoning boshqa xonliklarida ham eng koʻzga koʻringan madaniyat arbobi sifatida tanilgan edi.

XIX asr boshlarida amir Umarxon hukmronlik qilgan davrda Qoʻqon xonligida markazlashgan hokimiyat oʻrnatilishi, savdo-sotiq munosabatlari-ning tartibga solinishi, xonlikdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik ilm-fan rivojlanishida muhim oʻrin tutdi. Xon saroyida oʻzbek milliy ma-daniyati rivojiga salmoqli hissa qoʻshgan namoyandalar koʻpaydi.

Saroyda tarixnavislik, adabiyot, xattotlik rivojlandi. Saroy tarixchi-si Muhammad Yunus tomonidan 1859-yilda yozilgan «Xudoyqul an-var» asarida Muhammad Alixon davri tarixi voqealari batafsil yoritilgan. Xonlikdagi eng mashhur xattot Turdi Ali boʻlgan. Xonlik oʻrdasi quril-gach, Xudoyorxon saroy devorlaridagi xattotlik ishlarini bajarishni ikki shaxsga – Turdi Ali va Mirzo Mahmudlarga topshirgan. Turdi Alining xon saroyidagi nufuzi baland boʻlgan va baʼzi madaniy tadbirlarda xon undan maslahatlar olgan.

Oʻzingizni sinang!

Munis – ... 1819-yilda ... Ogahiy – ...

Turdi Ali – ... Ahmad Donish – ... 1857-yilda ...

Meʼmorchilik

XIX asrda ham Oʻrta Osiyo davlatlari shahar-larida qurilish ishlari rivojlangan. Ayniqsa, Xiva xonligida XIX asr oʻrtalariga borib qurilish ishlari avj oldi. Bu davrda Xiva va boshqa shaharlarda koʻplab imoratlar – saroy, bozor, madrasa, masjid, xonaqoh kabi inshootlar qurildi. Ollohqulixon madrasasi, Rah-monqul Inoq saroyi, Ichan qalʼadagi Muhammad Aminxon madrasasi (1851–1855), Ark darvozasi qarshisida Muhammad Rahimxon madrasasi (1871) bugungi kunda ham Xiva shahrining koʻrki hisoblanadi. Ular-ning devorlari oʻsha davr Xorazm meʼmorchiligiga xos boʻlgan usulda, tiniq zangori rang ustidan oq va yashil gullar tushirilgan koshinlar bilan bezatilgan.

Qoʻqon xonligida bu davrda Hazrati Kalon Sohibzoda madrasasi (1862), Hokim Oyim madrasasi (1869–1870), Sulton Murodbek mad-rasasi (1872) qurib bitkazilgan. Ularning ichida XIX asr ikkinchi yarmi noyob arxitektura yodgorligi hisoblangan yuzdan ortiq xonadan iborat

Tillashayx masjidi. XX asr boshi

**Muhammad Rahimxon madrasasi
(zamonaviy rasm)**

Xudoyorxon saroyi (1863–1870) alohida o‘rin tutadi. U o‘zining bezaklari, naqshlari rang-barangligi, yorqin jilosi bilan ajralib turadi.

Xonlikning yirik markazi Toshkentda XIX asrning o‘rtalarida qadimiy inshootlardan Hazrati Imom majmuasini, 1859-yilda Baroqxon madrasasini ta‘mirlash ishlari boshlanadi. Shu davrda Baroqxon madrasasi qarshisidagi Mo‘yi muborak madrasasining (XX asr boshida) qurilishi yakunlangan. Tillashayx jome masjidi singari inshootlar bunyod etildi.

Bu vaqtga kelib Buxoro amirligi me‘moriy qiyofasida ham o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Shahar va qishloq aholisi yashaydigan turar joylar va mahalla guzarlaridagi qurilishlar joylarni yanada obod va ko‘rkam qildi. *Kufiy, rayhoniy, nasta‘liq* yozuv uslublaridan binolarni bezashda foydalanish davom ettirildi.

O‘rta Osiyo xalqlari madaniyatining o‘ziga xosligi

Bu davrda ikki tilda (zullisonayn), ya‘ni o‘zbek va fors tillarida ijod qilingan. Ayni mahalda bu madaniyatda o‘zbek adabiyotining ulug‘ namoyandalari, ayniqsa, Alisher Navoiy asos solgan insonparvarlik va demokratik an‘analar muhim o‘rin tutgan. O‘rta Osiyo xalqlarining mushtarak tarixi mustahkam do‘stlik zaminiga qurilgan edi. Minglab she‘rlar, g‘azallar va og‘zaki rivoyatlar og‘izdan og‘izga o‘tib, bahodir yigitlar jasoratini madh etar, botirlar va pahlavonlar haqida kuyalar, sadoqat, mardlik, do‘stlik va muhabbat haqidagi dostonlar odamlarda ishonch, o‘zaro hurmat tuyg‘ularini uyg‘otib, ezgulikka da‘vat etardi.

O‘zingizni sinang!

Muhammad Aminxon madrasasi – ... Tillashayx masjidi – ...

Xudoyorxon saroyi – ...

Zullisonayn – ...

1859-yilda ...

Mo‘yi muborak madrasasi – ...

Ichan qal'a turkumidagi inshootlar (zamonaviy rasm)

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Xalq ijodiyoti: baxshilar, qiziqchilar, hofizlar, askiyachilar.
- ▶ Munis (1778–1829), Ogahiy (1809–1874), Ahmad Donish (1827–1897).
- ▶ Xattotlik: Muhammad Yunus, Turdi Ali.
- ▶ Me'morchilik: Muhammad Aminxon, Hazrati Kalon Sohibzoda, Tilla-shayx.

Atamalar izohi

Epos – xalq og'zaki ijodida qahramonlik va qahramonlar haqidagi dostonlar majmuasi.

Xonaqoh – darveshlar uchun maishiy xona va masjididan iborat yotoqxona.

Truppa – teatr yoki sirk artistlari jamoasi.

Savol va topshiriqlar

1. XIX asr o'rtalarida O'rta Osiyo aholisi xalq ijodiyotining keng tarqalgan namunalari sanab bering.
2. Munis, Ogahiy va Ahmad Donish ijodidagi o'ziga xos jihatlarni ayting.
3. XIX asr Xiva me'morchiligining o'ziga xos jihatlari nimalarda ko'rinadi?
4. Bu davrdagi adiblarning nomlarini abadiylashtirish maqsadida bugungi kungacha qanday ishlar qilingan?
5. Qo'qon xonligidagi madaniy hayotning o'ziga xos jihatlari nimada?
6. Quyidagi jadvalni to'ldiring.

Alloma nomi	Yashagan yili	Asarlari

II B O' L I M

ROSSIYA IMPERIYASINING O'RTA OSIYONI BOSIB OLISHI

Bo'limni o'rganish natijasida:

- ▶ Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyoning bosib olinishidan ko'zlangan asosiy maqsadlar;
- ▶ O'rta Osiyoga Rossiya imperiyasining istilochilik yurishlari va ularning bosqichlari;
- ▶ harbiy istilochilik yurishlariga qarshi kurashlar;
- ▶ O'rta Osiyoda Rossiya imperiyasi hukmronligining o'rnatilishi va mustamlakachilik siyosatining olib borilishi haqida bilib olasiz.

6-§. ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN O'RTA OSIYONI BOSIB OLISH UCHUN ISTILOCHILIK HARAKATLARINING BOSHLANISHI

Bosib olish uchun tayyorgarlik

Rossiya imperiyasi tashqi siyosatida o'z chegaralarini sharqqa tomon kengaytirish uchun dastlab Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari bilan har tomonlama aloqalar o'rnatishga harakat qildi. Bunda, eng avvalo, xonliklar to'g'risida ko'proq ma'lumotlar to'plash maqsadida o'z elchilarini bu yerlarga jo'natdi. Pyotr I hukmronligi davridayoq Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy boshchiligidagi harbiy ekspeditsiya jo'natilgan. Ammo bu ekspeditsiya muvaffaqiyatsizlikka uchragandan so'ng podsho hukumati harbiy istehkomlar qurishga kirishdi. 1718-yilda Irtish daryosi sohilida shunday istehkomlardan yettitasi qurib bitkazildi.

Sayyoh, savdogar, elchilar sifatida yuborilgan ayg'oqchilar tomonidan O'rta Osiyoning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va harbiy ahvoli, suv va quruqlikdagi yo'llari to'g'risida ma'lumotlar yig'ib borildi. XIX asrda Rossiya imperiyasining sanoat xomashyosiga bo'lgan ehtiyojining ortishi, ishlab chiqarilgan mahsulotlari uchun qo'shimcha iste'mol bozorlarining zarurligi, to'qimachilik sanoati uchun arzon paxta tolasi yetkazib beradigan hududga ega bo'lish muammolari O'rta Osiyoning bosib olinishini yanada tezlashtirdi. Shuning uchun XIX asrning o'rtalarida

bu hududni bosib olish Rossiya imperiyasining birinchi navbatdagi vazifasiga aylandi. Bundan tashqari xalqaro doirada ingliz tovarlarining O'rta Osiyoga kirib kelishi, Angliyaning bu hududga nisbatan qiziqishi ortib borishi Rossiya imperiyasi hukumatining istilochilik harakatlarini yanada tezlashtirdi. Buyuk Britaniyaning Ost-Indiya kompaniyasi XIX asrdan boshlab strategik ahamiyatga ega bo'lgan xonliklarning tabiiy boyliklari, xomashyo mahsulotlariga qiziqqa boshladi. O'rta Osiyoga 1825-yilda M. Murkroft Angliya bilan aloqalarni yo'lga qo'yish uchun yuboriladi. U Buxoroga kelib, qaytib ketayotganda ikki hamrohi bilan halok bo'ladi. 1832-yilda Buxoroga A. Byorns, 1844-yilda mayor I. Volf, 1843-yilda Xiva va Buxoroga kapitan J. Abbot yuborilgan.

O'rta Osiyo davlatlariga harbiy sohada yordam berish va ularga Rossiya imperiyasiga qarshi harbiy ittifoq tuzish taklifi bilan Buxoroga kelgan Angliyaning Ost-Indiya kompaniyasi vakillari Ch. Stoddart va A. Konnoli 1842-yilda amir tomonidan qatl qilindi. Bunga javoban Angliya hukumati Buxoroga qarshi Afg'oniston bilan sulh tuzib, ularni qurollantiradi. Shundan keyin Afg'oniston Buxoro amirligi hududining bir qismini bosib oldi. Natijada 1855-yilda o'zbeklar va tojiklar yashaydigan Amudaryoning janubiy sohilidagi hududlar Afg'oniston viloyatiga aylantirildi.

XIX asrning o'rtalariga kelib Angliyaning O'rta Osiyoga nisbatan olib borayotgan bunday siyosati va podsho hukumatining Qrim urushidagi (1853–1856) mag'lubiyati Rossiya imperiyasini Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarini bosib olish harakatlarini tezlashtirishga undadi. Buning uchun u, eng avvalo, unga olib boradigan yo'llar, ayniqsa, Rossiya imperiyasini O'rta Osiyo bilan bog'lovchi savdo yo'llarini to'liq o'z qo'lga olishga harakat qildi. Buning natijasida asosiy yo'l hisoblangan Toshkentga boradigan Orenburg yo'lida harbiy istehkomlar qurdi. Sirdaryoning Orolga quyilish joyida 1847-yilda *Raim qal'asi* bunyod etildi.

Chegara hududlarida yashaydigan Rossiya imperiyasi fuqarolari bo'lgan aholiga talonchilik va bosqinchilik qilib turuvchi guruhlarining hujumlarini bartaraf etish podsho hukumatining O'rta Osiyoga harbiy yurishlarini boshlashiga bahona bo'ldi. Bundan tashqari to'qimachilik sanoati uchun xomashyo bo'lgan paxtaning yetishmasligi O'rta Osiyo yerlari va resurslariga ehtiyojni yanada oshirdi. Bu davrda AQSHda shimol va janub o'rtasida boshlangan fuqarolar urushi (1861–1865) tufayli Rossianing to'qimachilik sanoati uchun paxta xomashyosiga taqchilik vujudga keldi.

XIX asrning birinchi yarmida Oʻrta Osiyo xonliklari oʻrtasidagi uzoq vaqt davom etgan oʻzaro urushlar ularning iqtisodiy va harbiy jihatdan zaiflashib qolishiga olib keldi. Bunday vaziyat oxir-oqibat xonliklarning istilo qilinishlarini osonlashtirdi.

Shunday qilib, XIX asrning oʻrtalariga kelib xonliklar oʻrtasidagi oʻzaro urushlar, ichki nizo va ziddiyatlar, davlat boshliqlarining uzoqni koʻzlab ichki va tashqi siyosat olib bormaganliklaridan nochor ahvolga tushib qoldi. Shunday vaziyatda Rossiya imperiyasi hukumati oʻzining siyosiy, iqtisodiy va geopolitik manfaatlarini koʻzlab Oʻrta Osiyoga harbiy istilochilik harakatlarini boshlaydi.

**Oʻrta Osiyoga
qarshi istilochilik
yurishi bosqichlari**

Oʻrta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi toʻrt bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqich – 1847–1865-yillarda Rossiya imperiyasi tomonidan Qoʻqon xonligining shimoliy-gʻarbiy viloyatlari va Toshkent shahri istilo qilindi. Istilo etilgan hududlarda Orenburg general-gubernatorligi tarkibiga kiruvchi Turkiston viloyati tashkil etildi.

Ikkinchi bosqich – 1865–1868-yillarni qamrab olgan boʻlib, bunda Qoʻqon xonligi va Buxoro amirligiga qarshi istilochilik harakatlari amalga oshirildi.

Uchinchi bosqich – 1873–1879-yillar davomida Xiva va Qoʻqon xonligi yerlarini bosib olishdan iborat boʻldi.

Toʻrtinchi bosqich – 1880–1885-yillarda turkmanlarning boʻysundirilishi edi. Shunday qilib, 1864–1885-yillarda – 20 yildan ortiq vaqt davomida Rossiya imperiyasining uzoq davom etgan harbiy tayyorgarligi natijasida bosqinchilik urushlari olib borildi. Oʻrta Osiyo xonliklari hududining katta qismi bosib olinib, mustamlakaga aylantirildi.

Turkiston harbiy okrugi askarlari. 1867-yil

Oʻzingizni sinang!

Istilo sabablari – ...

Birinchi bosqich – ...

Ikkinchi bosqich – ...

Uchinchi bosqich – ...

Toʻrtinchi bosqich – ...

1864–1885-yillarda ...

**O'rta Osiyoga
qarshi harbiy-is-
tilochilik yurishla-
rining boshlanishi**

Rossiya imperatori Aleksandr II (1855–1881) ning 1859-yilda Qo'qon xonligini bosib olishning davom ettirilishi to'g'risidagi ko'rsatmasidan so'ng harbiy harakatlar kuchaydi. Buning uchun, eng avvalo, xonlikning Toshkent shahri bosib olinishi zarur edi.

Toshkentni bosib olishda Oqmachit qal'asi harbiy harakatlarning tayanchiga aylandi. Podsho qo'shinlarining Oqmachit qal'asini bosib olish borasidagi dastlabki harakatlari (1852-yil) mag'lubiyatga uchragach, 1853-yilda uni egallash uchun ikkinchi marta hujum boshlanadi. 3 mingdan ortiq kishidan iborat harbiy qo'shinga 400 kishidan iborat qal'a himoyachilari 20 kun davomida qarshilik ko'rsatdi. Dushman tomonga nisbatan soni juda oz bo'lgan, qurshovda qolgan qal'a himoyachilari oxirgi imkoniyatlari qolguncha jang qildilar. Kuchlar notengligi oqibatida podsho hukumati qo'shinlari tomonidan qal'a egallanadi. Keyinchalik bu qal'a harbiy harakatlar uchun tayanch punktga aylandi va unga *Perovskiy forti* deb nom berildi.

N. Veryovkin va M. Chernyayevlarning 1864-yilda uch mingdan ko'proq qo'shini ikki yo'nalishda: biri Perovskiy fortidan (Orenburg tomondan), boshqasi esa Verniy (Almati) shahri tomondan Toshkentni bosib olish uchun yo'lga chiqdi. 4-iyunda M. Chernyayev boshchiligidagi qo'shin Talas daryosining chap sohilidagi Avliyoota (hozirgi Taroz shahri)ni bosib oldi. Turkiston va Chimkent shaharlari mudofaasiga rahbarlik qilishga Qo'qon xoni tomonidan amirlashkar Aliquli (Alimqul) yuborildi. N. Veryovkin, agar Turkiston himoyachilari taslim bo'lmasa, shaharni yalpi o'qqa tutib, barchani qirib tashlashini, Amir Temur tomonidan Ahmad Yassaviy sharafiga qurilgan maqbarani ham yakson qilishini ultimatum tarzida qo'ydi. Natijada Aliquli o'z qo'shinini Turkistondan olib chiqib, Chimkent mudofaasi uchun chekindi. Uch kunlik jangdan so'ng, 12-iyul kuni N. Veryovkin otryadi Qo'qon xonligiga qarashli Turkiston shahrini bosib oldi va 20 kilometrlik qal'a devori bilan o'ralgan Toshkentni bosib olishga tayyorgarlik ko'ra boshladi.

XIX asr oxirida shahar ko'rinishi

Bu harbiy harakatlarga M. Chernyayev qo'mondon etib tayinlandi. 1864-yil kuzida Chimkent shahri egallanib,

Yangi Qo‘qon chizig‘i asosida qo‘lga kiritilgan qal‘alar birlashtirildi. Bu vaqtga kelib Raim qal‘asidan Perovskiy fortigacha Sirdaryo istehkom chizig‘i, Semipalatinskdan Verniy shahrigacha Sibir istehkom chizig‘i vujudga keldi.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Rus elchilarining O‘rta Osiyo xonliklaridagi faoliyati;
- ▶ Oqmachit – 1853-yil, Chimkent, Turkiston – 1864-yil;
- ▶ Yangi Qo‘qon, Sibir istehkom chiziqlarining tashkil etilishi;
- ▶ Harbiy yurish bosqichlari: 1847–1865, 1865–1868, 1873–1879, 1880–1885.

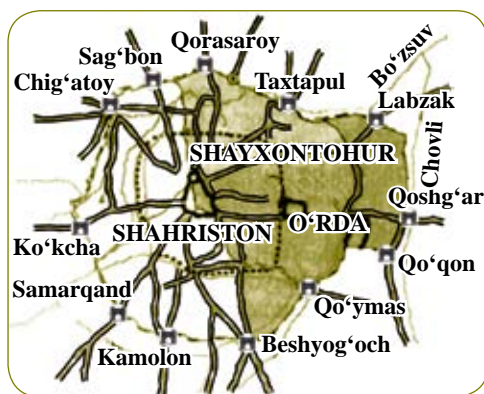
Savol va topshiriqlar

1. Irtish daryosi sohilida qurilgan istehkomlar qanday vazifani bajarishi lozim edi?
2. O‘rta Osiyoga yuborilgan ingliz elchilarining maqsadlari nima bo‘lgan?
3. Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishdan ko‘zlagan maqsadlari nimalardan iborat bo‘lgan?
4. O‘rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishining bosqichlarini sanab bering.
5. Oqmachit qal‘asining bosib olinish tafsilotlarini aytib bering.
6. Chimkent va Turkiston shaharlarining bosib olinish tafsilotlarini aytib bering.

7-§. TOSHKENTNING BOSIB OLINISHI

Toshkent bosib olinishining strategik ahamiyati

Toshkent O‘rta Osiyoning siyosiy, iqtisodiy, yirik ma‘muriy va savdo-sotiq markazlaridan biri hisoblangan. XIX asrning ikkinchi yarmida Toshkent shahrining 12 ta, ya‘ni Labzak, Taxtapul, Qorasaroy, Sag‘bon, Chig‘atoy, Ko‘kcha, Samarqand, Kamolon, Beshyog‘och, Qo‘ymas, Qo‘qon, Qoshg‘ar darvozalari bo‘lgan. Har tomondan shaharga kirish uchun qurilgan bu darvozalar soqchilar tomonidan qo‘riqlangan.

Eski shahar xaritasi. XIX asr

Shaharni mudofaa qilish uchun qurilgan devor ortida Kaykovus arig'ining suvi bilan to'ldiriladigan xandaqlar bo'lgan. Toshkent to'rtta – Beshyog'och, Ko'kcha, Sebzor va Shayxontohur dahalariga bo'linib, har bir daha o'z oqsoqoli tomonidan boshqarilgan. XIX asr o'rtalarida shahar aholisi 80 mingga yaqin kishini tashkil qilgan. Toshkent shahri-ning bosib olinishiga podsho hukumati jiddiy tayyorgarlik ko'rdi. Chunki Toshkentni egallash – Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi harbiy yurishlarini keng qamrovda va tayanch hududga ega bo'lgan holda olib borilishini ta'minlar edi. Bu shahar O'rta Osiyoni bosib olish uchun asosiy yo'lak, harbiy qo'shinlarning kelgusidagi harakatlari uchun tayanch nuqta vazifasini bajara oladigan joy hisoblangan.

Shaharga dastlabki hujum

1864-yil 1-oktabrida M. Chernyayev o'zini podshoga yaxshi ko'rsatish uchun tezlik bilan Toshkentni qo'lga kiritmoqchi bo'ldi. Lekin uning bu rejasi amalga oshmadi. M. Chernyayev 70 nafardan ziyod askarlaridan ajralib, Chimkentga chekinishga majbur bo'ldi. Uning Toshkentni egallash uchun olib borgan birinchi harakati natija bermagach, yangi

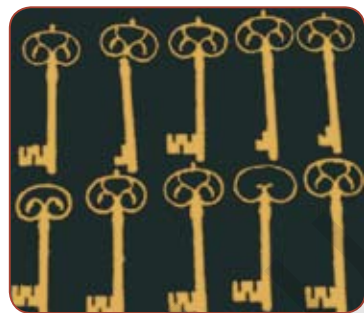
Toshkent. Eski shahar. XIX asr

hujumga tayyorgarlik boshladi. Uning bu tayyorgarligi bahorgacha davom etdi va 1865-yil aprel oyi oxirida podsho hukumatining harbiy qo'shinlari Toshkent yaqiniga joylashtirildi. M. Chernyayev boshchiligidagi harbiy qo'shin Toshkent shahridan 25 km uzoqlikdagi Chirchiq daryosining chap sohilida joylashgan Niyozbek qal'asiga kelib, uni jangsiz topshirishni taklif qiladi, lekin qal'a himoyachilari rad javobini berib, mudofaaga o'tadi. Himoyachilar va istilochilarning harbiy kuchlari o'rtasidagi farq juda katta edi. Qal'a to'xtovsiz ravishda to'plardan o'qqa tutilib, devorlari buzib tashlandi. Devorlarning buzilgan joylaridan bosqinchilar qal'aga kirib, uni egallashga muvaffaq bo'ldilar. Oqibatda Toshkent darvozasi deb nom olgan Niyozbek qo'rg'oni dushman qo'lga o'tdi. Ushbu qal'aning qo'lga kiritilishi M. Chernyayevga Toshkentni suv ta'minotidan uzib qo'yish imkonini berdi. Uning buyrug'i bilan Toshkent shahri aholisini suv bilan ta'minlaydigan Chirchiq daryosidagi to'g'on buzib tashlanadi.

Shaharning egallanishi

M. Chernyayev boshchiligidagi istilochilar 1865-yil may oyida bevosita Toshkentga hujum boshladi.

Toshkent mudofaasida shahar himoyachilari va Qo‘qon xonligi qo‘shinlari amirlashkar Aliquli boshchiligida qarshilik ko‘rsatdi. Ayovsiz janglarda Aliqulining yaralanib vafot etishi shahar himoyachilarini sarosimaga solib qo‘ydi. Himoyachilarning yagona harbiy boshliqsiz qolishi istilochilarning qo‘li ustun kelishiga olib keldi. Toshkent himoyasiga Buxoro amirligidan kechikib yetib kelgan qo‘shinlarning foydasi tegmadi. M.Chernyayev qo‘shinlari Kamolon darvozasi yonidan devorni

Toshkent darvozalarining ramziy oltin kalitlari

buzib shaharga kirdi. Ularga toshkentlik sarbozlar va aholi shaharning har bir mahalla ko‘chasida tashkil qilingan to‘siqlarda qattiq qarshilik ko‘rsatdi. Toshkentning har bir qarich yeri uchun ko‘cha va mahallalarda janglar davom etdi. Asosiy jang Kamolon darvozasidan Xadradagi markaziy bozorga boradigan ko‘chada bo‘lib, podsho qo‘shinlari to‘rtta to‘p himoyasida bo‘lgan to‘siqdan o‘ta olishmadi. Ammo M. Chernyayev qo‘shinining bir qismi bu vaqtda shahar qal‘asini egallab, shu yerdan shahar ichkarisini to‘plardan o‘qqa tutadi. Himoyachilar shaharni o‘qqa tutilishidan saqlash maqsadida qal‘aga o‘t qo‘yadilar. Bu bilan qal‘adan podsho qo‘shinlarini chiqib ketishga majbur qildilar.

Kamolon darvozasi tomonga chekingan M. Chernyayev qo‘shinlari ertalab yana jangga o‘tishdi. Shahar yong‘in ichida qoldi. Suv yo‘llarining to‘siq qo‘yilganligi yong‘inlarni o‘z vaqtida o‘chirish imkonini bermadi.

Shahar qurol kuchi bilan egallab olingach, M. Chernyayev 17-iyunda Beshyog‘och, Ko‘kcha, Sebzor va Shayxontohur dahalarining oqsoqollarini chaqirdi. Muzokarada Toshkent qozikaloni Hakimxo‘ja, Abulqosim eshon, Solihbek dodxoh va shaharning boshqa nufuzli kishilari ishtirok etdi. M. Chernyayev xalqaro doirada o‘z xatti-harakatlarini oqlash maqsadida go‘yoki Toshkent ixtiyoriy ravishda taslim bo‘ldi va aholi tinchligi uchun toshkentliklar o‘zlari Rossiya askarlariga uning darvozalarini ochib berdi, degan xatni imperator nomiga yozishlarini talab qiladi. Oqsoqollardan 9 nafari shaharni «ixtiyoriy ravishda topshirish» to‘g‘risidagi sulhni imzolashga majbur bo‘lishdi. Jahon ommasi bu xatning mazmunidan xabardor bo‘lishi uchun podsho hukumati tomonidan barcha choralar ko‘rilgan edi. Bunday soxta xat yozilishiga qarshi bo‘lgan Solihbek dodxoh, Abulqosim eshon, Hakimxo‘ja singari vatanparvarlar Sibirga

surgun qilingan. Shu bilan Toshkent podsho hukumati ixtiyoriga o‘tib, Turkiston o‘lkasining harbiy, siyosiy va ma‘muriy markaziga aylantirildi.

Harbiy istilochilik yurishlari natijasida bosib olingan hududlarda Turkiston viloyati tuzilib, unga harbiy qo‘shin qo‘mondoni, general-mayor M. Chernyayev gubernator qilib tayinlandi. 1865-yil 6-avgustda qabul qilingan «Turkiston viloyatini boshqarish to‘g‘risidagi Muvaqqat Nizom»ga muvofiq viloyatda harbiylashtirilgan boshqaruv tartiblari o‘rnatildi. Viloyat bo‘limlarining harbiy asosda tashkil qilinishidan maqsad podsho hukumatining kelgusidagi harbiy rejaları amalga oshirilishida tayanch ma‘muriy hudud vazifasini o‘tashi ko‘zda tutilgan edi.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ 12 ta darvoza, 80 ming aholi, 4 ta daha.
- ▶ 1864-yil 1-oktabr – Chernyayevning birinchi hujumi, Niyozbek qal‘asining egallanishi, 1865-yil Toshkentning egallanishi.
- ▶ 1865-yil Orenburg general-gubernatorligi tarkibida Turkiston viloyati tashkil qilindi. Unga M. Chernyayev harbiy gubernator etib tayinlandi.

Atamalar izohi

Ultimatum (*lotincha – so‘nggi, oxirgi*) – biror masala yuzasidan bir davlat hukumatining boshqa davlat hukumatiga bayon qilgan, hech qanday e‘tirozga o‘rin qoldirmaydigan qat‘iy talabi.

Chor Rossiyasi (*Царская Россия*) – rus tilida podsho «царь» deyiladi. Bu mahalliy aholi tilida «chor» deb talaffuz etilgan va shu bois o‘zbek tilidagi adabiyotlarga shunday ko‘rinishda kirgan.

Savol va topshiriqlar

1. «Eski shahar xaritasi» rasmiga qarab shahar tuzilishini tasvirlab bering.
2. Rossiya imperiyasining Toshkentni egallashdan maqsadi nima edi?
3. Toshkent mudofaasi haqida gapirib bering.
4. Mahalliy aholi istiloga qarshi qanday harakatlar olib borgan?

8-§. TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGINING TASHKIL ETILISHI

Turkiston o‘lkasida mustamlaka boshqaruvining o‘rnatilishi

O‘rta Osiyoni o‘z mustamlakasiga aylantirish maqsadida podsho hukumatining olib borgan harbiy istilochilik yurishlari natijasida uning katta hududlari bosib olindi. Yo‘qotishlar va talafotlarga

qaramay, imperator Aleksandr II ning buyrug‘i bilan navbatdagi harbiy rejalarni amalga oshirish davom ettirildi.

1865-yilda tashkil qilingan Turkiston viloyati O‘rta Osiyodagi harbiy harakatlarni olib borishda harbiy markaz rolini bajardi. Navbatdagi vazifa bosib olingan hududlarda podsho hukumati hukmronligini mustahkamlash va ma‘muriy-hududiy birliklarni tashkil qilishdan iborat edi. Mazkur maqsadlarni amalga oshirish uchun bosib olingan joylarni o‘z ichiga oluvchi ma‘muriy-boshqaruv hudud, ya‘ni alohida general-gubernatorlik tashkil etishga kirishildi. Buning sababi O‘rta Osiyoning Orenburg general-gubernatorligidan uzoqda joylashganligi bo‘lsa, boshqa yana bir sababi bu kelgusida bosib olinadigan yerlarni ham birlashtirish bo‘lgan. Bu hududlarning imperiya tarkibida yana bitta general-gubernatorlik tashkil qilish uchun aholisi va hududi to‘g‘ri kelgan. Shu bilan birga O‘rta Osiyoda alohida general-gubernatorlikni tashkil qilish orqali uning geografik xususiyatlari, iqtisodi, tabiiy boyliklari, mineral resurslarini imperiya manfaatlariga har tomonlama moslashtirish edi.

1867-yilda bosib olingan hududlarni o‘z ichiga oluvchi Turkiston general-gubernatorligi tashkil qilindi va Turkiston harbiy okrugi tuzildi. 1847-yildan boshlab harbiy istilochilik yurishlarida ishtirok etgan barcha harbiy qismlar uning tarkibiga kiritildi. Bu davrda Turkiston harbiy okrugidagi harbiylar soni 40 ming kishidan iborat bo‘lgan. Toshkent shahri general-gubernatorlikning markazi qilib belgilandi. U qulay geografik makonda joylashgan bo‘lib, harbiy, siyosiy, strategik maqsadlarni amalga oshirish uchun barcha imkoniyatlarga ega edi.

Turkiston general-gubernatori o‘lkada joylashgan harbiy qo‘shinlar qo‘mondoni, Yettisuv kazaklari qismi qo‘mondoni va shu bilan birga bosh sudya ham hisoblangan. Turkiston general-gubernatorligiga 1867-yil Rossiya imperatori farmoniga ko‘ra general-adyutant Konstantin Petrovich fon Kaufman (1867–1881) tayinlandi. U bir paytning o‘zida Turkiston harbiy okrugining qo‘mondoni ham edi.

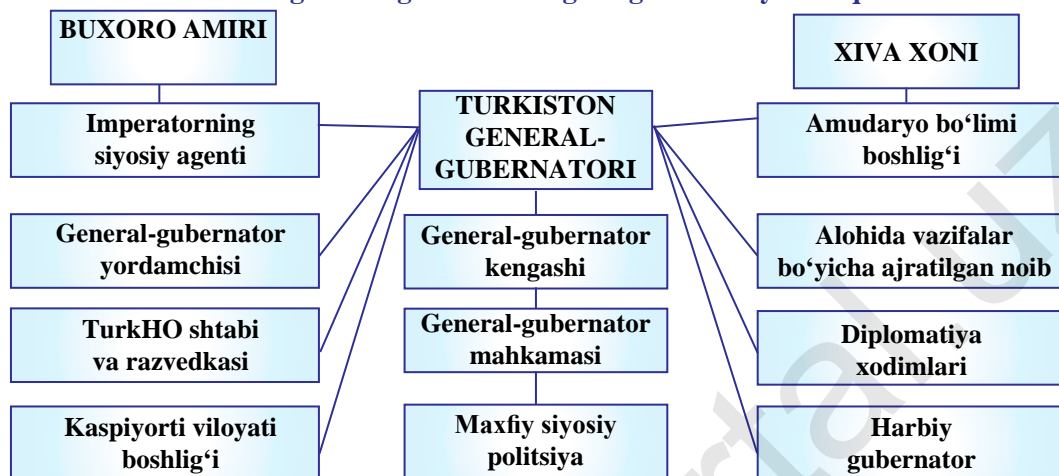

K.P.Kaufman

**Yangi ma‘muriy
hududlarning
tashkil qilinishi**

Turkiston general-gubernatorligi Turkiston viloyati va Semipalatinsk viloyatining janubiy qismini ham o‘z ichiga oldi. Dastlab Turkiston general-gubernatorligi ma‘muriy jihatdan ikkita viloyat: Sirdaryo (markazi – Toshkent) va Yettisuv (markazi – Verniy) viloyatlariga bo‘lingan. Sirdaryo viloyatining hududiga, asosan, 1865-yilda tashkil

Turkiston general-gubernatorligining markaziy boshqaruvi

qilingan Turkiston viloyatiga tegishli bo'lgan yerlar va Qo'qon xonligining bosib olingan shimoliy hududlari kirgan. Yettisuv viloyati esa Semipalatinsk viloyatining Sergiopol, Kopal va Olatavsk okrugi yerlari va sobiq Turkiston viloyatining bir qismidan iborat holda tashkil qilindi. Bosib olingan hududlar hisobiga keyinchalik quyidagi ma'muriy-hududiy birliklar vujudga kelgan: 1868-yilda Buxoro amirligiga qarashli yerlarda Zarafshon okrugi (markazi – Samarqand), 1873-yilda Xiva xonligiga qarashli hududlarda Amudaryo bo'limi (markazi – Petro-Aleksandrovsk; hozirgi To'rtko'l) va 1876-yilda Farg'ona viloyati (markazi – Yangi Marg'ilon, keyinchalik Skobelev – hozirgi Farg'ona shahri), 1881-yilda Kaspiyorti viloyati (markazi – Ashxobod shahri) tashkil qilingan.

Turkiston o'lkasidagi viloyatlarning hududlari katta bo'lgan. Ularning maydoni Rossiyaning ayrim markaziy gubernalarining hududidan ham katta bo'lgan. Jumladan, o'lkadagi viloyatlarning hududiy jihatdan eng kichigi bo'lgan Samarqand viloyatining maydoni 2000 kv. verst (1 verst – 1,066 km ga teng) bo'lib, u Saratov gubernasidan, Sirdaryo viloyatining hududi esa Moskva gubernasidan katta bo'lgan.

Turkiston general-gubernatori 1867-yilgi «Nizom» loyihasida ko'rsatilgan huquqlardan tashqari o'lkani boshqarish uchun mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda mustaqil faoliyat olib borishda katta huquqlarga ega bo'lgan.

Turkiston o'lkasida Rossiya imperiyasining boshqa gubernalar boshliqlaridan farqli ravishda siyosiy, iqtisodiy, harbiy va geosiyosiy maqsad-

larini amalga oshirishda K. P. Kaufmanga katta vakolatlar berilgan. Shuning uchun u xalq orasida «yarim podsho» nomini olgan.

Yodda tuting!

Turkiston o'lkasida Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati to'liq amalga oshirilishi va hukmronligining mustahkam bo'lishi uchun o'lkadagi istilochi amaldorlarga keng vakolatlar berildi.

O'zingizni sinang!

Kaufman ... yil Turkiston general-gubernatori etib tayinlandi. Amudaryo bo'limi ... tashkil etildi. Turkiston general-gubernatorligi markazi – ...

Savol va topshiriqlar

1. Turkiston viloyati nima uchun harbiy asosda tashkil qilingan?
2. Turkiston viloyati nima sababdan Turkiston general-gubernatorligiga aylantirildi?
3. Turkiston general-gubernatorining vakolatlari imperiyaning boshqa general-gubernatorlaridan qanday farq qilgan?
4. Turkiston general-gubernatorligi hududi va boshqaruvi haqida nimalarni bilib oldingiz?

9-§. BUXORO AMIRLIGIGA QARSHI HARBIY HARAKATLARNING BOSHLANISHI

Buxoro amirligini bosib olishning boshlanishi

Toshkent shahri bosib olingandan so'ng podsho hukumatining kelgusidagi rejasi xonliklarni navbat bilan bosib olish edi. Barcha harbiy harakatlari Toshkent shahridan turib tashkil qilindi va boshqarildi. Shu maqsadda, eng avvalo, xonliklarning birlashmasligiga qaratilgan siyosat olib borildi. Ya'ni mustamlakachilar o'zlarining asosiy qoidasi hisoblangan «Bo'lib tashla, hukmronlik qil» shioriga amal qilishga kirishdi.

Podsho hukumati O'rta Osiyodan M. Chernyayevni Sankt-Peterburgga chaqirib oldi va uning o'rniga Turkiston viloyatining gubernatori qilib F. Romanovskiyni tayinladi. F. Romanovskiy 1866-yilda Buxoro amirligi Rossiyaga qarshi urushga tayyorlanayotganligini bahona qilib, unga qarshi harbiy yurish boshlashga imperatordan ruxsat so'radi.

Buxoro harbiy qo‘shinlari

Hukumat tomonidan bu taklif qabul qilingach, u Sirdaryoning o‘rta oqimidagi hududlarni egallashga kirishdi. Birinchi jang 1866-yil 8-mayda Erjar qishlog‘i yaqinida bo‘lib, kuchlar harbiy jihatdan teng bo‘lmaganligi uchun amir qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchradi. F. Romanovskiy Buxoro qo‘shinini ta‘qib qilishni to‘xtatib, avval Qo‘qon xonligi bilan Buxoro amirligi o‘rtasida joylashgan – Toshkent, Qo‘qon, Balx va Buxoro bilan bog‘lovchi Xo‘jandga qarab harakat boshladi.

Turkiston viloyati harbiy gubernatori qo‘shinlari tomonidan Xo‘jand qal‘asi may oyida qamal qilinib, 20 ta to‘pdan o‘qqa tutildi. Ertasi tonggacha qamal davom etib, keyin hujum boshlandi. Birinchi hujum qaytarilgandan so‘ng, shahar yana qayta o‘qqa tutildi. Shahar qamali va o‘qqa tutish ikki kun davom etdi. Istilochilarga qarshi shahar mudofaachilari har bir qarich joy uchun mardonavor jang qildilar. Lekin harbiy texnika va son jihatdan ustun bo‘lgan mustamlakachilar qo‘shinlari 24-mayda tunga borib himoyachilarning mudofaasini yorib o‘tdilar. Shahar ko‘chalarida ko‘plab mudofaachilar va tinch aholining jasadlari, vayron bo‘lgan xonadonlar qoldi.

O‘ratepa va Jizzax uchun janglar

Turkiston viloyati gubernatori F. Romanovskiyga Orenburg general-gubernatori N. Krijanovskiy tomonidan harbiy harakatlarni Qo‘qon xonligiga qarshi qaratish to‘g‘risida ko‘rsatma berildi. Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi harbiy harakatlari rejasiga ko‘ra Qo‘qon xonligining taqdiri 1866-yildayoq hal qilinib, Xo‘jandda Qo‘qonga qarshi hamma narsa tayyor holatga keltirilgan edi. Qo‘qonga qarshi yurishga boshchilik qilish uchun N. Krijanovskiyning o‘zi keldi. U Buxoro amirining vakili bilan sulh shartnomasi bo‘yicha uchrashib, 10 kun mobaynida 100 ming rubl tovon to‘lashni talab qildi. Belgilangan muddat o‘tgach, N. Krijanovskiy Buxoro amiri talablarni bajarmaganligini bahona qilib, o‘z qo‘shinlariga amirlikka qarshi hujum boshlashga buyruq berdi.

1866-yilning kuzida 6 ming piyoda askar, 500 kazak, 28 to‘p, 600 arava va 800 ta kerakli tuyadan iborat harbiy qo‘shin O‘ratepaga qarab harakat boshladi. Bu harakatga Qo‘qonga qarshi tayyorlab qo‘yilgan kuchlar ham jalb qilindi. F. Romanovskiyning harbiy qo‘shinlari O‘ratepaga yetib borgach, shahar uch kun to‘plardan o‘qqa tutildi. Shundan keyin

tongda hujumga o‘tildi. Shahar aholisi bosqinchilarga mardonavor qarshilik ko‘rsatdi. O‘ratepa to‘plardan o‘qqa tutilganligi natijasida vayron qilinib, dushman tomonidan egallandi. Hujum natijasida 2 ming nafardan ko‘proq aholi halok bo‘ldi.

Rossiya imperiyasining harbiy qo‘shinlari O‘ratepani egallagandan so‘ng, 12-oktabrda navbatdagi harakat Jizzaxga qarshi boshlandi. To‘xtovsiz otishmalar natijasida shahar devorlari vayron qilinib, ikki kecha-kunduz davom etgan jangdan so‘ng 1866-yil 18-oktabrda Jizzax shahri ham podsho hukumati qo‘liga o‘tdi. Uni bosib olish uchun bo‘lgan jangda har ikkala tomondan 6 mingdan ko‘proq kishi halok bo‘ldi. Bu shahar himoyasida Buxoro amirligidan yordamga chiqqan kuchlar kechikib keldi. Ular himoyachilarga hech qanday yordam bera olmasdan orqaga qaytishdi. Podsho hukumati Jizzaxda 3 ming askar, 300 kazak va 12 to‘pdan iborat harbiy kuchlarini qoldirdi. 1864–1866-yillar davomida bosib olingan hududlarni o‘z ichiga oluvchi Sirdaryo viloyati tashkil qilindi.

O‘zingizni sinang!

**Erjar – ...
1864–1866-yillarda ...**

**1866-yilda ...
N. Krijanovskiy – ...**

Atamalar izohi

Kazak – Rus davlatida o‘rta asrlarda krepostnoy dehqonlar orasidan chekka hududlarga qochib borib, erkinlikka chiqqan kishilardan tuzilgan qo‘shin.

Savol va topshiriqlar

1. Rossiya imperiyasining Buxoro amirligiga qarshi yurishiga bahona bo‘lgan omil nima edi?
2. Jizzaxning bosib olinishini qanday izohlaysiz?
3. Xo‘jand va O‘ratepa shaharlarining bo‘ysundirilishi haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Xaritadan 1864–1866-yillarda bosib olingan hududlarni ko‘rsating.

10-§. BUXORO AMIRLIGI USTIDAN ROSSIYA IMPERIYASI PROTEKTORATINING O‘RNATILISHI

**Samarqand
uchun jang**

Turkiston general-gubernatori fon Kaufman O‘rta Osiyoni bosib olishni Buxoro amirligini qo‘lga kiritish bilan davom ettirishga qaror qildi. Amirlik-

**Samarqandning markaziy ko'chasi.
XIX asr**

ning harbiy kuchi Qo'qon xonligi bilan uzluksiz olib borilgan urushlar, ichki nizolar, zamonaviy harbiy texnikada ortda qolishi tufayli zaiflashgan edi. Fon Kaufman Buxoro amirligi chegaralarini puxta o'rganib chiqib, Amir Muzaffarga chegaraning Rossiya mulki foydasiga o'zgartirilgan yangi loyihasini tasdiqlashni taklif qildi. Amir Muzaffar bu shartnomani imzolashdan bosh tortdi. Shunda K. P. Kaufman uni general-gubernatorlik chegaralariga bostirib kirishga tayyorgarlik ko'rishda ayblab, 4 mingdan ziyod qo'shindan iborat harbiy otryad to'plab, 1868-yil aprelda Samarqandni bosib olishga kirishdi. Biroq K. P. Kaufmanning Amir Muzaffar qo'shinini Samarqandga to'plagan, deb qilgan taxmini o'z tasdig'ini topmadi.

Bu vaqtda Buxoro qo'shinlari Cho'ponota tepaligida o'rnatilgan edi. 1868-yil 1-mayda fon Kaufman tepalikka hujum boshladi. Rossiya imperiyasi qo'shinlari amirlik sarbozlarining miltiq va to'pdan tinmay o'qqa tutib turganiga qaramasdan, suvdan kechib Cho'ponota tepaligiga ko'tarildi. Natijada sarbozlar chekinishga majbur bo'ldi. Shu bilan Amir Muzaffar qo'shinining ilg'or jangovar qismi tor-mor keltirildi. Shundan so'ng Zirabuloq tepaligida ikkinchi jang bo'lib o'tdi. Qanchalik qarshilik ko'rsatmasin, Buxoro amiri qo'shini yana mag'lubiyatga uchradi va podsho qo'shinlari Samarqandga jangsiz kirib bordi. K. P. Kaufman Samarqand bekligini Rossiyaga berish, «harbiy xarajatlarni» to'lash va 1865-yildan buyon Turkiston o'lkasida qo'lga kiritilgan barcha narsalarni Rossiya mulki deb e'tirof etish sharti bilan sulh tuzishni taklif qilib, Amir Muzaffarga maktub yo'lladi, ammo amirdan javob bo'lmadi.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda amalga oshirgan harbiy istilochilik yurishlariga nafaqat amirlik va xonliklarning harbiy qo'shinlari, balki mahalliy aholi vakillari ham qattiq qarshilik ko'rsatdi. Masalan, K. P. Kaufmanning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishlari vaqtida Urgut shahrida mahalliy aholi podsho hukumatining qo'shinlariga qarshi kurash olib bordi. K. P. Kaufman general Abramovni qo'shin bilan Urgutga yuborib, shaharning taslim bo'lishini taklif qildi. Lekin bu taklif mahalliy aholi tomonidan rad etildi. Ikki tomon o'rtasidagi to'qnashuvda mahalliy aholi mardonavor jang olib bordi. Artilleriya to'plaridan otil-

gan o‘qlar boshqa joylardagi kabi Urgutda ham istilochilarning harbiy ustunligini ta’minladi. Buning natijasida shahar qal’asi mustamlakachilar tomonidan egallandi. Podsho hukumati qo‘shinlari Urgutdan so‘ng Kattaqo‘rg‘on shahrini bosib olishga kirishdi.

Rossiya imperiyasining harbiy yurishlariga qarshi Kitob hokimi Jo‘rabek va Shahrisabz hokimi Bobobek boshchiligida Samarqandda kurash olib borildi. Bu ikki xalq harakati rahbarlari o‘z qo‘shinlari bilan 1868-yil 2-iyunda samarqandlik qo‘zg‘olonchilar bilan birga Rossiya imperiyasi qo‘shinlari garnizoni joylashgan qal’aga hujum qilishdi. Qamalda qolgan qo‘shin yordam so‘rab general-gubernator fon Kaufmanga chopar yuboradi. 6-iyunda yordamchi kuchlar yuborildi. Qal’ani egallash uchun 4-iyundan 7-iyungacha shiddatli janglar davom etdi. Unda ikki tomon ham ko‘plab talafot ko‘rdi. 8-iyunda qamalda qolganlarga harbiy kuchlar yetib keldi, shundan so‘ng xalq himoyachilari Samarqanddan chiqib tog‘ tomonga chekinishga majbur bo‘ladi.

Buxoro amirligining Rossiya protektoratiga aylantirilishi

Podsho hukumati tomonidan yangi bosib olingan hududlarda Samarqand va Kattaqo‘rg‘on bo‘limlaridan iborat Zarafshon okrugi tuzildi. Unga general Abramov boshliq qilib tayinlandi. Zirabuloq jangidan keyin Amir Muzaffar o‘z mag‘lubiyatini tan olib, fon Kaufmanning Turkiston general-gubernatorligining yangi chegaralari haqidagi taklifini qabul qilishga majbur bo‘ldi. Shu bilan Rossiya imperiyasi istilochilik yurishlarining ikkinchi bosqichi yakunlandi.

Fon Kaufman 1868-yil 23-iyunda Samarqandda Amir Muzaffar bilan Buxoro amirligini Rossiya imperiyasining protektoratiga aylantirgan shartnomani imzoladi. Unda amir urush boshlanishida aybdor ekanligi, abadiy do‘stlik belgisi sifatida Rossiya qo‘shinlarining harbiy xarajatlari uchun 500 ming rubl to‘lanishi e’tirof etildi. Shartnomaga ko‘ra bosib olingan Toshkentdan Samarqandgacha bo‘lgan barcha hudud – Xo‘jand, O‘ratepa, Panjikent, Jizzax, Samarqand, Kattaqo‘rg‘on shaharlari Rossiya imperiyasi ixtiyoriga o‘tdi. Amir o‘z ixtiyorida qolgan hududlarni boshqarishda Turkiston general-gubernatorining ko‘rsatmalariga rioya etish majburiyatini oldi. Siyosiy qaramligi uchun tarixchilar tomoni-

Bobobek.
Shahrisabz hokimi

Jo‘rabek.
Kitob hokimi

dan Buxoro hukmdori *vassal* deb ham yuritiladi. Rossiya savdogarlariga amirlikda erkin savdo qilishiga sharoit yaratib berish va ularni himoya qilishni o'z zimmasiga oldi. Rossiyalik savdogarlarga savdo agentliklarini ta'sis etishga ruxsat berildi, tovarlardan olinadigan boj umumiy qiymatning 2,5 foizidan oshmasligi belgilanib, ular amirlik hududidan boshqa davlatlarga erkin o'tish huquqini oldi.

Mazkur shartnoma amirlikni tahqirlagan, huquqsizlikka va qashshoqlikka mahkum etgan sharmandali shartnoma bo'ldi. Amirning tobelik siyosatidan norozi bo'lgan kuchlar o'z harakatini boshladi. Xalq tomonidan qo'llab-quvvatlangan Amir Muzaffarning katta o'g'li Abdumalik to'ra, Jo'rabek va Bobobeklar boshchiligidagi qo'shin Samarqandni ozod qilish uchun kurashlarini davom ettirdi. Ular Amir Muzaffarning taxtdan tushirilganligini va Abdumalik to'ra amir etib tayinlanganini e'lon qildi. Xalq qo'shinlari avval Shahrisabzni, so'ng Qarshi va Karmana shaharlarini o'z qo'llariga olishdi. Turkiston general-gubernatori fon Kaufman tomonidan bu harakatlarning oldini olish va bostirish uchun I. F. Abramov boshchiligidagi qo'shin yuborildi. Zamonaviy qurollar bilan ta'minlanmaganligi sababli janglarda qo'zg'olonchilar egallab olgan hududlaridan birin-ketin surib chiqarila boshlandi. Natijada Abdumalik to'ra Xiva xonligi hududiga, undan Afg'onistonga o'tib ketdi. Afg'on amiri Sheralixon Angliya bilan yaqinlashib kelayotgan urushda Rossiyaga tayanishini rejalashtirgani uchun unga yordam bermadi. Hech qayerdan yordam ololmagan Abdumalik to'ra Peshovarga ketadi va u yerda 1909-yilda vafot etadi. Shunday qilib, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi istilochilik urushining ikkinchi bosqichi Samarqandning egallanishi va Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi protektoratiga aylanishi bilan yakunlandi.

1873-yildagi shartnoma

Buxoro amirining saroyi (Kogon)

Buxoro bilan Rossiya imperiyasi 1873-yilda amirlikka o'z vakilini tayinlash huquqini beruvchi yangi shartnomani imzoladi. Bu vakilning roziligisiz amirlik biror-bir ichki hamda tashqi siyosiy masalani hal qila olmaydigan bo'ldi. Shartnomaning 14-moddasida: «Rossiya hukumatidan ijozat bo'lmagan, kim bo'lishidan qat'i nazar, har xil kimsalarni Buxoro hukumati qabul qilmaydi», – deb ko'rsatilgan. Shartnomaga muvofiq har kuni ertalab qo'shbegi vakildan kerakli ko'rsatmalarni olib amirga yetkazishi shart

bo'lgan. Amir esa bu hujjatlarni rasman tasdiqlagan, xolos. P. Lessar Rossiya imperiyasining Buxoro amirligidagi birinchi vakili etib tayinlandi.

Vakilni Buxoroning amaldagi norasmiy gubernatori deb hisoblash mumkin edi. U Buxorodan 15 km uzoqda joylashgan Kogon shahrini qarorgoh qildi. Bu bilan podsho hukumati Buxoroni to'liq imperiya tarkibiga qo'shib olmasdan, mamlakatni amir va uning amaldorlari orqali boshqarishni afzal ko'rdi. Natijada podsho hukumati Buxoro amirini o'z ta'sir doirasiga kiritib, undan o'z manfaatlari yo'lida foydalandi.

1869–1870-yillarda Rossiya imperiyasi Tashqi ishlar vazirligi Angliya bilan Afg'oniston va O'rta Osiyodagi chegaralarni belgilash to'g'risida muzokaralar olib bordi. Natijada chegaralar Amudaryo bo'ylab Panj tumanidan o'tkazilishiga kelishildi. Buxoro amirligi va Eron o'rtasidagi chegara 1881-yil 10-dekabrda Eron shohi bilan Tehrondagi Rossiya elchisi imzolagan maxfiy shartnomada belgilandi. 1885–1887-yillardagi muzokaralar natijasida chegaralarni belgilash bo'yicha ingliz-rus komissiyasi Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi Buxoro amirligi yerlari bilan Afg'oniston o'rtasidagi chegara chizig'ini belgilashni nihoyasiga yetkazdi.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ 1868-yil Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi protektoratiga aylandi.
- ▶ Zarafshon vohasi Rossiya hududiga qarashli Turkiston general-gubernatorligiga qo'shib olindi.
- ▶ Abdumalik to'ra, Jo'rabek va Bobobek rahbarligidagi xalq harakatlari.

Atamalar izohi

Protektorat (*lotincha – homiy*) – mustamlaka mamlakat qaramligining bir shakli. Bunday mamlakat ichki siyosatida birmuncha mustaqil bo'lsa-da, tashqi siyosati mustamlakachi davlat qo'liga o'tadi.

To'ra – yuqori tabaqaga mansub kishi. Xiva xonligida xon qarindoshlari va yaqinlariga beriladigan unvon.

Vassal – bir davlatning boshqa bir davlatga bo'ysunish tartibi.

Savol va topshiriqlar

1. K. P. Kaufman nima uchun Samarqandga yurish qildi?
2. Zirabuloq jangida amir qo'shinlari nima uchun mag'lubiyatga uchradi?
3. Samarqandda xalq harakatlariga kimlar boshchilik qildi?
4. 1868-yilgi shartnomaga ko'ra amirlikning qaysi hududlari Rossiya imperiyasi ixtiyoriga o'tdi?
5. 1873-yildagi shartnomaning mohiyatini aytib bering.

11-§. XIVA XONLIGI USTIDAN ROSSIYA IMPERIYASI PROTEKTORATNING O‘RNATILISHI

Xiva xonligiga qarshi harbiy yurishlarning boshlanishi

Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyoda istilochilik yurishlari natijasida bosib olingan hududlarda dastlab mustahkam o‘rnashib oldi. Xiva xonligiga qarshi olib boriladigan harbiy yurishga besh yil tayyorgarlik ko‘rdi. Yurish uchun bunday uzoq tayyorgarlik ko‘rishning asosiy sababi A. Bekovich-Cherkasskiy boshchiligidagi qo‘shinning mag‘lubiyatga uchraganligi (1717) bo‘lsa, boshqa yana bir sabab 1839-yilda V. Perovskiy boshchiligidagi qo‘shinlarning Xiva xonligigacha yetib borolmay orqaga qaytib ketganligi bo‘ldi. Xonlikni bosib olish Rossiya imperiyasi uchun Amudaryoni qo‘lga kiritish edi. Amudaryoni egallash birinchi navbatda suv manbasi, suv orqali savdo aloqalari, daryoning quyi oqimidagi tekisliklardagi serhosil yerlardan foydalanish imkoniyatlariga ega bo‘lish hisoblangan.

Rossiya imperiyasi tomonidan O‘rta Osiyo istilo qilinishining uchinchi bosqichi (1873–1879-yillar) davomida Xiva xonligining istilo etilishi ham amalga oshirildi. Hujum g‘arbda Mang‘ishloq, shimolda Orenburg, sharqda Turkiston va janubda Krasnovodsk kabi to‘rt harbiy okrugdan olib borildi. Bunda 12 mingdan ortiq askar, 4600 ot va 20 ming tuyadan iborat harbiy qo‘shin ishtirok etgan. Bu qo‘shinga K. P. Kaufman boshchilik qildi. Mazkur ko‘p sonli harbiy qo‘shin 1873-yil fevralda o‘zlari o‘rnashgan joylari – Toshkent, Orenburg, Mang‘ishloq va Krasnovodskdan deyarli bir vaqtda yo‘lga chiqdi. Xiva xonligiga olib boruvchi yo‘llarning yomonligi, dastlab 25 daraja sovuqda, keyin 40 darajadan yuqori haroratda yo‘l yurish juda qiyin kechdi. Bundan tashqari cho‘llarda 60 darajagacha jazirama bo‘lishi, suvsiz dashtlardagi yo‘llar tufayli harbiy qo‘shin manzilga yetmasdanoq saflari siyraklashib bordi. Uning katta qismi yo‘lda kasalga chalindi, bir qismi halok bo‘ldi va bir qismi orqaga qaytib ketdi. Xivaga 7,5 ming

Podsho qo‘shinlari Xiva ostonasida

kishigina yetib bordi. Krasnovodsk va Mang‘ishloqdan Xiva tomon yurgan qo‘shinlar jazirama issiq va suv yetishmasligidan aziyat chekkanligi, holdan toyganligi sababli yo‘lning yarmidan ortga qaytishga majbur bo‘ldi. Faqatgina Toshkent, Orenburg yo‘nalishidan yo‘lga chiqqan qo‘shinlar 1873-yil may oyida Xiva xon-

ligi chegaralariga yetib keldi. Yo‘l qiyinchiliklaridan tashqari ularga yo‘lda kichik guruhlar hujum qilib, tinkasini quritgan. Rossiya imperiyasi qo‘shinlari bilan Xiva xonligi qo‘shinlari o‘rtasida may oyida Hazorasp qal’asi, Qo‘ng‘irot, Xo‘jayli, Mang‘it shaharlari va Xiva shahri yaqinida janglar bo‘lib o‘tdi. Tomonlarning kuchlari teng emasligi, katta talafotlarga qaramasdan, xivaliklarga nisbatan podsho hukumati qo‘shinlari yaxshi qurollangani bois xonlik himoyachilari mag‘lubiyatga uchradi.

1873-yil may oyining o‘rtalariga kelib mustamlakachi hukumatning asosiy qo‘shinlari Xivaga yetib keldi. Ularning Xivaga qilingan birinchi hujumi himoyachilar tomonidan qaytarildi. Bu jangda ikki tomon ham katta talafotlar ko‘rdi. Hujumga boshchilik qilgan general Veryovkin yarador bo‘ldi. Podsho hukumati qo‘shinlari katta talafot ko‘rgani bois chekinib, fon Kaufman boshchiligidagi kuchlarni kutishga majbur bo‘ldi.

Xivaga yetib kelgan K. P. Kaufman boshchiligidagi qo‘shin yana shaharga hujum qildi. Ammo bu safar ham podsho hukumati qo‘shinlari shaharni egallay olmadi. 29-may kuni shaharning Hazorasp darvozasining dushmanlarga ochib berilishi xonlik poytaxtining egallanishiga olib keldi. Shundan so‘ng K. P. Kaufman muzokara olib borish yo‘lini tanladi.

Gandimiyon shartnomasi

K. P. Kaufman Xivani bosib olgandan so‘ng xon xazinasini *kontributsiya* (tovon) evaziga musodara qilib, xazina bilan birga qadimiy qo‘lyozmalar, xonning taxti va toji, tanga zarb qiladigan tamg‘a va zarb tasviri, qo‘ng‘irot sulolasi xonlarining hokimiyati ramzlari va boshqa qo‘lga kiritilgan moddiy boyliklarni Sankt-Peterburgga jo‘natdi. K. P. Kaufman Xivani egallagandan so‘ng Xiva xonligi bilan muzokaralar o‘tkazish uchun Gandimiyon qishlog‘idagi qarorgohiga bordi. U taklif etgan sulh shartnomasini Xiva xoni Muhammad Rahimxon II 1873-yil 12-avgustda imzolashga majbur bo‘ldi. Ushbu shartnoma Xiva xoni Rossiya imperiyasi tobeligiga o‘tganligini ko‘rsatardi. Shartnomaning birinchi moddasida: «Sayid Rahim Bahodirxon o‘zini Butun Rossiya imperatorining sodiq xodimi deb tan oladi. U qo‘shni hukmdorlar va xonlar bilan har qanaqa bevosita do‘stona munosabatlardan va ular bilan biron-bir savdo yoki boshqa shartnomalar tuzishdan voz kechadi hamda Rossiyaning O‘rta Osiyodagi oliy hokimiyati ruxsatisiz ularga qarshi hech qanday jangovar harakatlarni amalga oshirmaydi», – deb yozib

Gandimiyon shartnomasining
imzolanishi

Xiva xonligidagi bozor

qo'yilgan edi. Bu bilan Xiva xoni mustaqil ravishda tashqi dunyo, hatto yaqin qo'shnilari bilan ham aloqa o'rnatish imkonidan mahrum etildi. Faqat ular bilan Rossiya imperiyasi roziligi bilangina aloqa qila oladigan bo'ldi.

Xiva xonligiga qarashli Amudaryoning o'ng sohili, unga qo'shni yerlarning barchasi, bu joylarda yashaydigan o'troq va chorvador aholisi bilan xon tasarrufidan chiqdi.

Amudaryo bo'ylab erkin harakatlanishi uchun Rossiya kemalariga keng huquq berildi. Rossiyalik savdogarlar hamda ularning mollari uchun xon va mahalliy hokimlar javobgar bo'ladigan bo'ldi. Ular xonlikda erkin yurish, boj to'lovlarisiz savdo qilish huquqini qo'lga kiritdilar.

Gandimiyon shartnomasida: «Amudaryoning chap qirg'og'idagi ruslar uchun zarur va qulay bo'lgan yerga ular o'zlarining *pristanlarini* qurish huquqiga ega. Xonlik ushbu pristanlarning saqlanishi va xavfsizligi uchun javobgar. Ular uchun joyning tanlanishi, O'rta Osiyodagi rus oliy hokimiyatining tasdiqlashiga bog'liq», – deb ko'rsatib qo'yildi.

Shartnomaga binoan Xiva xonligi 2 million 200 ming rubl miqdoridagi tovonni 20 yil davomida to'lashi belgilandi. Xonlik xazinasida yetarli darajada pul bo'lmaganligi uchun bu tovon aholidan yig'ib olinadigan bo'ldi.

Gandimiyon shartnomasi Xiva xonligining Rossiya imperiyasiga tobeligini, xonning davlat boshlig'i darajasida boshqa davlatga bo'ysunganligini ko'rsatuvchi hujjat bo'ldi. Shartnoma shu bilan birga xonlik aholisini juda og'ir ahvolga solib qo'ydi. Tovon bilan birga yangi soliq va majburiyatlarni to'lash xalqning zimmasiga tushdi. Qolaversa, xonlik hududining uch baravar qisqarishi xonlikning davlat sifatida nomigagina mavjudligini, aslida mustaqilligini yo'qotgan protektoratga aylanganligini ko'rsatardi.

Atamalar izohi

Kontributsiya – mag'lub davlatning g'olib davlat foydasiga pul to'lovi.

Pristan (*ruscha – kelib to'xtamoq*) – daryolar sohilida qayiqlar, kemalar to'xtaydigan, maxsus jihozlangan joy – bandargoh.

Savol va topshiriqlar

1. Xiva xonligining bosib olinishidagi dastlabki harakatlar haqida gapiring.
2. Xivaga qarshi K. P. Kaufman nima uchun uzoq vaqt tayyorgarlik ko'rdi?
3. Xivaga qarshi yurish qanday tashkil qilindi?
4. Gandimiyon shartnomasi Xiva xonligi ahvoriga qanday ta'sir ko'rsatdi?

12-§. QO‘QON XONLIGINING BOSIB OLINISHI

Qo‘qon xonligidagi ichki siyosiy nizolarning kuchayishi

Rossiya imperiyasi XIX asrning 50–60-yillarida harbiy istilochilik yo‘li bilan Qo‘qon xonligi hududining bir qismini bosib oldi. K. P. Kaufman xonlikda o‘z ta‘sirini kuchaytirish maqsadida 1868-yilda xon bilan shartnoma tuzdi. Unga ko‘ra xonlikda Rossiya

savdogarlariga katta imkoniyatlar berildi. Bu davrda xonlik yerlari ancha qisqarib, xazinaga tushadigan daromadlar kamaydi. Urush natijasida ko‘rilgan zararlar xalq ommasi zimmasiga tushdi, soliq va majburiyatlar ko‘paydi. Buning oqibatida xonlikda ichki nizolar, xalq noroziligi kuchaydi.

XIX asrning 70-yillarida Qo‘qon xonligida ko‘plab qo‘zg‘olonlar bo‘lib o‘tdi. Ulardan biri 1875-yil bahorida avj olib, unga Mulla Is‘hoq Mullo Hasan o‘g‘li «Po‘latxon» nomi bilan rahbarlik qildi. Qo‘qon hukmdori Xudoyorxon qo‘zg‘olonni bostirish uchun Abdurahmon Oftobachi, Iso Avliyolar boshchiligida qo‘shin yubordi. Lekin ular 17-iyulda qo‘zg‘olonchilar tomoniga o‘tib ketdi. Xudoyorxonning o‘g‘li Nasriddinbek ham qo‘zg‘olonchilarga qo‘shilgandan so‘ng, 20-iyulda Xudoyorxon K. P. Kaufmandan yordam so‘rashga majbur bo‘ldi. Uning ukasi va ikkinchi o‘g‘li ham qo‘zg‘olonchilar tomoniga o‘tib ketgach, xon general-gubernatordan panoh izlab Toshkentga ketdi. K. P. Kaufman uni Orenburgga jo‘natdi. Xudoyorxon Orenburgdan Hindiston orqali Makkaga boradi va u yerdan qaytib kelayotganda kasalga chalinib, 1882-yilda Afg‘onistonda vafot etdi.

Qo‘qon qo‘shinlari

Xudoyorxondan so‘ng taxtga Nasriddinbek o‘tirdi. Taxtni egallashga harakat qilgan Po‘latxon Nasriddinbek va Abdurahmon Oftobachiga qarshi bo‘lib qoldi. Qo‘qon xonligida siyosiy vaziyat keskinlashib, qo‘zg‘olon butun vodiyni qamrab oldi. Mustamlakachi hukumat qo‘zg‘olonchilarga qarshi katta harbiy kuchlarini yuborgan. Janglar keskin davom etayotgan vaqtda Nasriddinbek mag‘lubiyatdan qo‘rqib, 1875-yil 22-sentabrda taslim bo‘ldi va fon Kaufman bilan shartnoma imzoladi. Unda o‘zini imperatorning

M. D. Skobelev

«sodiq quli» deb tan olishi, tashqi siyosatda hech qanday bitimlar tuza olmasligi, ikki million rubl tovon to‘lashi, Sirdaryoning o‘ng sohili-dagi yerlar – Namangan va Chust Rossiya ixtiyoriga o‘tganligi belgi-
langan edi. Bu yerlarda tashkil qilingan Namangan bo‘limiga general
M. Skobelev boshliq etib tayinlanadi.

Nasriddinbek imzolagan shartnomadan norozi bo‘lgan aholi yana
qo‘zg‘olon ko‘tardi. Po‘latxonning tarafdorlari soni oshdi va buning na-
tijasida u Nasriddinbekni siqib chiqarib, hokimiyatni o‘z qo‘liga oldi.

Andijonga uyush- tirilgan hujum

Po‘latxon qo‘zg‘olonining kuchayib ketishidan xa-
votirga tushgan mustamlakachi hukumat ularni tor-
mor qilish uchun Andijonga hujum qildi. Chunki
qo‘zg‘olonchilarning asosiy kuchlari shu yerda joylashgan edi.

General M. Skobelev boshchiligidagi hujum 1875-yil oktabr oyi bo-
shida boshlandi. Shahar kun davomida to‘plardan o‘qqa tutildi. Andijon

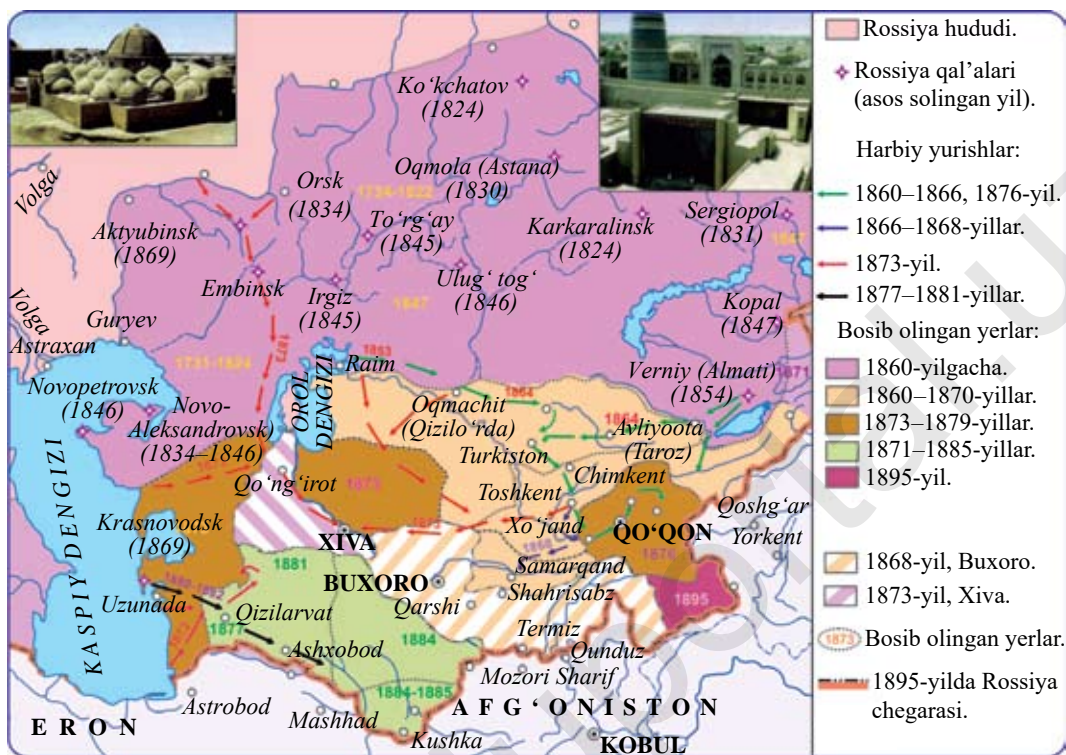

Qo‘qon xoni
Xudoyorxon

aholisi mudofaa janglarida shaharning har bir qarich
yeri uchun jon-jahdi bilan kurashdi. M. Skobelev
boshchiligidagi qo‘shinning dastlabki urinishlari jid-
diy qarshilikka uchradi. Shundan so‘ng podsho hu-
kumati qo‘shinlari barcha imorat va xonadonlarga
o‘t qo‘yib, shaharni yong‘in ichida qoldirdi. Shahar
to‘xtovsiz ravishda artilleriyadan o‘qqa tutib turildi.
Bu shahar himoyachilarini og‘ir ahvolga solib qo‘ydi.
Uch soat davom etgan betinim o‘qqa tutishdan so‘ng
kechqurun podsho hukumati qo‘shinlari yana hujum-
ga o‘tdi. Lekin bu hujum ham natija bermadi. Erta
tongdan boshlab yana to‘plardan kun bo‘yi o‘q yog‘dirildi. Biroq sha-
har himoyachilarining qarshi hujumga o‘tishi podsho qo‘shinlarini che-
kinishga majbur qildi. Shahar 1876-yil yanvarda uyushtirilgan ikkinchi
hujum natijasida qiyinchilik bilan egallandi.

Namanganning bosib olinishi

Rossiya imperiyasining general M. Skobelev bosh-
chiligidagi qo‘shinlari 1875-yil 18-oktabrda Naman-
ganga joylashib, K. P. Kaufman qo‘mondonligi osti-
dagi harbiy kuchlarga qo‘shildi. Mustamlakachi qo‘shinlarga qarshilik
harakatlari Namanganda bir oy davom etdi. Shaharni ozod etish uchun
atrofdagi qishloqlardan qo‘shimcha kuchlar keldi. Shunga qaramasdan,
podsho qo‘shinlari tomonidan shaharning yarmi qo‘lga kiritildi. Pod-
sho hukumati harbiy qo‘shini uch kun davomida shahar qal‘asida turdi.
Ikki tomon o‘rtasida janglar 1876-yil yanvar oyi oxirigacha davom etdi.

O'rta Osiyo XIX asr oxirida

General M. Skobelev boshchiligidagi qo'shin fevral oyiga kelibgina harbiy qurol ustunligi bilan g'alabaga erishdi. Po'latxon va uning tarafdorlari qatl qilindi.

1876-yil 19-fevralda podsho hukumatining Qo'qon xonligining tugatilganligi to'g'risidagi farmoni e'lon qilindi. Shu tariqa Qo'qon xonligi hududi o'rnida Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiruvchi Farg'ona viloyati tashkil qilindi. Viloyatga Qo'qon xonligini bosib olishdagi harbiy yurishlarga rahbarlik qilgan general M. Skobelev harbiy gubernator etib tayinlandi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda olib borgan istilochilik yurishlari natijasida Qo'qon xonligi Buxoro va Xiva davlatlaridan farqli ravishda davlat sifatida butunlay tugatildi. Uning o'rnida mahalliy aholining asrlar davomida shakllangan an'anaviy turmush tarziga mos ma'muriy boshqaruv tizimi va hududiy birliklari tugatilib, imperiya manfaatlariga mos keladigan, ayni paytda mahalliy aholini boshqarishi uchun mustamlaka ma'muriyatga qulay bo'lgan yangi boshqaruv tizimi qaror topdi.

Farg‘ona vodiysining bo‘ysundirilishi bilan Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoga istilochilik yurishining uchinchi bosqichi (1873–1879) nihoyasiga yetdi. Bu yurishlar natijasida O‘rta Osiyoning katta hududi bosib olinib, Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylantirildi.

O‘zingizni sinang!

O‘rta Osiyoga Rossiya imperiyasi bosqinining ... yillarda uchinchi bosqichi bo‘ldi. M. D. Skobelev – ...

Turkmanlarning bo‘ysundirilishi

O‘rta Osiyoni bosib olishning to‘rtinchi bosqichi Amudaryo va Kapettog‘ oralig‘idagi Qoraqum sarhadlaridagi turkmanlarga qarshi qaratildi. 1879-yil iyulda Angliya Afg‘oniston hududining bir qismini bosib olgandan so‘ng inglizlar uchun O‘rta Osiyoga yo‘l ochildi. Shuning uchun 1879-yil iyulda Krasnovodskdan I. Lazerev boshchiligidagi harbiy qo‘shin turkmanlar yashaydigan hududlarga jo‘natildi. Bu yo‘nalishdagi dastlabki harakatlarda podsho hukumati qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchradi. Qo‘qon xonligiga qarshi harbiy yurishlarda tajribasi katta bo‘lgan general M. Skobelev boshchiligidagi qo‘shin 1880-yil may oyida ikkinchi yurishni boshladi. 1881-yilda uch oy davom etgan janglardan so‘ng qamalga olingan turkmanlar qal‘asi – Go‘ktepa qo‘lga olindi. Buning natijasida istilo qilingan yerlarda Kaspiyorti viloyati tashkil qilindi. Turkmanlarning batamom bo‘ysundirilishi esa 1885-yildagina amalga oshirildi.

Turkmanlarning asosiy qal‘asi Go‘ktepa bo‘ysundirilgach, 1881-yilda Rossiya va Eron o‘rtasidagi chegaralar belgilandi. Shu yili Sharqiy Turkistonning Ili o‘lkasidagi qo‘zg‘olon podsho hukumati qo‘shinlari tomonidan bostirilishi bilan Rossiya va Xitoy o‘rtasidagi chegaralar ham belgilandi.

Shu harakatlar bilan Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyo hududidagi istilochilik yurishlarining to‘rtinchi bosqichi (1880–1885) tugadi.

Shunday qilib, istilo qilingan hududlarda besh viloyat, ya‘ni *Sirdaryo, Yettisuv, Farg‘ona, Samarqand* va *Kaspiyorti viloyatlari* tashkil qilinib, ular Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi.

Rossiya imperiyasining XIX asr o‘rtalaridan boshlab amalga oshirilgan harbiy istilochilik yurishlari natijasida Buxoro amirligi va Xiva xonligi imperiyaning protektoratiga aylantirildi. Qo‘qon xonligi esa batamom tugatildi.

O'zingizni sinang!

1880–1885-yillarda ...

Po'latxon – ...

Farg'ona viloyati ... yil tashkil topdi.

I. Lazerev – ...

Andijon uchun janglar – ...

Kaspiyorti viloyati – ...

Mag'lubiyat sabablari va oqibatlari

XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo xalqlari Rossiya imperiyasining harbiy yurishlariga qarshi mardonavor kurash olib bordi. Keng xalq omma-si vatan mustaqilligi va ozodligini mustamlakachilardan himoya qilish uchun qahramonlarcha jang qildi. Lekin bu davrdagi ichki nizolar, o'zaro urushlar, hukmdorlarning uzoqni ko'zlab ish olib bormaganligi oxir-oqibat yurtning mustaqilligi yo'qotilib, o'zgalarga tobe bo'lishga olib keldi.

O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishiga, Qo'qon va Xiva xonliklari hamda Buxoro amirligining mag'lubiyatga uchrashiga quyidagilar sabab bo'ldi: **Birinchidan**, Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari Rossiya imperiyasiga nisbatan harbiy va iqtisodiy rivojlanish sohasida ancha orqada edi. Ayniqsa, ularning harbiy sohadagi ahvoli o'sha davrda jahon miqyosidagi taraqqiyot darajasidan past bo'lgan. Xonliklarning tashqi siyosatda odilona siyosat olib bormaganliklari oqibatida ularning o'zlari tashqi dunyodan ajralib qolgan edi. **Ikkinchidan**, uchta davlat o'rtasida o'zaro do'stona munosabatlar, hamkorlik va birdamlik yo'q edi. Ulardagi siyosiy tizim, davlat boshqaruvi zamonaviy boshqaruvdan uzoq bo'lib, o'rta asrlarga xos yakkahokimiyatchilikka, zo'raonlikka asoslangan edi. Buning oqibatida ichki ziddiyatlar ko'payib, nizolar kuchaydi. O'zaro urushlar, taxt uchun kurashlar avj oldi. **Uchinchidan**, urush harakatlari vaqtida xonlar biri ikkinchisiga yordam ko'rsatmadi va o'z tinchligini o'ylab befarq qarab turdi. Bu esa har bir xonlikning alohida tor-mor etilishini yengillashtirdi. Shularning barchasi Rossiya imperiyasi hukumatiga qo'l keldi va vaziyatdan foydalanib mamlakatni mustamlakaga aylantirdi.

Yodda tuting!

Chorizm istilosi ko'pgina sabablar bilan bir qatorda, avvalambor, o'sha paytda mavjud bo'lgan siyosiy boshboshdoqlik, hukmron kuchlarning uzoqni ko'ra olmasligi, ma'naviy zaifligi oqibatida ro'y berganini tarixiy misollar isbotlab turibdi.

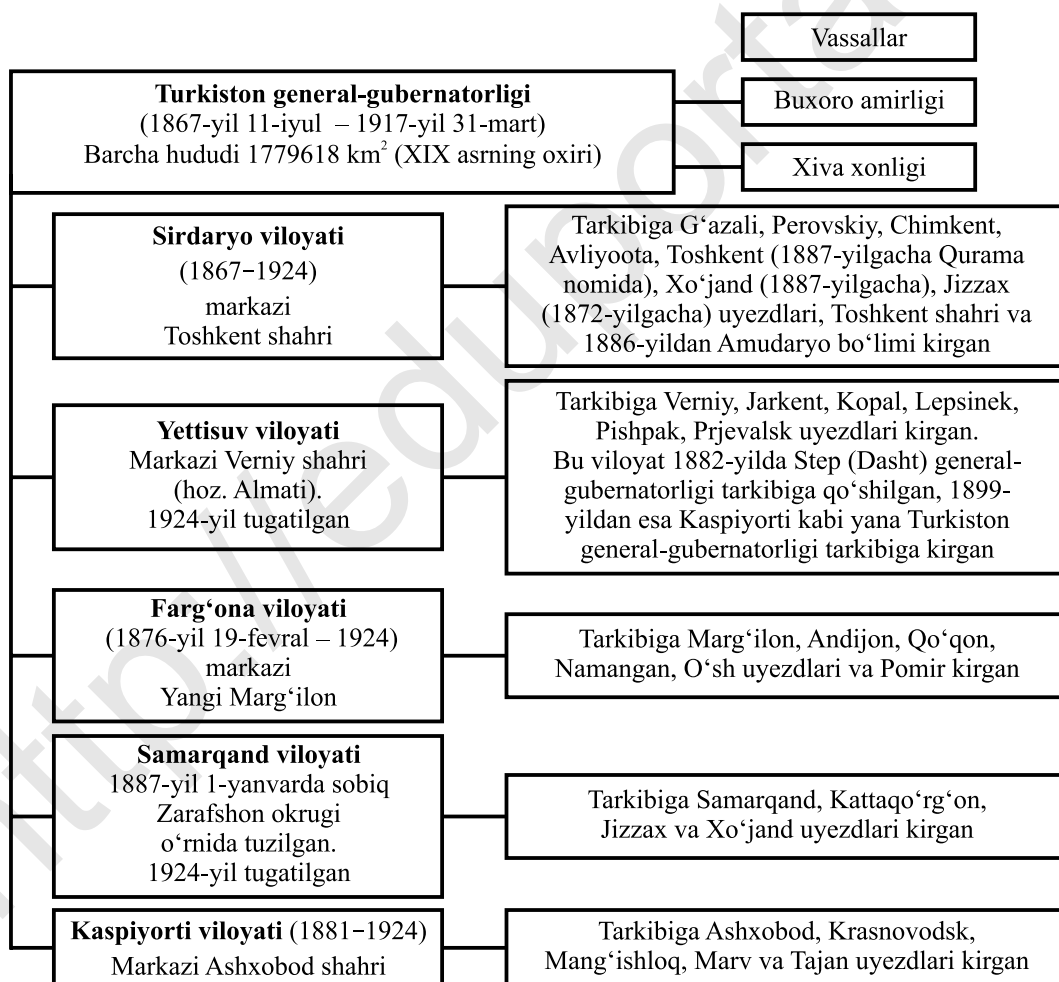

Savol va topshiriqlar

1. Qo‘qon xonligining bosib olinishiga nimalar sabab bo‘lgan?
2. Qo‘qon xonligini bosib olish uchun jang ko‘proq qayerlarda bo‘ldi?
3. Farg‘ona viloyati qachon va qayerda tashkil qilindi?
4. Mag‘lubiyat sabablarini sanab bering.
5. Quyidagi jadvalni to‘ldiring.

Hudud nomi	Bosib olingan yil	Bosib olgan shaxs	Jang tafsiloti

Turkiston general-gubernatorligining ma‘muriy-hududiy tuzilishi

III B O' L I M

ROSSIYA IMPERIYASINING TURKISTONDAGI MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI

13-§. TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGINING SIYOSIY-MA'MURIY BOSHQARUV TIZIMI

Boshqaruvning mustamlakachi- lik tartiblari

Bosib olingan hududlarda imperiya hukmronligini o'rnatish, mustahkam o'rnatish olish, istilo qilingan joylarni qo'ldan chiqarmaslik uchun, eng avvalo, mustamlakachilar o'zlariga mos boshqaruv tartiblarini ishlab chiqishi va uni o'lkada joriy qilishi kerak edi. Mustamlakachilik siyosatining to'liq amalga oshirilishida boshqaruv tartiblari asosiy tayanch hisoblangan. Boshqaruv tartiblari istilochilik yurishlari bilan birga turli ko'rinishlarda tashkil qilinib, tajriba-sinovlardan o'tkazilgan holda o'zgartirib borilgan.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda olib borgan bosqinchilik siyosatining davom ettirilishi natijasida mustamlakaga aylantirilgan hududlar kengayib borgan. Bosib olingan hududlarni boshqarish tartiblari va uning qanday bo'lishi kerakligi masalasi juda ko'p hamda uzoq vaqt imperiya hukmron doiralarida turli soha vakillari ishtirokida muhokama qilingan. Ushbu masalani hal qilishda ehtiyotkorlik bilan uzoqni ko'zlab ish ko'rish, hech nimada tavakkal qilmaslik tamoyiliga tayangan holda ish olib borilgan. Turkiston general-gubernatori S. M. Duxovskoy (1898–1901): «Turkiston o'lkasi boshqa o'lkalarga nisbatan tarixiy o'tmishi, etnografik xususiyatlarini hisobga olgan holda alohida e'tibor berilishini talab qiladi», – degan edi.

Podsho hukumati Toshkentni bosib olgandan so'ng, 1865-yil 6-avgustda Aleksandr II «Turkiston viloyatini idora qilish to'g'risidagi Muvaqqat Nizom»ni tasdiqlaydi. Boshqaruv harbiy zobitlar qo'liga o'tadi. Ushbu nizomda boshqaruv tizimi «Harbiy-xalq boshqaruvi» nomi bilan gubernator qo'lida harbiy va fuqarolik ishlari mujassamlashtiriladi. Viloyat bo'limlarga bo'linib, ularning boshliqlari bir vaqtning o'zida harbiy komendant ham hisoblangan. Bo'lim boshliqlariga mahalliy aholi ustidan nazorat qiluvchi mustamlakachi hukumat vakillaridan tayinlanadigan boshqaruvchilar bo'ysungan.

1908–1910-yillarda Turkiston o‘lkasini podsho topshirig‘i bilan taf-tish qilgan senator K. Palen ta’kidlaganidek, «o‘lkada eng kichik aha-miyatga ega bo‘lgan boshqaruv ham harbiy boshliqlar qo‘lida» bo‘lgan. Mahalliy aholi vakillariga boshqaruvning eng quyi bosqichidagi lavo-zimlar berilgan. Bularga volost boshliqlari (mingboshilar), qishloq oqso-qollari, ovul boshliqlari, qozi, biy va ularning yordamchilari kirgan.

General-gubernatorlik devoni katta vakolatlarga ega bo‘lgan asosiy ijro-chi organ hisoblangan. Rossiya imperiyasidagi hech bir gubernada bunday katta vakolatga ega bo‘lgan boshqaruv organi mavjud bo‘lmagan. Turkiston o‘lkasi ma’muriy-hududiy jihatdan viloyatlarga bo‘linib, ularni o‘z qo‘lida fuqarolik va harbiy hokimiyatni birlashtirgan harbiy gubernatorlar boshqar-gan. Viloyatlar uyezdlarga bo‘linib, ular harbiy zobitlar boshqaruvida bo‘lgan. Uyezdlar uchastkalarga, volostlarga, qishloq va ovullarga bo‘lingan. Uchast-kalarni uchastka pristavlari boshqargan. Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyoning bosib olingan hududlarida o‘z hukmronligini saqlab qolish, uni mustahkam-lashni birinchi darajali vazifa hisoblagani uchun dastlab boshqaruv sohasida katta o‘zgarishlarni amalga oshirmagan. Yuqori organlar nazoratida bo‘lgan mahalliy aholi vakillaridan iborat quyi boshqaruv organlari va soliq tizimi saqlab qolingan. Quyi boshqaruvning saqlab qolinishiga asosiy sabab ma-halliy aholining ichki hayotiga dastlabki davrda keskin aralashish va aholi-ni an’anaviy turmush tarziga katta o‘zgartirishlar kiritish salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin edi. Bundan tashqari yangi bosib olingan yer-larda hali qarshilik va norozilik harakatlari davom etayotganligi, boshqaruv tizimida faoliyat olib boruvchi odamlar bo‘lmagani, o‘lka sharoitini to‘liq bilmasliklari dastlabki vaqtda mahalliy aholi vakillarining quyi boshqaruv-da ishtirok etishiga yo‘l bergan. Quyi boshqaruv tizimining saqlab qolinishi o‘lka ma’muriyatiga imperiya manfaatlari uchun xizmat qiladigan, o‘lkadagi sharoitlarni yaxshi biladigan mahalliy aholi vakillaridan o‘zlariga eng

General-gubernator qarorgohi.
Toshkent. XIX asr

ishonchli bo‘lgan kishilarni topish muam-mosini ko‘ndalang qo‘yardi. Uni hal qilish-da imperiya hukumati Turkistondagi hukm-ronlikning dastlabki vaqtidayoq ishlab chi-qilgan saylov tizimi yordam berdi.

Uyezdlar volostlarga, volostlar o‘t-roq aholi yashaydigan hududlarda qish-loqlarga, chorvador aholi yashaydigan hududlarda esa ovullarga bo‘lindi. Bosh-qaruv tizimining quyi bosqichida *volost*

boshlig'i, qishloq oqsoqoli, ovul boshlig'i, xalq sudyalari va ularning yordamchilari, ariq oqsoqoli, mirob, o'nboshi, ellikboshilar kabi lavozimlarda yerlik aholi vakillari ish olib borgan.

1867-yilgi «Nizom» loyihasi asosida o'troq aholi bir bosqichli tizim shaklida, ya'ni oqsoqolliklarga, chorvador aholi esa ikki bosqichli tizim ko'rinishidagi volost va ovullarga birlashtirilgan. Har bir oqsoqollik 100–200 xonadon, ovul 100–200 o'tov, har bir volost esa 1000–2000 o'tovdan iborat holda tashkil qilinishi belgilangan.

O'zingizni sinang!

1865-yilda ...
Volostlar – ...

1867-yilda ...
Oqsoqollik – ...

Uyezdlar – ...
K. Palen – ...

Mustamlakachilik boshqaruvining xu- susiyatlari

O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi bilan bir vaqtda uni kelgusida qanday boshqarish va o'z manfaatlarini yo'lida foydalanish hal qilib borilgan. Shunga ko'ra Turkiston o'lkasi bosib olingan davrdan boshlab to'liq mustamlaka sifatida boshqaruv tartiblariga asoslangan ma'muriy-hududiy birliklar va ularning boshqaruv tartiblari joriy qilib borilgan. Uning asosiy maqsadi mahalliy aholini qattiq nazoratda va tobelikda ushlab turishga qaratilgan edi. Joriy qilingan boshqaruv tartiblari to'liq ravishda harbiy tartiblarga asoslanib, o'lkada imperiyaning siyosiy va iqtisodiy hukmronligini o'rnatishga qaratilgan edi.

O'rta Osiyoda Rossiya imperiyasi hukumatining yana bir asosiy maqsadi – bu imperiyaning markaziy rayonlaridan bu yerlarga aholini ko'chirib keltirib joylashtirish bo'lgan. O'lkada ma'muriyati ko'chirib keltirilgan aholiga erkin yashashi va xavfsiz turmush kechirishi uchun yetarli imkoniyatlar yaratib berishga harakat qildi. Ko'chirib keltirilganlar yerlar va kerakli mablag'lar bilan ta'minlangan. Aholini ko'chirib keltirib joylashtirishdan yana bir maqsad bu o'lkada mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishda qo'shimcha tayanch kuchlarga ega bo'lish edi. Bu siyosat mahalliy aholini ruslashtirish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan tadbir bo'ldi.

Turkiston o'lkasining ma'muriy-hududiy bo'linishi va boshqaruvi

O'rta Osiyoda bosib olingan hududlar ma'muriy jihatdan bo'linib, ular to'liq harbiy zobitlar qo'l ostida bo'lgan. 1877-yilda Toshkentda «Shahar nizomi» joriy etilgan bo'lib, unga muvofiq shahar boshqaruvi Dumaga o'tgan edi. Duma a'zolarining 1/3 qismi

Eski shahar qismidan, 2/3 qismi esa Yangi shahar qismidan saylangan. Bunga ko'ra shaharning 80 ming mahalliy aholisidan 21 ta deputat, 3900

XIX asr oxirida Turkiston o'lkasiga chegaradosh hududlar

Atamalar izohi

Duma (*ruscha* – o'ylash, fikrlamoq) – Rossiya imperiyasining qonun chiqaruvchi hokimiyati, shahar duması – shaharning o'zini o'zi boshqarish organi.

Uyezd – tumanlarga teng ma'muriy-hududiy bo'linma.

Volost – uyezd tarkibiga kirgan bir necha qishloq yoki ovullardan iborat hududiy bo'linma.

Uchastka pristavi – aholi yashash joyi nazoratchisi.

Komendant – qal'a yoki tumandagi barcha qo'shinlar boshlig'i.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiston general-gubernatorlik boshqaruvi kimlardan iborat bo'lgan?
2. 1886-yilgi «Nizom» bo'yicha boshqaruvda qanday o'zgarishlar bo'ldi?
3. Mahalliy aholi vakillari boshqaruvning qaysi lavozimlarida ish olib borgan?
4. Viloyatlarni va volostlarni kimlar boshqargan?
5. Rossiya imperatorining siyosiy agentligi vazifasi nimadan iborat edi?
6. Xaritadan Turkiston general-gubernatorligidagi viloyatlarni aniqlab, qaysi viloyatga bugungi O'zbekistonning qaysi hududlari kirishini belgilang.

14-§. TURKISTON O‘LKASIDA ROSSIYA IMPERIYASINING YER-SUV SIYOSATI

Qishloq xo‘jaligidagi o‘zgarishlar

O‘rta Osiyo iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi yetakchi o‘rin tutgan. Rossiya imperiyasi agrar hudud hisoblangan Turkiston o‘lkasida yer-suvdan foydalanishni to‘liq o‘z nazoratiga olish va ulardan olinadigan soliqlarning o‘z vaqtida to‘planishidan manfaatdor edi. Jumladan, yerga egalik qilish va undan foydalanish tartiblariga e‘tibor qaratilgan. Agrar masala nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy ahamiyatga ham ega bo‘lgan. Yerga egalik qilish tartiblarini nazorat qilish podsho hukumatiga aholi ustidan hukmronligini ta‘minlashda juda muhim edi. Mahalliy aholining asosiy tirikchilik manbayi yer bo‘lgani bois unga egalik qilish zarur edi.

1886-yildagi «Nizom»ning «Turkiston o‘lkasining yer tuzilishi» degan bo‘limida o‘lkada tarixan shakllanib kelgan an‘anaviy yerga egalik qilish munosabatlari o‘zgartirib yuborildi. Unga ko‘ra Turkiston yerlari, o‘rmonlari va yerosti qazilma boyliklari davlat mulki deb e‘lon qilindi. Bu bilan ular Rossiya imperiyasi mulkiga aylandi. Nizom bo‘yicha o‘lkada yirik yer egaligi ham tugatildi.

Vaqf yerlari (masjid, madrasa va boshqa diniy muassasalarga tegishli yerlar) ayni vaqtda yashab va yerga ishlov berayotgan kishilarga ijaraga berilar edi. Yangi vaqf hujjatlarini tasdiqlash faqat general-gubernator roziligi bilan bu yerlarni davlat soliqlari va majburiyatlaridan ozod qilmasdan amalga oshirilgan. Masjid tasarrufidan tashqarida, xususiy shaxs ixtiyorida bo‘lgan yerlar ham davlat solig‘iga tortiladigan bo‘ldi. Vaqf hujjatlarini e‘tirof etish, vaqf daromadlarining to‘g‘ri ishlatilishi ustidan nazorat qilish va ularni taftish qilish huquqi viloyat ma‘muriyati ixtiyoriga o‘tkazildi.

Bu vaqtgacha vaqf mulkidan olingan daromadlar maktablar, madrasalar va masjid binolarini ta‘mirlashga, xodimlarini moddiy ta‘minlashga, diniy marosimlarni bajarishga, kerakli buyumlar olishga (gilam, joynamoz, diniy kitob) va boshqa tadbirlarga sarflanar edi.

Vaqf mulklarini nazorat qilish mustamlakachi hukumat vakillari qo‘liga o‘tishi bilan masjidlar va maktablarning moddiy ahvoli yomonlashdi. Mustamlakachi hukumat bu bilan mahalliy din peshvolari, ulamolar va diniy muassasalarga zarba berishga harakat qildi.

O‘zingizni sinang!

Vaqf yerlari – ... 1886-yildagi «Nizom»ga ko‘ra yerlar ...

Rossiyaning Oʻrta Osiyoga koʻchirish siyosati

Rossiya imperiyasi tomonidan Oʻrta Osiyoni imperiyaning ajralmas bir qismiga aylantirish va oʻlkada doimiy hukmron boʻlib qolish maqsadida Sibir va Kavkaz hududlaridagidek mustamlakachilik

siyosati olib borildi. Bu borada asosiy amalga oshirilgan choralardan biri bu imperiyaning markaziy guberniya aholisini oʻlkaga koʻchirib keltirish hisoblangan. 1886-yildagi «Nizom»da hukumat tasarrufida qolayotgan boʻsh turgan davlat yerlariga rus aholisini joylashtirish muhim ekanligi qatʼiy belgilab qoʻyildi.

Koʻchirish siyosati bilan shugʻullanish oʻlka maʼmuriyati zimmasiga yuklatilgan. Koʻchib kelganlarga katta imtiyozlar berilgan. Jumladan, ular mablagʻ, turar joy, yer maydonlari, kreditlar bilan taʼminlangan. Koʻchib kelganlar 5 yil davomida soliqlardan ozod etilgan, keyingi 5 yil davomida soliqlarning yarmini toʻlagan. Rossiyadan koʻchib kelganlar, asosan, qishloq aholisi boʻlgan. Ular uchun oʻlka maʼmuriyati maktab va cherkovlar qurishga mablagʻ ajratgan. Turkiston oʻlkasida harbiy xizmatchilar yashab qolishlari va tomorqa yer olishlari mumkin boʻlgan. Bunday imkoniyatlar Rossiyaning markaziy rayonlaridan koʻplab aholining koʻchib kelishiga sabab boʻlgan. 1875-yilda Avliyootada Rossiyadan kelgan dehqonlarning birinchi manzilgohi paydo boʻldi. 15 yil davomida (1875–1890) Turkiston oʻlkasiga 1300 oila koʻchib kelib joylashib, 19 ta rus qishlogʻi tashkil topdi. Faqat 1891–1892-yillardagina koʻchib kelganlarning 25 ta manzilgohi paydo boʻldi. Vaqt oʻtishi bilan nafaqat koʻchib kelgan shaxslar, balki yirik korxonalar ham daromad olish maqsadida oʻlkadan yerlar sotib ola boshladi. Rossiya imperiyasining koʻchirib keltirish siyosati Turkiston oʻlkasidagi mustamlaka tizimini mustahkamlash maqsadida amalga oshirilgan edi. Koʻchib kelganlarga yaratilgan imkoniyatlar oʻlkaga koʻchib keluvchilar sonining haddan ziyod koʻpayishiga olib keldi.

Koʻchirib keltirib joylashtirilgan aholining koʻpayishi, ularga unumdor yerlarning berilishi mahalliy aholi vakillarining jiddiy noroziligiga sabab boʻlgan. Toshkent shahri va oʻlkaning Yangi Margʻilon, Samarqand, Andijon kabi shaharlarida ham koʻchib kelganlarning posyolkalari paydo boʻldi. Oʻlkadagi yirik shaharlar ikkiga: yangi – maʼmuriyat, harbiy qismlar joylashgan va koʻchirib keltirilganlar yashaydigan qism hamda eski – mahalliy aholi vakillari yashaydigan qismlarga ajratildi. Jumladan, Toshkentdagi Boʻzsuv anhuri shaharni ikki qismga ajratgan chegara boʻlgan.

Koʻchib kelganlar xoʻjaligi

Yodda tuting!

1892-yildan boshlab Rossiyadan o'zboshimchalik bilan ko'chib kelgan kishilar ham ma'muriyat ruxsati bilan ko'chirilganlarga berilgan imkoniyatlardan foydalanishi mumkinligi e'lon qilindi. Bu o'lkaga ko'chib keluvchilar sonining yanada ko'payishiga olib keldi.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun podsho hukumati yerga egalik qilishni to'liq o'z qo'liga olishga harakat qildi?
2. Mustamlakachi hukumat vaqf yerlariga nisbatan qanday siyosat olib bordi?
3. Ko'chirib keltirilganlarga qanday imkoniyatlar yaratilgan?
4. Turkiston o'lkasida paydo bo'lgan yangi shaharlarda kimlar yashagan?

15-§. TURKISTONDA SUD TIZIMI VA HARBIY POLITSIYA TARTIBOTINING O'RNATILISHI

Sudlov tizimining mustamlaka manfaatlariga moslashtirilishi

Turkiston o'lkasida imperiya manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan tadbirlardan yana biri bu sud tizimi bo'lgan. Xonlik davrida qozilarning chiqargan qaroridan norozi bo'lganlar qozikalonga murojaat qilgan. Qozilar qat'iy belgilangan uchastkaga ega bo'lishmagan; har bir da'vogar o'zi ishongan qoziga murojaat qilgan. Qozi sud majlisi boshlanishidan oldin tomonlarga kelishib olishni taklif etgan. Bu taklifdan bosh tortilsa, qozi ularga qasam ichirib, tomonlarning arzini, guvohlarning ko'rsatmalarini tinglagan, so'ng qaror chiqargan va bu qaror mahalliy hokimiyat tomonidan zudlik bilan ijro etilgan. Odatda, qozilar, asosan, bilimdon, adolatli va xalq orasida hurmat qozongan kishilar bo'lgan. Qozilar o'zlariga murojaat qilgan tomonlarga betaraf va ularga nisbatan beg'araz bo'lishi, ulardan pul, sovg'a, har xil xizmatlarni qabul qilmasligi lozim edi.

Podsho hukumati tomonidan dastlab o'lkadagi mavjud sud tizimida qozikalon lavozimi tugatilib, barcha qozilarning huquqi tenglashtirildi. Boshqa mustamlakachi davlatlar singari Rossiya imperiyasi ham o'z mustamlakasiga aylangan Turkiston o'lkasida dastlab tub joy aholining diniy e'tiqodiga mos ravishda amal qilingan shariat qoidalariga asoslangan qozilik va ko'chmanchi tarzda hayot kechiruvchi aholining urf-odatlariga asoslangan biy sudlarini butunlay tugatmasdan, uni saqlab qoldi. Milliy va

diniy tartiblarga asoslangan sudlar faoliyati cheklanib, ular ustidan kuchli nazorat o'rnatildi. Bu o'zgarishlar bosqichma-bosqich, mahalliy aholining noroziligini keskinlashtirmagan holda o'zgartirib borildi. Bundan tashqari shu yo'l bilan podsho hukumati vakillari ko'plab mahalliy aholi o'rtasidagi o'zaro janjal va kelishmovchiliklarga aralashishdan o'zini saqlashga harakat qildi.

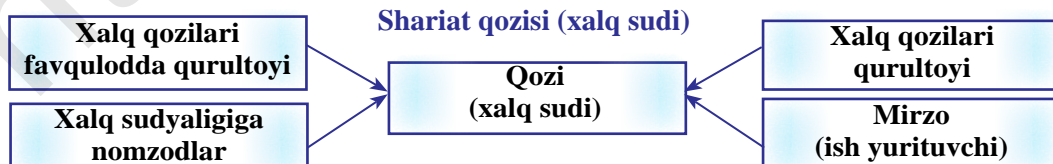
Sud tizimida amalga oshirilgan siyosatda qozi va biy sudlari oxir-oqibat tugatilishi hamda ungacha faqat kichik ko'rinishdagi sud ishlarini, ya'ni asosan, oilaviy mojarolar, kishilar o'rtasida janjal va kelishmovchiliklarni ko'rib turishi maqsad qilib olingan edi. 1867-yilgi «Nizom» loyihasi bo'yicha o'lkada qozilar va biy sudlari, uyezd sudlari, muvaqqat harbiy-sudlov komissiyalari, viloyat boshqaruvining sud bo'limlari va general-gubernatorlik Devonining sudlov bo'limi tashkil qilindi.

Sud organlarining faoliyati

Sud ishlarida mahalliy aholining o'troq qismi uchun qozi sudlari, ko'chmanchi aholisi uchun esa biy sudlari, volost boshliqlari, qishloq oqsoqollari, ovul boshliqlari va ularning yordamchilari aholi tomonidan uch yil muddatga saylangan.

Rossiya imperiyasi yerlik aholiga o'z ta'sirini kuchaytirish uchun 1866-yil Toshkentda mahkama joriy qiladi. Uning tarkibiga mahalliy aholi vakillaridan saylangan qozi va 7 nafar a'lam kirgan. Mahkama a'zolari podsho hukumatining o'lkadagi ishonchli va sadoqatli yordamchilari hisoblangan.

Qozi sudlarining vakolatlariga da'vo hajmi 100 rubldan oshmaydigan jinoyat va fuqarolik ishlarini ko'rib chiqish kirgan. Yirik da'volar esa qozilar va biylar qurultoyida ko'rib chiqilgan. Bu yig'ilishlar *xalq sudyalari qurultoyi* deb atalgan. Bular da'vo hajmi 1000 rubldan oshmaydigan jinoyat va fuqarolik ishlarini hal qiluvchi ikkinchi bosqich sudlari edi. Qozi sudi, xalq sudlari, ya'ni birinchi bosqich sudi tomonidan qonunga xilof qaror qabul qilingan taqdirda shikoyat qiluvchi keyingi bosqichga murojaat qilgan. Uchinchi bosqich sudlari bu turli volostlar va uyezdlar aholisi o'rtasida yuzaga kelgan bahsli ishlarni hal qiluvchi xalq sudyalari-ning favqulodda qurultoylari hisoblangan. Qozilar aholining soniga qarab

belgilangan. Toshkent shahrida to‘rt dahaning har birida bittadan to‘rtta qozi, Samarqand shahrida ikkita qozi, volostlarda bittadan qozi bo‘lgan.

Turkiston o‘lkasida yashaydigan rossiyalik aholi uchun imperiya qonunlari asosidagi sudlar faoliyat olib borgan. Dastlab tashkil qilingan vaqtinchalik harbiy sud komissiyalari bu aholining jinoiy ishlarini ko‘rish bilan birga mahalliy aholi tomonidan sodir etilgan siyosiy jinoyatlar va hokimiyatga qarshi jinoyatlarni ko‘rib chiqqan. Viloyat va o‘lka sudlari vazifalari general-gubernatorlik devoni va boshqarmalari zimmasiga yuklangan edi. General-gubernator o‘lkaning bosh prokurori va oliy sudyasi vazifasini ham bajargan.

XIX asrning oxirida sudlov jarayonidagi o‘zgarishlar

O‘rta Osiyo mustamlakaga aylantirilgandan so‘ng boshqa sohalar singari sud tizimi ham bosqichma-bosqich o‘zgartirib borilgan. Qozi va biy sudlariga bo‘lib o‘tadigan saylovlarda mustamlakachi hukumatning aralashuvi, saylov natijalarini tasdiqlashdagi noto‘g‘ri ishlar ko‘plab janjallarni, mahalliy aholi o‘rtasida o‘zaro nizolar, ma‘muriyatga nisbatan ishonchsizlik va norozilik harakatlarini keltirib chiqargan.

Sudlarga joriy etilgan saylovlar mustamlakachi hukumat ixtiyorida bo‘lib, saylovda kimning g‘olib chiqishi saylovchilarga qaraganda ma‘muriyat xohishiga bog‘liq bo‘lib qoldi. Kim mustamlakachi ma‘muriyatga yoqsa va unga sodiqligiga ishonch hosil qila olsa, o‘sha qozi va biy bo‘la olardi. Saylovlarda turli xil nayranglar, poraxo‘rliklar avj olgan. Buning natijasida saylangan qozi va biylar o‘z faoliyati davomida saylov vaqtidagi xarajatlarini turli yo‘llar bilan, ayniqsa, poralar hisobiga qaytarib olishga harakat qilishgan. Bu bilan qozilik va biylik serdaromad mansabga aylandi. Qozilar va biylar lavozim egallashi va uni saqlab qolishi uchun mustamlakachi hukumat vakillarining sodiq xizmatkorlariga aylandi.

1886-yilgi «Nizom»da ham Turkiston o‘lkasida qozilar sudi saqlanib qoldi. Uyezd sudlari bekor qilinib, ularning o‘rniga shahar va zemstvo boshliqlari tomonidan tayinlanadigan *uchastka mirovoy sudyalari* (sudlari) tuzildi. Viloyat boshqaruvining sud bo‘limlari viloyat sudlari bilan almashtirildi. Sud tergovchilari, viloyat prokurori va ularning yordamchisi lavozimlari joriy etildi.

1898-yilda Turkiston o‘lkasida sud nizomlarini qo‘llash qoidalari-ga muvofiq viloyat sudlari tugatildi, ularning o‘rniga okrug sudlari va Toshkent sud palatasi tuzildi. Toshkent sud palatasi faqat imperiyaning oliy sudi – hukumat senatiga bo‘ysunar edi. Okrug sudlari Turkiston

o'lkasining barcha viloyatlarida joriy etildi. Ularning tarkibi sud rai-si, uning o'rinbosari va sud a'zolaridan iborat bo'lgan. Jazo chorasini sudyalari va ikki sud a'zosi tayinlardir. Ularning qarori ustidan berilgan apellatsiyani imperiyada oliy sud bo'lgan hukumat senati ko'rib chiqardi. Shunday qilib, Turkiston o'lkasidagi sud tizimi mustamlakachi hukumat vakillari va o'lka ma'muriyati nazorati ostiga o'tdi.

O'zingizni sinang!

Okrug sudlari – ...

1898-yilda ...

General-gubernator ... vazifalarini ham bajargan.

O'lkada harbiy politsiya tartiboti

Turkiston o'lkasida podsho hukumati mahalliy aholining keng ko'lamli qo'zg'olonlarga aylanib ketadigan norozilik harakatlariga qarshi jazolash tadbirlari uchun imperiya manfaatlarini to'liq himoyalaydigan huquqiy asoslar yaratishga harakat qildi. 1881-yilda «Davlat tartiboti va jamoat osoyishtaligini qo'riqlashga qaratilgan chora-tadbirlar to'g'risidagi Nizom» e'lon qilindi. Nizomga muvofiq general-gubernator «kuchaytirilgan» yoki «favqulodda» qo'riqlash holatini o'z ixtiyori bilan joriy etish huquqiga ega bo'ldi. Bunday huquq o'lkada qo'zg'olon, «jamoat osoyishtaligi» buzilgan va «tashvishli kayfiyatlar» paydo bo'lgan taqdir-da unga o'z ixtiyoriga ko'ra kuch va zo'ravonlik ishlatish mumkinligini anglatar edi. 1892-yildan boshlab 1916-yilga qadar Turkiston «kuchaytirilgan qo'riqlash» va «favqulodda qo'riqlash» holatida bo'ldi.

Yangi «Nizom» shahar va qishloqlarning har bir mavzesini nazorat ostida saqlab turgan avvalgi politsiya tuzilmalariga qo'shimcha tarzda uyezd boshliqlariga *ispravniklar* huquqini ham berdi. Bu narsa ularni uyezd politsiya boshqarmalari rahbarlariga tenglashtirgan edi. Ular har qanday odamni yetti kunga qamoqqa olishga yoki jarimaga tortish va-kolatiga ega bo'ldilar. Uchastka pristavlari lavozimi ularga yordam tariqasida ta'sis etilgan edi. Odatda, ular soliqlar yig'imiga, joylarda majburiyatlar, uyezd boshliqlarining qarorlari ijro etilishiga rahbarlik qilgan ofitserlar bo'lib, har qanday o'zgarishlar haqida o'lka ma'muriyatiga ma'lumot yetkazib turgan holda aholi ustidan kerakli nazoratni amalga oshirar edilar. O'z uchast-

Toshkentdagi harbiy cherkov

kalari doirasida ular surishtirish va tergov ishlarini yuritishi, qamoqqa olishi va jarimaga tortishi mumkin edi.

1882–1884-yillarda o‘lkani tekshirgan imperatorning maxfiy maslahatchisi F. Girs Turkistonda 2404000 kishi yashashini va ulardan 1200000 kishi erkak ekanligini yozgan. Xuddi shu erkak aholiga harbiy xizmat majburiyatini yuklash masalasiga to‘xtalgan podsho amaldori (F. Girs) bu qaltis siyosiy tadbir ekanligiga ishora qilib, Turkiston aholisini armiyaga chaqirmaslik siyosatini yoqlab chiqdi. Podsho hukumati mahalliy aholini muntazam armiyada xizmat qilishidan, jangovar harbiy malakalarini oshirishidan, qo‘shinlarni yevropachasiga takomillashtirishga o‘rgatishdan va zamonaviy qurol-yarog‘lardan foydalanish mahoratini egallab olishlaridan cho‘chir edi. Shuning uchun mahalliy aholi qulay fursat kelganda ana shunday harbiy mahorat va zamonaviy qurollardan podsho hukumati o‘ziga qarshi foydalanishidan hadiksirar edi. Mahalliy aholini qurolsizlantirish, unda qurolli kurash uchun har qanday umidni yo‘qotish, jangarilik unsurlarini bostirish va qadimiy jangovar an‘analarni tag-tomiri bilan tugatish – Turkiston o‘lkasidagi podsho hukumati harbiy siyosatining asosini tashkil etar edi.

Yodda tuting!

Turkiston 1892-yildan 1916-yilga qadar «kuchaytirilgan qo‘riqlov» va «favqulodda qo‘riqlov» holatida bo‘ldi.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Turkistonda harbiy va politsiya tartiblari asosida boshqaruv va nazorat tizimi o‘rnatildi.
- ▶ Milliy-ozodlik harakatlariga qarshi kurash maqsadida maxsus bo‘lim tuzildi.
- ▶ Mahalliy aholi armiyada xizmat qilishdan mahrum etilgan.

Atamalar izohi

Politsiya (*nemischa – ma‘muriyat*) – jamoat xavfsizligini saqlovchi tashkilot.

Ispravnik – uyezd politsiyasi boshlig‘i.

Apellatsiya (*lotincha – shikoyat, norozilik bildirish*) – sud hukmidan norozi bo‘lgach, uning ustidan shikoyat arizasi berilishining bir shakli.

Zemstvo (*ruscha*) – vakolatlari cheklab qo‘yilgan mahalliy idora, boshqarma.

Qozi sudlari – shariat qoidalari asosida ish ko‘radigan sud.

Biy sudlari – qabila urf-odatlariga tayanib ish ko‘radigan sud.

Savol va topshiriqlar

1. Podsho hukumati qaysi hujjatga muvofiq Turkiston hududida «tartib» oʻrnatdi?
2. XX asr boshlarida Turkistonda politsiyachilar va ispravniklar qanday huquqlarga ega boʻlishgan?
3. Nima uchun mahalliy aholi vakillari harbiy xizmatga olinmagan?
4. Turkistonda mustamlaka davrigacha sud ishlari qanday tashkil etilgan?
5. Qozi va biy sudlari nimaga asoslanib ish yuritgan?
6. Nima uchun podsho hukumati Turkistonda qozi va biy sudlarini saqlab qolgan?
7. Qozi va biy sudlarining saylanishi qanday tartibda kechgan?

16-§. XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASRNING BOSHLARIDA TURKISTONDA IJTIMOY-IQTISODIY AHVOL

Mustamlaka tartibotining kuchaytirilishi

Turkiston oʻlkasida mustamlaka tartiboti harbiy kuch va keng tarmoqlangan politsiya tizimiga asoslangan edi. Bu vaqtgacha mustamlakachilik urushlari olib borish uchun saqlab turilgan harbiy qismlardan endi podsho maʼmuriyati tomonidan oʻrnatilgan mustamlaka tartiblarini himoya qilish quroli sifatida foydalanadigan boʻldi.

Oʻrta Osiyoga temiryoʻllarning oʻtkazilishi Rossiya iqtisodiyoti uchun katta amaliy ahamiyatga ega boʻlish bilan birga harbiy-strategik maqsadlarni ham koʻzlab qurilgan edi. Oʻrta Osiyoning bosib olingan hududlarida Rossiya imperiyasining mustahkam oʻrnashib olishi va mustamlakachilik siyosatining keng qamrovli olib borilishida temiryoʻllar muhim oʻrin tutdi. Harbiy qoʻshinlar va qurol-aslahalarni Krasnovodskdan Qizilarvatga qadar Kavkazdan Oʻrta Osiyoga tashish uchun temiryoʻl qurildi. Soʻngra temiryoʻl qurilishi Ashxobodgacha davom ettirildi. 1888-yili Samarqandga dastlabki poyezd keldi, 1899-yilda esa temiryoʻl Toshkent orqali Andijongacha qurib bitkazildi.

Rossiya harbiy qurolli kuchlarining asosiy bazalari Kavkazda joylashgan boʻlib, u yerdan Kaspiy dengizi orqali kemada tez kechib oʻtish mumkin edi. Krasnovodskdan esa temiryoʻl bilan Samarqand, Toshkent va Andijonga yetib kelish oson boʻldi. Endi harbiy qism-

Toshkentdagi temiryoʻl vokzali

larni Krasnovodskdan Andijongacha bo‘lgan 3 ming kilometrdan ziyod masofaga ko‘chirish muammo bo‘lmay qoldi.

Turkistonda paxta ekini keng tarqalishi va Rossiya kapitali joriy etilishi bilan XX asr boshlarida temiryo‘llarning nafaqat harbiy, balki iqtisodiy ahamiyati ham ko‘tarildi. 1905-yilda Orenburgdan Toshkentga qadar temiryo‘l qurib kelindi.

O‘zingizni sinang!

1888-yilda ... 1899-yilda ... Temiryo‘l ... maqsadlarida qurildi.

Iqtisodiyotning mustamlaka manfaatlariga bo‘ysundirilishi

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan O‘rta Osiyo hududlarida yashovchi xalqlarning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotida keskin o‘zgarishlar yuz berdi. Shu bilan birga o‘lka iqtisodiyoti imperiya manfaatlariga to‘liq bo‘ysundirildi. Bu davrda o‘lkaga Rossiya kapitali, Yevropa mahsulotlari va yangi ishlab chiqarish texnologiyalarining kirib kelishi kengaydi. Ko‘plab bank va sanoat bo‘limlari ish boshladi. Bu o‘zgarishlar o‘lkada paxtachilik, konchilik, xomashyoga dastlabki ishlov berish, yog‘- moy sanoati kabi sohalarning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatdi.

Iqtisodiyotdagi o‘zgarishlar imperiyaning o‘lkadagi manfaatlaridan kelib chiqqan holda, ya’ni bir tomonlama olib borildi. Ishlab chiqarish va savdo-sotiq Rossiya imperiyasi va u orqali boshqa davlatlar bilan aloqalarning kengayishi natijasida rivojlanib bordi. Ayniqsa, imperiya to‘qimachilik sanoati uchun paxta yetishtirish ko‘paydi. Bu o‘lkada boshqa turdagi qishloq xo‘jalik mahsulotlarining kamayishiga, ayniqsa, g‘allaning tanqisligiga sabab bo‘ldi. Bu davrda boshqa sohalarga qaraganda sanoatning paxta xomashyosiga dastlabki ishlov berishga mo‘ljallangan sohasi

Aholining turar joylari. XIX asr oxiri

rivojlandi. Paxtani faqat tozalash va yog‘ ishlab chiqarish sohasigina yo‘lga qo‘yilib, paxta xomashyosidan tayyor mahsulot tayyorlash imperiyaning markaziy gubernalarida bajarilgan. O‘lkadan olingan boshqa xomashyolar, jumladan, jun va teriga ishlov berish ham shunday tarzda bo‘lgan.

1867–1900-yillarda Turkiston gene-

ral-gubernatorligida ishga tushirilgan 175 ta sanoat korxonasi bo'lib, ularning aksariyat ishlari qo'l mehnati bilan bajarilgan. Mahalliy sanoat ishchilari xonavayron bo'lgan dehqonlar yoki ishsiz qolgan hunarmandlar hisobidan ortib borar edi. Korxonalarda ish kuni 16 soat bo'lib, ishchilarning huquqini himoya qiladigan tashkilotlar bo'lmagan, ishchilar shikoyat bilan hech kimga murojaat qila olmaganlar.

O'rta Osiyo Davlat banki. Toshkent

Rossiya imperiyasining markaziy rayonlarida ishlab chiqarilgan sanoat va boshqa turdagi mahsulotlarning o'lkaga kirib kelishi natijasida mahalliy ishlab chiqaruvchilar – hunarmandlar mahsulotlarining bozori kasodga uchrab, ularning kamayishiga olib keldi. Rossiyadan keltirilgan arzon narxlardagi zavod va fabrika mahsulotlari mahalliy hunarmandlar tomonidan ishlab chiqiladigan mahsulotlar bozorini sindirdi. Buning natijasida o'lkada ko'plab odamlar, ayniqsa, hunarmandlar ishsiz qoldi.

Rossiya sarmoyasi o'lkada ishlab chiqarishni rivojlantirishga emas, balki mavjud tabiiy boyliklarni o'zlashtirishga, arzon xomashyoga ega bo'lishga, ularni tashib ketishga, o'zida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni bu o'lkada sotishga qaratildi. Shu maqsadda savdo-sotiq sohasini va temiryo'llarni kengaytirishga katta e'tibor berildi. Podsho hukumati tomonidan o'lkadan olinadigan foydalar bu hududni rivojlantirish uchun emas, balki imperiya xazinasini to'ldirish, Rossiya savdogar va sarmoyadorlarini boyitishga xizmat qildi.

Yodda tuting!

Rossiya sarmoyasi o'lkada ishlab chiqarishni rivojlantirishga emas, balki tabiiy boyliklarni o'zlashtirish, o'zida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish, xomashyoni tashib ketish va temiryo'llarni qurishga xizmat qildi.

Paxta xomashyosiga bo'lgan ehtiyoj

Rossiya imperiyasining Turkiston borasidagi barcha rejalari paxtachilikni rivojlantirishga qaratilgan edi. O'lkani Rossiya to'qimachilik sanoati uchun asosiy xomashyo yetkazib beruvchi hududga aylantirish mo'ljallangan edi. Chorvachilikda yaylovlar uchun

Paxtaning Rossiyaga jo'natilishi

foydalaniladigan yerlarning paxta maydonlariga aylantirilishi, chorvachilikning va chorva mahsulotlarining kamayishiga olib keldi. Bu hol, ayniqsa, Farg'ona vodiysida yaqqol sezilib, bu yerga g'alla va chorva mahsulotlari chetdan olib kelina boshlandi. G'alla, chorva mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj ularning narxlarini keskin oshirib yubordi.

Farg'ona, Sirdaryo va Samarqand viloyatlari paxta yetishtiriladigan eng muhim markazlar bo'lgan. 1884-yilda Turkistonda yangi paxta navi (Amerika navi) yetishtirila boshlandi. Bu nav mahalliy navlarga qaraganda ancha yuqori hosil berar edi.

Podsho hukumati paxta maydonlarining kengayishi va hosilning yaxshi bo'lishi O'rta Osiyo mintaqasida suv bilan bog'liq bo'lganligi uchun irrigatsiya tarmoqlarini kengaytirishga harakat qilgan. 1911-yilda Sirdaryo magistral kanalini bunyod etish ishlari boshlandi va 1913-yilga kelib tugallandi. Biroq Toshkent vohasi, Samarqand viloyati va Farg'ona vodiysida sug'orish sohasi bo'yicha ishlarning ko'pi bajarilmay qolib ketdi.

Mustamlakachi hukumat uchun paxta o'lkada neft va oltindan keyingi o'rinda turuvchi yuqori daromadli sohaga aylandi.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ 1888-yil – Samarqandgacha temiryo'l qurildi.
- ▶ 1899-yil – Toshkent orqali Andijongacha temiryo'l qurib borildi.

Savol va topshiriqlar

1. Mustamlaka davrida iqtisodiyotning qaysi sohalari rivojlangan va unga sabab nima?
2. Mustamlakachilik siyosati mahalliy hunarmandchilikka qanday ta'sir ko'rsatdi?
3. Paxta va boshqa boylıklar nima uchun faqat xomashyo sifatida kerak edi?
4. Turkistonning qaysi viloyatlari paxta yetishtirish markazlari bo'lgan?

IV B O‘L I M

XIX ASR OXIRIDA TURKISTONDAGI MILLIY-OZODLIK HARAKATLARI

Bo‘limni o‘rganish natijasida:

- ▶ Turkistonda milliy-ozodlik harakatlarining boshlanishi va sabablari;
- ▶ 1885–1890-yillarda Turkistondagi xalq qo‘zg‘olonlari;
- ▶ podsho ma‘muriyati jazolash siyosatining kuchayishi;
- ▶ Toshkentda «Vabo isyoni», 1898-yilgi Andijon qo‘zg‘olonlari;
- ▶ aholining XIX asr ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari yakunlari va ahamiyati to‘g‘risida bilib olasiz.

17-§. TURKISTONDA MILLIY-OZODLIK HARAKATLARINING BOSHLANISHI VA UNING SABABLARI

Mustamlakachilik jabr-zulmining kuchayishi

Rossiya imperiyasi Turkiston o‘lkasini bosib olgach, mahalliy aholining milliy davlatchilik, ozodlik tuyg‘ularini so‘ndirishni asosiy vazifa deb hisoblagan. Bu vazifani amalga oshirmay turib, o‘z hukmronligini osongina saqlab bo‘lmasligini podsho hukumati yaxshi bilar edi. Har qanday mustamlakachi davlat harbiy va bosqinchilik yo‘li bilan bosib olgan hududning boyliklaridan o‘z manfaati yo‘lida foydalanishga harakat qiladi. Turkistonda ham xuddi shu taxlitda ish yuritilib, o‘lkani Rossiya imperiyasining asosiy xomashyo bazasiga aylantirishga kirishildi. O‘lkada sanoat ishlab chiqarish rivojlana borib, kapitalistik munosabatlarga asta-sekin yo‘l ochilayotgan bo‘lsa-da, bu xalqning moddiy ahvolini yaxshilamadi, balki korxonalar, xo‘jayinlari, savdogarlar, amaldorlarning boyishiga yo‘l ochib berdi.

Yer-mulkning boylar va yirik savdogarlar qo‘lida to‘plana borishi kam yerli dehqonlarning, chorakorlarning ko‘payishiga sabab bo‘ldi. Sudxo‘rlik mislsiz darajada avj oldi. Qarz beruvchi kassa mablag‘laridan faqat ayrim vositachilar – boylar, sudxo‘rlar, savdogarlar va shunga o‘xshash yulg‘ichlar foydalanib, uni o‘zlari xohlaganlaricha tasarruf qildilar. Paxtani sotib oluvchilar dehqonning nihoyat darajada muhtoj bo‘lib qolganligidan foydalanib, kelasi yil hosiliga juda past narx belgilab, qarz berardi. Sudxo‘r changaliga tushib qolgan dehqon xo‘jalik mus-

Gilam to'quvchilar

minglab oilalarning tirikchiligini tebratib turgan hunarmand-kosiblarning ham ahvolini og'irlashtirdi. Rossiya sanoati tomonidan ishlab chiqarilgan uy-ro'zg'or buyumlari, ayniqsa, to'qimachilik mahsulotlari bilan O'rta Osiyo bozorlarining to'ldirilishi natijasida hunarmandchilikning ko'plab turlari inqirozga uchradi. Bu vaqtga kelib iqtisodiy qiyinchiliklar, yashash sharoitining yomonligi, soliqlarning ko'pligi, mehnat majburiyatlarining og'irligidan mahalliy aholining ahvoli yomonlashib ketdi. Bunday holat kambag'allar safining yanada ko'payishiga olib keldi. Bularning barchasi o'lka xalqlarining siyosiy mustamlaka zulmiga tushishi, milliy davlatchilikning yo'qotilishi va hukmron ma'muriyat tomonidan har tomonlama kamsitilishiga sabab bo'ldi.

Milliy-ozodlik harakatlarining boshlanishi

XIX asr oxirida iqtisodiy qiyinchiliklar va xalqning ma'naviy jihatdan kamsitilishi, mahalliy urf-odatlariga zid bo'lgan qarorlarning qabul qilinishi natijasida Turkiston Rossiya imperiyasining milliy-ozodlik harakatlari avj olgan markazlaridan biriga aylandi. (O'lkaning turli joylarida ko'tarilib kelayotgan bu qo'zg'olonlarning harakatlantiruvchi kuchi, asosan, dehqonlar, shahar hunarmand-kosiblardan iborat aholining kambag'al qismi bo'ldi. Bu harakatlarda vatanparvar ruhoniylar, milliy g'ururini yo'qotmagan mulkdorlar, savdogarlar ham ishtirok etdilar.) Mustamlakachilikka qarshi o'lkaning turli joylarida norozilik chiqishlari bo'lib turdi. Jumladan, 1878-yili Mingtepada (hozirgi Marhamat tumani) mustamlakachilarning siyosiy va iqtisodiy zulmiga qarshi Yetimxon boshchiligida qo'zg'olon ko'tarildi. Uni mustamlakachi hukumat kuch bilan bostirdi. 1879-yilning kuzida mahalliy aholi Farg'ona viloyat boshqarmasi binosi oldiga ochiqchasiga norozilik bildirib yig'ildi. Ular Marg'ilon uyezdida soliq to'plash noqonuniy tusga kirganligiga qarshi chiqib, soliqlarning kamaytirilishini qat'iy talab qildilar.

Qo'zg'olon kuchayib ketishi ehtimolini sezgan podsho hukumati komissiya tuzib, vaziyatni o'rganishga kirishdi. Komissiya viloyatda paxta ekishning keng ko'lamda avj oldirishi, natijada boshqa muhim ekinlar keskin kamayganligi bunga sabab bo'lganini ma'lum qilgan.

To'g'on qurilishi. XIX asr oxiri

1880-yilning noyabrda aholi hamma soliqlarni to'laganligiga qaramay, Xo'jand uyezdining boshlig'i Xo'jand va O'ratepa tumanlaridagi

aholidan qo'shimcha yer solig'i olinishini e'lon qildi. Buning oqibatida sabr kosasi to'lgan aholi Rahmonqulihoji, Mirkarimboylar boshchiligida odamlar uyezd boshlig'ining mahkamasiga borib, adolatsiz soliqni bekor qilishni talab qildi. Bunga javoban boshliq mirshablarga namoyish rahbarlarini hibsga olishni buyurdi.

Talonchilik, soliqlar va jabr-zulm avjiga chiqqanligi sababli 1882-yilning boshlarida Namangan aholisi ma'murlarga qarshi bosh ko'tarib chiqdi. Bu safar ular uyezd boshlig'ining uyini o'rab oldilar. Uyezd ma'murlari harbiy bo'linmani yordamga chaqirib, namoyishchilarni qattiq jazoladi.

1885-yilning yozida Farg'ona vodiysida xalq qo'zgonlari qaytadan avj olib, Andijonda Darvishxon boshchiligida qo'zg'olon ko'tarildi. Endi qo'zg'olonchilar kurash usullarini o'zgartirib, boylar va volost boshliqlarining qarorgohlariga hujum uyushtirdilar. Shu yillarda qo'zg'olon birin-ketin butun viloyatga yoyildi.

1896-yilda Namangan uyezdining Oqsuv–Shahrixon volostidagi Naymanchi, Ko'hna mozor, Langarbob qishloqlarida aholining mingboshilar saylovlaridagi noroziligi oshkora qo'zg'olonga aylanib ketdi. Turkistonda podsho hukumatining hukmronligi, amalga oshirayotgan mustamlakachilik siyosatiga qarshi o'lkaning har bir joyida mahalliy aholi tomonidan turli ko'rinisdagi norozilik harakatlari olib borildi.

O'zingizni sinang!

1878-yilda ...

1882-yilda ...

1885-yilning yozida ...

1880-yil noyabrda ...

1896-yilda ...

qo'zg'olonlar boshlandi.

Xalq harakatlariga qarshi jazo tadbirlarining kuchaytirilishi

Rossiya imperiyasining savdo-sanoat doiralari Turkiston o'lkasini har tomonlama, ayniqsa, iqtisodiy jihatdan qaram qilishda faol ishtirok etdilar. Mustamlakachi hukumat dastlab ko'chirib keltirilganlar qishloqlarini o'zbek, qirg'iz, tojik qishloqlaridan ajratib, mustaqil bo'lishini ta'minlagan bo'lsa, keyinchalik bu qishloqlar va mahalliy qishloqlarni birlashtirgan volostlarga rahbarlarni mahalliy aholiga mansub bo'lmagan shaxslardan qo'ya boshladilar. Ular orqali mahalliy aholi ustidan boshqaruv va nazoratni o'z qo'llariga to'liq olish mo'ljallangan edi. O'lka ma'muriyati qo'zg'olonlarning yangi to'lqin bilan kuchayib ketishidan doimiy ravishda xavfsirab turardi. General-gubernator mahkamasi maxsus bo'limining boshlig'i o'z mazaruzasida «isyonga moyil» aholi vakillarini harbiy sudga berish va bu sud o'lim jazosini oshkora ijro etishi haqida fikr bildirdi. U xalqni qo'rquv va tobelikda ushlab turish o'lkada tartib hamda osoyishtalikni ta'minlashga qodir yagona vosita ekanligini uqtirdi.

Jazo qo'shinlari

1892-yildan mustamlakachilar oddiy fuqarolarni ma'murlarga qarshilik ko'rsatgan taqdirda bevosita harbiy dala sudiga bera boshladilar. «Gunohkorlar»ni ochiqchasiga qatl etish endilikda odamlarni qo'rqitish uchun mustamlakachilarga katta huquqlar berdi.

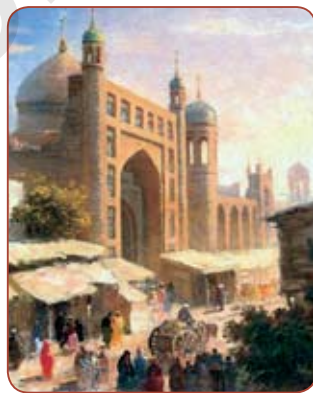
Savol va topshiriqlar

1. Mustamlakachilik jabr-zulmining kuchayishi, asosan, qanday ko'rinishlarda yaqqol ko'zga tashlanadi?
2. Mustamlakachi hukumatning Turkistonda olib borgan siyosatining maqsad va vazifalari nimadan iborat edi?
3. Xalq hayotining qashshoqlashishiga qanday omillar sabab bo'ldi?
4. Nima uchun xalq harakatlari XIX asrning 70-yillari oxirida aynan Farg'ona vodiysida kuchaydi?
5. XIX asrning 80-yillar oxiri – 90-yillar boshlarida Farg'ona vodiysining qaysi volost va uyezdlarida xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tdi?

18-§. TOSHKENTDA «VABO ISYONI»

Qo'zg'olonning boshlanish sabablari

1892-yilning mart oyida Afg'onistonda vabo kasalligi tarqaldi. Bahor faslining oxirlariga kelib bu kasallik Samarqand viloyatining Jizzax uyezdida, 7-iyunda esa Toshkentda ham qayd qilindi. Toshkent shahar ma'muriyati kasallikka qarshi tadbirlar qatorida shahardagi 12 ta qabristonni yopib qo'ydi. Shu kasallikdan vafot etgan kishilar uchun shahardan chekka joyda maxsus qabristonlar ochish va'da qilindi. Lekin amalda shahardan tashqarida faqat bitta qabriston ochildi. Sanitariya tadbirlari xalqqa ishonarli qilib tushuntirilmadi. Bundan tashqari shifokor-feldsherlar yetishmasligi sababli bemorlarni tekshirish ko'pincha uchinchi yo to'rtinchi kuni o'tkazilar edi. Bu vaqtda aholi o'rtasida mustamlakachi ma'murlar suvni, shifokorlar esa bemorlarni qasddan zaharlayotgani, murdalarning qablardan chiqarib tashlanayotgani to'g'risidagi mish-mish gaplar tarqaldi. Turkiston o'lkasida 1892-yil 18-iyundan kuchga kirgan «Harbiy holatda deb e'lon qilingan joylar haqida Qoida» joriy etildi. Bunday vaziyat aholi orasida sarosimalik va norozilik keltirib chiqardi. Bu vaqtda Toshkentning Eski shahardagi xalqparvar oqsoqoli Inog'omxo'ja Umriyoxo'jayevo lavozimidan chetlashtirildi. Uning o'rniga tayinlangan shaxs pora olishni kuchaytirish maqsadida boshqa kasallik bilan og'rib vafot etganlarni ham vabo uchun ochilgan shahar chekkasidagi qabristonga ko'mishni buyurdi. Xalq bunga keskin norozilik bildirdi. Bu holat qo'zg'olon boshlanishiga sabab bo'ldi.

Toshkent ko'chasi.
XIX asr

1892-yildagi norozilik harakatlarini keltirib chiqargan asosiy sabab, birinchidan, mahalliy aholiga nisbatan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan mustamlakachilik jabr-zulmining tobora kuchayib borayotganligi; ikkinchidan, xalq ommasining og'ir ahvoli, hunarmand kosiblar va mardikorlarning ayovsiz ishlatilishi; uchinchidan, iste'mol mahsulotlari narxlarining to'xtovsiz oshib borishi, soliqlarning ko'pligi; to'rtinchidan, amaldorlarning o'z mansablarini suiiste'mol qilishi, poraxo'rliigi kabi holatlarning ko'payib ketishi bo'ldi.

Qo'zg'olonning boshlanishi

Tarixda «Vabo isyoni» (yoki «Toshotar voqeasi») deb nom olgan qo'zg'olon 1892-yilning 24-iyunida boshlandi. Dastlab mahalliy aholining noinsof amal-

Qo'zg'olonchilarning shahar hokimiga hujumi

dorlar va sudxo'rlarga, hokimiyatni suiiste'mol qilish bilan tanilgan shahar bosh oqsoqoliga qarshi noroziligi bilan boshlandi. Bu qo'zg'olonchilar, asosan, mardikorlar va hunarmand-kosiblardan iborat edi.

Bu voqeani o'z ko'zi bilan ko'rganlardan biri shunday yozgan edi: «Qo'zg'olonchilarning maqsadi bo'layotgan kamsitishlarni to'xtatishga erishish edi. Olomon shahar boshlig'i S. Putinsev huzuriga chora ko'rish to'g'risidagi talab bilan yo'lga tushadi. Olomonda

o'qotar yoki zamonaviy qurollar ham yo'q bo'lib, ular taxminan 400 kishi atrofida edi».

Eski shahar oqsoqoli Muhammad Yoqub olomondan qo'rqib shahar boshlig'i huzuriga boradi. Xalq S. Putinsevdan oqsoqolni ular ixtiyoriga berishni talab qildi. S. Putinsev esa muzokara o'rniga kuch ishlatishni afzal ko'rdi. Kuch ishlatish to'g'risidagi buyruqdan keyin sabr kosasi to'lgan xalq uzoq o'ylab o'tirmay hokimga qarshi hujum boshladi. Uning odamlarini tor-mor etib, o'zini kaltaklashdi. Toshkent oqsoqolining uyiga o't qo'yishdi. S. Putinsev va uning mirshablarini do'pposlagan xaloyiq mahkamani ham ostin-ustun qildi. Qo'zg'olonni bostirish uchun kazaklar polki va bir rota askar chaqirildi.

O'zingizni sinang!

**Muhammad Yoqub – ...
Qo'zg'olon sabablari – ...**

**Polkovnik Putinsev – ...
Qo'zg'olonchilar ... iborat edi**

**Qo'zg'olon
bostirilgandan
keyingi
chora-tadbirlar**

O'lka ma'muriyatining norozilik harakatlarini shafqatsiz usullar bilan bostirishi, qo'zg'olon ishtirokchilarini ayovsiz jazolashi mustamlakachi hukumatning asl yuzini yaqqol ko'rsatib berdi. Toshkentdagi qo'zg'olon Turkiston mustamlaka ma'muriyatini jiddiy tashvishga soldi. U hukumatga politsiya shtatini ko'paytirish va jazo vakolatlarini yanada kengaytirish haqida murojaat qildi. Sankt-Peterburg Turkiston general-gubernatorining iltimosini qondirib, o'lkada «mirshablik holati»ni joriy etishga ruxsat berdi. Mustamlakachilar uchun keng vakolatlar berildi. Turkiston general-gubernatori «kuchli

muhofazada» deb eʼlon qilingan joylarda majlis-yigʻinlarni tarqatish, savdo-sanoat korxonalarini yopish, matbuot organlarini taqiqlash, istalgan odamni surgun qilish, jarima solish va boshqa huquqlarni oldi. «Favqulodda muhofazada» deb eʼlon qilingan joylarda esa butun hokimiyat general-gubernator yoki u tayinlagan bosh noib qoʻliga oʻtdi.

Ushbu qoʻzgʻolonning bostirilishida mustamlakachilar oʻz manfaatlari yoʻlida xalqning urf-odatlarini, diniy eʼtiqodi, milliy qadriyatlarini top-tashdan ham qaytmasligini koʻrsatdilar. Umuman olganda, mustamlakachilar har qadamda oʻzlarining oʻlkada hokim va istilochi ekanliklarini mahalliy aholiga namoyish qildi.

Toshkent. Eski shahar koʻchalari. XIX asr

Oʻzingizni sinang!

1892-yil 18-iyunda ...

«Kuchli muhofazada»gi hududlar – ...

1892-yil 24-iyunda ...

Savol va topshiriqlar

1. Mahalliy aholi huquqlarining cheklanishini nimalarda koʻrasiz?
2. Toshkent qoʻzgʻolonining boshlanish sabablarini ayting va milliy qadriyatlarga nimalar kirishini izohlang.
3. Qoʻzgʻolon qachon boshlandi? Mustamlakachilar va ularga xizmat qiluvchilarning qaysi harakati xalqni tugʻyonga keltirdi?
4. Qoʻzgʻolon bostirilgandan keyin qanday tadbirlar amalga oshirildi?

19-§. ANDIJON QOʻZGʻOLONI

Qoʻzgʻolonning sabablari

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda Rossiya imperiyasi oʻrnatgan mustamlakachilik tuzumi mahalliy aholini siyosiy huquqlardan mahrum etdi, milliy, diniy qadriyatlarini tahqirladi, iqtisodini esa imperiya maqsadlariga boʻysundirib, xalqning turmushi, moddiy ahvolini yomonlashtirib, qashshoqlanishiga olib keldi.

1886-yilgi «Turkiston oʻlkasini idora qilish toʻgʻrisidagi Nizom»ga koʻra oʻlkada mustamlaka siyosati qonun hujjatlari asosida mustahkamlab qoʻyildi. Buning natijasida oʻlka aholisiga nisbatan jabr-zulm yanada kuchaydi. Ushbu Nizomning oʻz oldiga qoʻygan asosiy maqsadi bu oʻlkada yer masalasini mustamlakachilik manfaatlariga moslashtirish

bo‘lgan. «Nizom» e‘lon qilingandan so‘ng unda nazarda tutilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishda mahalliy aholining milliy, diniy va mahalliy xususiyatlari inobatga olinmadi.

Mazkur «Nizom» asosida podsho ma‘murlari mahalliy xalqqa tegishli yerlarning katta qismini tortib oldi va ular asosida Rossiyadan ko‘chib kelganlar uchun yer fondi tashkil etildi. Bunday siyosat yer masalasi juda nozik bo‘lgan, aholi zich joylashgan, ayniqsa, sug‘oriladigan ekin maydonlari kam bo‘lgan Farg‘ona vodiysida mahalliy aholining ahvolini yomonlashtirib yuboradi. Bundan tashqari Farg‘ona vodiysi, asosan, imperiyaning paxta xomashyosini yetishtirib beruvchi hududga aylantirilgan edi. Vodiyda paxta yetishtirishning ko‘paytirilishi sababli g‘alla, ozuqabop ekinlar maydoni va yaylovlarning qisqarishi, oziq-ovqat va boshqa mahsulotlar narxini keskin oshirib yubordi.

1891-yilda Rossiyadan aholining Farg‘ona viloyatiga ko‘plab ko‘chirib keltirilishi, ularning joylashtirilishi yer taqchil va aholi zich yashaydigan vodiyni ahvolini nihoyatda yomonlashtirib yubordi. Shubhasiz, podsho hukumatining bunday harakatlari mahalliy aholi noroziligining yanada ortib borishiga sabab bo‘ldi.

Mustamlakachi hukumat Turkiston o‘lkasining barcha joylarida mahalliy aholining milliy va diniy qadriyatlarini hisobga olmasdan, ularga qarshi siyosat olib bordi. Podsho hukumati tomonidan o‘lkadagi vaqf mulklari qisqartirildi. Vaqf mulklariga tegishli yerlarni tugatishga qaratilgan chora-tadbirlar esa vaqf yerlarining katta qismi davlat mulkiga aylantirilishiga olib keldi. Bu o‘lka hayotida, keng xalq ommasi o‘rtasida yuqori nufuzli din peshvolari, diniy muassasalar va ta‘lim maskanlarida ish olib boradigan mutasaddilarning keskin noroziligini keltirib chiqardi.

Norozilik harakatlariga o‘lka ma‘muriyatining mahalliy xalq manfaatlaridan imperiya manfaatlarini ustun qo‘yuvchi siyosat olib borishi, tub aholi yashash sharoitlarining yomonligi, soliqlarning ko‘pligi, amaldorlarning poraxo‘rligi va o‘z mansabini suiiste‘mol qilishlari, to‘lovlar hamda majburiyatlarning og‘irligi kabilar sabab bo‘ldi. Maorif, tibbiy xizmat, obodonchilik ishlari qarovsiz bo‘lib, ularga hukumat tomonidan mablag‘ ajratilmagan. Bunday salbiy holatlar mahalliy xalqlarning mustamlakachilarga nisbatan nafratini oshirib, ularga qarshi g‘alayon va qo‘zg‘olonlar ko‘tarishiga olib keldi.

Qo‘zg‘olonchilarning yengilishi

**Qo'zg'olonning
boshlanishi**

Turkiston o'lkasida XIX asrning oxirlarida bo'lib o'tgan qo'zg'olonlardan biri bu – 1898-yildagi mahalliy xalqlarning mustamlakachilarga qarshi qaratilgan Andijon qo'zg'oloni hisoblanadi. Bu qo'zg'olonga vodiy aholisi orasida *Dukchi eshon* nomini olgan *Muhammad Ali* (1846–1898) rahbarlik qildi. Dukchi eshon mutaassib dindorlardan edi. U oddiy fizikaviy holatlardan foydalanib sodda xalq o'rtasida mo'jizalar ko'rsatgan. Uni «avliyo» deb hisoblagan aholi qo'zg'olonga boshchilik qilishga undagan. 1898-yilning bahor faslida vodiyning turli joylarida Muhammad Ali boshchiligida qo'zg'olon bo'lishi haqida gaplar tarqaladi. Bu voqea va Dukchi eshon to'g'risidagi ma'lumotlardan mustamlakachi ma'murlar ham xabardor bo'lgan.

Mahalliy aholining mustamlakachilik jabr-zulmlariga qarshi norozilik harakatlarining oshkora qo'zg'olon ko'rinishida boshlanib ketishiga 1898-yil 17-may kuni Muhammad Ali o'z odamlari orqali atrofdagi qishloqlarga xabar tarqatib, qo'zg'olon boshlash vaqti kelganligini e'lon qilishi sabab bo'ldi. Shu kuni tunda qo'zg'olonchilar tomonidan Tojikqishloqdagi telegraf simlarining qirqib tashlanishi bilan qo'zg'olon boshlanib ketdi. Ular yo'lda uchragan Asaka pristavini o'ldirdilar. Dukchi eshon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar ikkiga bo'linib, ularning biriga Ziyovuddin maxsum boshchilik qildi. Qo'zg'olonchilar Qutchi qishlog'iga yetib borganlarida ularning safiga yana 200 kishi, Qo'yli qishlog'iga borganlarida esa mingboshi G'oyibnazar o'z odamlari bilan qo'shildi. Shundan keyin qo'zg'olonchilar Andijondagi harbiy kazarmaga hujum qildilar.

Qo'zg'olonchilar bilan mustamlakachi ma'muriyat harbiy kuchlari o'rtasida ro'y bergan to'qnashuvdan keyin kuchlar va harbiy qurol-aslahalar teng bo'lmaganligi bois qo'zg'olonchilar chekinishga majbur bo'ldilar. Bu to'qnashuvda harbiy kazarma jangchilaridan 22 tasi o'ldirildi,

**Volost boshlig'i mirshablar bilan.
Farg'ona viloyati. XIX asr oxiri**

22 tasi yarador bo'ldi. Qo'zg'olonchilardan 11 tasi halok bo'ldi, 8 tasi yaralandi. Shaharda harbiylar bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida ro'y bergan ayovsiz otishmalar natijasida nafaqat qo'zg'olonchilar, balki ko'plab tinch aholi vakillari ham halok bo'ldi.

Qo'zg'olon boshlanganligi to'g'risidagi xabar olinishi bilan podsho hukumati zudlik bilan chora ko'rishga va uni bostirishga harakat qildi. Qo'zg'olon

Hibsdagi Dukchi eshon

Andijonda, ayniqsa, ruslar yashaydigan Yangi shaharda vahima uyg'otdi. Mustamlakachi amaldorlardan tortib to'rtinchi fuqarolargacha sarosimaga tushib, uylariga berkinib oldilar. Hatto tuman-boshi polkovnik Konshevskiy ham ko'chaga chiqmay, o'z uyidan telefon orqali harbiy kuchlarni chaqirdi. Harbiy kuchlar uch soat ichida Andijonga yetib kelib, Yangi shaharda duch kelgan mahalliy aholini o'qqa tutdilar. Buning natijasida umuman qo'zg'olonga aloqasi bo'lmagan yuzlab odamlar mustamlakachilar o'qidan nobud bo'ldi.

O'zingizni sinang!

Muhammad Ali eshon – ...

1898-yil 17-mayda ...

Qo'zg'olonning bostirilishi

Andijondagi 1898-yil qo'zg'olonidan keyin podsho Nikolay II Turkiston general-gubernatori general-leytenant A. Vrevskiy ni lavozimidan chetlatib, uning vazifasini vaqtinchalik Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori N. Korolkov zimmasiga yukladi. U mustamlakachilik siyosatini o'ta qattiqqo'llik bilan amalga oshirish borasida nafaqat o'lkada, balki imperiya hukmron doiralari orasida ham tanilgan edi. Uning zimmasiga qo'zg'olonchilarni batamom yo'q qilishga qaratilgan jazo ekspeditsiyasiga shaxsan rahbarlik qilish ham topshirildi. N.Korolkov 1898-yil 20-may kuni qo'zg'olon ko'tarilishining oldi olinmaganligi uchun Farg'ona viloyat harbiy gubernatori va bir qancha amaldorlarni lavozimidan bo'shatdi. Mustamlakachi hukumat qo'zg'olonni batamom bostirish uchun unda ishtirok etganlarni shafqatsiz jazoladi. Qo'zg'olon bostirilgach, ikki ming kishi hibsga olindi. Xalq ko'z o'ngida qo'zg'olonchilar namoyishkorona jazolandi. Dukchi eshon va uning yaqin safdoshlari osib o'ldirildi. Manbalarga ko'ra jami 380 kishi o'lim jazosiga mahkum qilindi. Ammo xalqning yanada g'azablanishidan xavfsiragan imperiya ma'muriyati,

xususan, harbiy vazir A. N. Kuropatkin yangi tayinlangan Turkiston general-gubernatori S. M. Duxovskoyga o'lim jazosini ko'paytirmaslik haqida telegramma jo'natdi. Unda o'lim jazosini katorga va qamoq jazosiga almashtirish to'g'risida ko'rsatma beriladi, lekin 22 kishiga berilgan o'lim jazosi o'z kuchida qoldi.

1898-yilda bo'lib o'tgan qo'zg'olon mahalliy aholining o'z jonlarini xavfga qo'yib, mustamlakachilik zulmiga qarshi kurash olib borishlari mumkinligini ko'rsatdi. Ular qo'llariga qurol olib, toptalgan haquhuqlari, orzu-umidlari uchun jang qildilar. Qo'zg'olon izsiz ketmadi. U keng xalq ommasiga ozodlik uchun kurash sari yo'l ko'rsatdi va minglab odamlarni mustamlakachilik jabr-zulmiga qarshi faol kurashishga ilhomlantirdi.

1898-yilgi qo'zg'olon garchi tor-mor etilgan bo'lsa-da, mahalliy xalqlarning mustaqillik va ozodlik uchun kurashlarini to'xtata olmadi. O'lkaning turli hududlarida norozilik harakatlari turli ko'rinishlarda davom etdi. Qo'zg'olon bo'lib o'tgandan keyin bir yil o'tib, 1899-yil 20-iyunda Farg'ona vodiysida yana yangi qo'zg'olon boshlandi. Mustamlakachilikka qarshi qo'zg'olonlar Turkiston o'lkasining deyarli barcha hududlarida davom etdi. Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasi uchun eng notinch, to'xtovsiz norozilik harakatlari va qo'zg'olon bo'lib turadigan hududga aylanib qoldi.

O'zingizni sinang!

**N. Korolkov – ...
1898-yil 25-iyunda ...**

**Katorga – ...
1899-yil 20-iyunda ...**

Qo'zg'olonchilarning xatolari

1898-yilda Andijonda boshlangan qo'zg'olon ham o'lkaning boshqa joylarida bo'lib o'tgan qo'zg'olonlar singari mustamlakachi hukumatning harbiy kuchlari tomonidan bostirildi. Qurolsiz qo'zg'olonchilar yaxshi qurollangan mustamlakachilarga qarshi kurashlarda g'alaba qilishi amri-mahol edi. Bu qo'zg'olonni mag'lubiyatga olib kelgan sabablardan biri uning o'lka bo'ylab keng yoyilib ketmaganligi va mahalliy aholining barcha tabaqalari unda ishtirok etmaganligi bo'ldi.

Qo'zg'olonchilar mustamlakachilarga qarshi qaratilgan harakatlari bilan eng avvalo o'lkadagi jabr-zulmga chek qo'yilishiga erishmoqchi bo'lgan edilar. Qo'zg'olonni tashkil qilishdan boshlab unga boshchilik qilishgacha qat'iy tartib va intizom yo'qligi qo'zg'olonchilar mag'lubiya-

tiga yana bir sabab bo'ldi. Qo'zg'olon ko'targanlarning tarqoqligi, aniq reja ishlab chiqilmaganligi, hamma bir vaqtda ko'tarilmaganligi ularga pand berdi. Xususan, Ketmontepa va Ko'gardagi odamlarga boshchilik qilgan Chibil bo'lisi Dukchi eshonga zudlik bilan qo'shilish o'rniga atrofida joylashgan mustamlakachilarga qarshi kurash olib borishga harakat qilib taktik xatoga yo'l qo'ydi. Aholining ayrim tabaqalari qo'zg'olonga qo'rqqanidan, ba'zilar qo'zg'olon g'alaba qozonishiga ishonmagani uchun qo'shilmadi.

Dukchi eshonning yetarli darajada tayyorlanmay, harbiy sohadan be-xabar, yaxshi qurollanmagan muridlari bilan ochiqchasiga qo'zg'olon ko'targanligi mustamlakachilarning qo'zg'olonni osonlik bilan bostirishiga imkon berdi. O'lkada hukmron bo'lib olgan mustamlakachi hukumat qo'zg'olonni bostirishga erishdi. Andijonda ko'tarilgan qo'zg'olon na-faqat Turkiston o'lkasi ma'muriyatini, balki Rossiya imperiyasi hukuma-tini ham qattiq xavotirga solib qo'yadi. Qo'zg'olondan keyin o'lkaning har bir hududida norozilik kayfiyatidagi barcha aholini qattiq nazorat-da ushlab turishga qaratilgan choralar ko'rildi. Har qanday norozilik ko'rinisdagi harakatlarni ayovsiz bostirishga kirishildi.

O'zingizni sinang!

Chibil bo'lisi – ... Qo'zg'olon mag'lubiyatining sabablari – ...

Atamalar izohi

Eshon – dindorlar orasida obro' qozongan diniy rahnamo unvoni.

Dukchi (*forscha – yig, duk*) – charxning yigirilayotgan ip o'ralib boriladigan qismi. Duk yasovchi hunarmand dukchi deyilgan.

Kazarma (*italyancha – uycha, kulba*) – harbiy qism joylashtirilgan max-sus bino.

Katorga – jinoyatlari uchun og'ir mehnat sharoitida jazoni o'tash joyi.

Savol va topshiriqlar

1. Andijon qo'zg'oloni boshlanishi sabablarini sanab bering.
2. Qo'zg'olonning shafqatsiz bostirilganligini qanday dalillarda ko'rish mum-kin?
3. Andijon qo'zg'oloni nima uchun mag'lubiyatga uchradi?
4. Bu qo'zg'olonning ahamiyati nimada?

20-§. MILLIY-OZODLIK HARAKATLARINING AHAMIYATI

XIX asr oxiridagi qo'zg'olonlarning umumiy xususiyatlari

XIX asrning ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari Turkiston o'lkasining podsho hukumati tomonidan istilochilik yo'li bilan bosib olinganligini yana bir karra isbotladi. Istilo qilingan hududlar imperiyaning tarkibiga mustamlaka sifatida kiritilib, bu yerlarda imperiyaning siyosiy, iqtisodiy va geopolitik manfaatlarini birinchi o'ringa qo'ydi. O'lka arzon xomashyo bazasiga, Rossiyada tayyorlangan mahsulotlar uchun tayyor bozorga, uning aholisi esa arzon ishchi kuchiga aylandi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasida olib borilgan milliy-ozodlik harakatlari mahalliy aholining turli ko'rinishlardagi chiqishlarida o'z aksini topdi. Bularga asosiy sabab soliq va majburiyatlarning og'irligi, mahalliy boshqaruv vakillarining sotqinlarcha podsho ma'murlariga xizmat qilishi, Rossiya o'lkalaridan ko'chirib keltirilgan aholiga yangi ekin maydonlarining bo'lib berilishi, narx-navolarning oshib ketganligi, turmush sharoitlarining yomonligi kabi holatlar tufayli ro'y berdi. Bundan tashqari mahalliy aholi uchun tibbiy xizmat ko'rsatishning yo'qligi, yangi ishlab chiqarish va texnologiyalarning faqat imperiya manfaatlariga xizmat qilishi ham tub joy aholi vakillarining ommaviy ravishdagi norozilik chiqishlarida ishtirok etishiga olib kelgan edi.

XIX asrning o'rtalaridan boshlangan milliy-ozodlik harakatlari o'lkaning turli hududlarida to'xtovsiz tarzda davom etdi.

Bu davrda bo'lib o'tgan milliy-ozodlik harakatlarining aksariyati ma'lum bir hududlarga tegishli bo'lsa-da, uning aks sadosi butun o'lka bo'ylab tarqaldi. Har bir qo'zg'olon boshqa joylarda ham norozilik chiqishlarining ko'tarilishiga hamda u yerdagi aholini ozodlik uchun mustamlakachilarga qarshi kurash olib borishiga ruhan ta'sir ko'rsatdi.

Qo'zg'olonlar bostirilgani bilan uning ishtirokchilari o'lkaning turli hududlariga qochib borib, o'z harakatlarini davom ettirdilar.

Qo'zg'olonlarning ahamiyati

XIX asrning ikkinchi yarmida bo'lgan milliy-ozodlik harakatlarida o'lka xalqlarining deyarli barchasidan vakillar ishtirok etganligi bilan ahamiyatga ega. Shu bilan birga qo'zg'olonlarda aholining turli tabaqa vakillari, ya'ni dehqonlar, hunarmandlar, din ulamolari, qishloq oqsoqollari, mingboshilar, qozilar va hatto katta mulk egalari, savdogarlar ishtirok etganlar.

Bu qo'zg'olonlarda podsho hukumati o'lka tub aholisining mustaqillik va ozodlik yo'lidan qaytmasligini, har qanday jabr-zulm, kuchli nazorat va qattiq jazolar ularni ezgu niyatlaridan chekintirmasligini tushunib yetdi. Mustamlakachi hukumat o'lkani qo'ldan chiqarmaslik uchun ehtiyotkor va vazmin siyosat olib borish kerakligini anglab, kelgusida qo'zg'olonlar ko'tarilmasligi uchun har tomonlama ish ko'rishga harakat qildi.

XIX asrning ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari vatanimiz tarixida milliy mustaqillik va ozodlik kurashi sifatida muhim o'rin tutadi. Bu davrdagi milliy-ozodlik harakatlari Po'latxon, Qurbonjon dodxoh, Yetimxon, Darvishxon, Muhammad Ali eshon kabilar boshchiligida bo'lib o'tdi.

XIX asrning ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakatlarida Turkiston aholisining siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va milliy-ozodlik uchun kurashlari o'zaro birlashgan holda sodir bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asrning ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik harakatlari o'lka aholisining ijtimoiy holati, milliy kelib chiqishidan qat'i nazar, vatan mustaqilligi, yurt ozodligi, xalq erkinligi barchaning umumiy maqsadi ekanligini anglatadi.

Qo'zg'olonlar xarakteriga ko'ra milliy-ozodlik ko'rinishida yuz berdi, chunki bu qo'zg'olonlarning asosiy kuchi keng xalq ommasi bo'lib, ular mustamlakachilik tartiblariga qarshi mardonavor kurash olib bordi. Ular yurtning haqiqiy fidoyi farzandlari ekanliklarini amalda isbotladilar va jasoratlari bilan Vatan tarixi sahifalaridan munosib o'rin egalladilar.

O'zingizni sinang!

**Qo'zg'olonlarda ... qatnashdilar. Qo'zg'olonlarning ahamiyati – ...
Eng ko'p noroziliklar bo'lib o'tgan hududlar – ...**

Savol va topshiriqlar

1. XIX asr oxiridagi qo'zg'olonlar Turkistonning qaysi hududlarida keng tus oldi?
2. XIX asr oxiridagi qo'zg'olonlarning oqibatlari va ahamiyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. XIX asr oxirida Turkistondagi xalq qo'zg'olonlarining asosiy sabablarini sanab bering.
4. Quyidagi jadvalni to'ldiring.

Qo'zg'olon rahbari	Sanasi	Sabablari	Oqibatlari

V B O' L I M

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA QORAQALPOQLAR

21-§. XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA QORAQALPOQLARNING HUDUDIIY JOYLASHUVI VA IJTIMOIIY HAYOTI

XIX asrda qoraqalpoqlar

Tarixan qoraqalpoqlar Ural, so'ngra Volga bo'ylarida, Orol atrofi hamda Sirdaryoning quyi havzalari etaklarida yashab kelganlar. Ularning ko'chib yashashlariga ko'proq tashqi omillar sabab bo'ldi. Nihoyat, ular XIX asr boshlarida quyi Amudaryo havzasi, Orolning janub va janubi g'arb tomonlarida muqim hayot tarziga o'ta boshladilar. Qoraqalpoqlar goh qozoqlar, goh turkmanlar hujumlariga uchrab, buning oqibatida Xiva xonligi fuqaroligiga o'tdilar. Quyi Amudaryoning katta cho'l va suv chiqmagan cho'lga tutash sho'rxok yerlarini ular o'zlarining mashaqqatli mehnati evaziga o'zlashtirdilar. O'troq hayotga o'ta boshlagach, dehqonchilik bilan shug'ullanish qoraqalpoqlar hayotida asosiy o'rinni egallay boshladi. Shunday bo'lsa-da, chorvachilik ham qoraqalpoqlar hayotida yetakchi sohalardan biri bo'lib qolaverdi.

XIX asr o'rtalarida qoraqalpoqlar Xiva xonligi hukmronligi ostida bo'lib, ular Amudaryoning har ikkala qirg'og'ida va Orol dengiziga quyiladigan yerlarda yashagan. Ularning soni o'sha vaqtda taxminan 100 ming nafardan oshmagan. Qoraqalpoqlarga berilgan yerlar xonlik mulki sanalgan, ular bu yerlar uchun soliqlar to'laganlar. Har xil majburiyatlarni bajarganlar.

Qoraqalpoqlarning ijtimoiy hayoti

Qoraqalpoqlar urug'larga bo'lingan, ularda yerdan foydalanish jamoa tariqasida kechar edi. Urug'lar sug'orish kanallari qazilishi uchun mas'ul bo'lishgan. Chorva xususiy mulk bo'lgani bois unga urug' tamg'asi urilar va jamoa yaylovlarida boqilar edi. Qoraqalpoqlarning har bir ovul aholisi bitta urug'ga mansub edi. Qoraqalpoqlarni boshqarish qulayroq bo'lishi uchun Muhammad Rahimxon I «Qoraqalpoq ulusi»ni shakllantirdi, barcha qoraqalpoq jamoalari ana shu ulusga kirgan. Ulusni boshqarish xonning ixtiyorida edi. Urug'lar va qabilalar ancha yirik guruhlariga birlashtirilib, ularni boshqarish uchun xon saroyining oliy amaldorlari –

otaliq va beklarbegi tayinlangan. Ayrim viloyatlarni boshqarish uchun tayinlangan hokimlar, odatda, xonning yaqin qarindoshlari bo'lishgan.

Qoraqalpoq ruhoniylari, eshonlari va aholining nufuzli kishilari Xiva xonlarining alohida homiyligida bo'lgan. Qoraqalpoqlar orasida sudlarning ikki turi – *qozilar sudi* va *biylar sudi* mavjud edi.

O'zingizni sinang!

**XIX asr boshlarida qoraqalpoqlar ...
XIX asr o'rtalarida ...**

**Qoraqalpoqlar ... yashaganlar
Sudlarning ikki turi – ...**

Xo'jaligi va mashg'ulotlari

Qoraqalpoqlar XIX asrning ikkinchi yarmiga ke- lib o'troqlashib, dehqonchilik ular hayotida asosiy o'rinni egallay boshladi. Ammo chorvachilik ham yetakchi sohalaridan biri bo'lib qolaverdi. Dehqonchilik ishlari qizg'in vaqtlarda qoraqalpoq oilalari ekinzor yerlarning qulay bir joyiga o'z o'tovlarini qurib mehnat qilganlar. Ana shunday tinch mehnat bilan band bo'lgan paytlarda bosqinchilik bilan boylik orttirishni kasb qilib olgan qaroqchi guruhlar qoraqalpoqlar o'tovlariga to'satdan hujum qilar edi. Bu kutilmagan bosqin natijasida ular ko'plab mol-mulkларidan ajralardi. Bunday paytlarda yurt oqsoqollari Xiva xonidan o'zlarini himoya qilishni so'rab choparlar yo'llardilar.

Qoraqalpoqlar hayotida baliqchilik va ovchilik ham muhim o'rin egallagan. Amudaryoning bo'ylarida va Orol dengizi atrofidagi ko'llarda baliqlar serob bo'lib, ular ko'plab oila hamda urug'lar uchun asosiy tirik- chilik manbayi edi. Hatto sharqdan g'arbga borayotgan savdo karvonlari tuzlangan baliqni ko'p miqdorda ana shu baliqchilik bilan shug'ullanuvchi oilalardan olib ketardilar. Qoraqalpoqlar, asosan, ro'zg'or uchun zarur buyumlarni tayyorlash bilan shug'ullanar edilar. Ehtiyojdan ortgan bu-

Qoraqalpoq bezaklari

yumlar esa bozorga chiqarilgan. Ular o'tovlarning atrofini o'rash uchun matolar, tuya junidan guldor namatlar to'qir edilar. Ularning xalq amaliy san'atida o'tovlar uchun o'ymakor eshiklar, uy-ro'zg'or bu- yumlari yasash, gilam to'qish, kashtachilik yuqori darajada rivojlangan. Bu qoraqalpoqlarda xo'jalik va turmush talablarini ta'minlab turuvchi hunar- mandchilik sohalarining ham rivojlanganligini, ular, ayniqsa, yog'och va suyakka ishlov berish borasida qo'li gul usta bo'lishganligini ko'rsatadi.

O'zingizni sinang!

Qoraqalpoqlarning mashg'ulotlari ... Qoraqalpoqlarda dehqonchilik ...

Qoraqalpoqlarda urug'chilik va qabilaviy munosabatlar

XIX asrda ham qoraqalpoqlarning ayrim ovullarida urug' munosabatlari mustahkam tarzda davom etdi. Xitoy-qipchoq, mang'it va kenagas qabilalari tarkibidagi urug'lar «o'n to'rt urug'» – aris (urug') birlashmasini tashkil qilgan. Arislar orasida eng yirigi o'n to'rt urug' bo'lsa, harbiy kuch borasida ikkinchi o'rinda *shulluk* va *joungurni* birlashtirgan aris-qo'ng'irotlar turar edi. Ularda yer-suv mulki, chorva mahsulotlari urug'niki deb hisoblansa-da, urug' oqsoqollari, ruhoniylar va biylarning ulushi katta miqdorni tashkil qilgan. Bu hol XIX asr ikkinchi yarmida tabaqalanish jarayonining kuchayishini yanada tezlashtirdi.

Qoraqalpoq urug'larini boshqarish biy va uning oqsoqollari qo'lida bo'lgan. Urug' biylarini Xiva xonlari tayinlar va mansabga tayinlanganligini tasdiqlovchi yorliq berar edi. Biylar qo'l ostidagi urug' a'zosini jazolar, loyiq deb bilgan odamlariga tortiq va hadyalar in'om qilardi. Xiva xonining ishonchini qozongan biylarning vakolatlari yanada kengaytirilib, ularga alohida muruvvat ko'rsatilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida butun qoraqalpoq urug'larini boshqarish, soliqlarni undirish, harbiy xizmatni o'tash majburiyatlariga doir ishlarni tartibga solish maqsadida *beklarbegi* lavozimi tayin etilgan. Ayrim tumanlarni idora qilish uchun esa xon o'zining qarindosh-urug'lari va ishonchli odamlarini qoraqalpoqlar yashayotgan quyi Amudaryo va Orolbo'yi hududlariga jo'natib turgan. Islom dini asoslarini qoraqalpoq xalqi orasida mustahkamlash, yoshlarini Xiva madrasalariga jo'natib turish uchun Xivadan musulmon ruhoniylari ham jo'natilgan.

Urf-odatlari va turmush tarzi

Qoraqalpoqlarda urug'chilik o'ziga xos qadriyat bo'lib, uning ta'siri oila va qarindoshchilik munosabatlarida ko'zga tashlanib turar edi. Har bir urug' o'z qavmining mustahkamligini ta'minlashga intilgan.

Qoraqalpoq o'tovi

Har bir urug'ning o'ziga xos dafn marosimlari bo'lib, ularning qabristonlari ham alohida edi. An'ana bo'yicha qabristonga ularda shu urug'ning mashhur avliyo yoki pir darajasidagi kishilari dafn etilgan.

To'y marosimlarida urug'ning barcha a'zolari ishtirok etishi shart bo'lgan. Umuman olganda, qoraqalpoqlar ko'chmanchilikdan o'troq turmushga o'tishgacha bo'lgan uzoq davrda, xalq bo'lib shakllanish jarayonida o'ziga xos ma'naviy-moddiy qadriyatlar yaratdi. Mehr-oqibat, insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan turmush tarzi shakllandi. «Qirqqiz» va boshqa turkiy xalqlarning ma'naviy mulki bo'lgan turli xil dostonlarida mardlik, erksevarlik, Vatanga sadoqat, sof sevgi, or-nomus ustuvor edi. Bu g'oyalar qoraqalpoq xalqi hayotidan mustahkam o'rin oldi.

O'zingizni sinang!

O'n to'rt urug' – ...
Urf-odatlar – ...

Beklarbegi – ...
Urug' biylari – ...

Savol va topshiriqlar

1. Qoraqalpoqlar XIX asr o'rtalarida qaysi hududlarda yashagan?
2. XIX asrning ikkinchi yarmida qoraqalpoq urug'larini boshqarish qay tarzda amalga oshirildi?
3. Qoraqalpoqlarning asosiy mashg'ulot turlarini sanab bering.
4. Qoraqalpoq dostonlarida qanday g'oyalar ilgari suriladi?

22-§. SOLIQ VA MAJBURIYATLAR. XALQ QO'ZG'OLONLARI

Soliq va majburiyat turlari

Qoraqalpoqlar ham Xiva xonligining fuqarolari singari o'sha davrdagi xonlikda mavjud soliqlarni to'lab, majburiyatlarni bajarganlar. Aholidan yer solig'i – **solg'ut**, ruhoniylar foydasiga – **ushr** solig'i undirilgan. Urush paytlarida qoraqalpoqlar ham **qozon puli** solig'ini to'lar edilar.

Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi har bir oila chorva mollarining qirqdan bir qismini zakot solig'i tariqasida to'lagan. XIX asrning ikkinchi yarmida aholidan 40 bosh qoramol uchun pul hisobida 9 so'm, 40 bosh qo'y va echki uchun 2 so'm 50 tiyin pul miqdorida zakot olingan.

Soliqlarni to'lashdan tashqari qoraqalpoqlar ko'pincha soliqlardan

og'irroq bo'ladigan turli majburiyatlarni ham bajarganlar. Majburiyatlardan eng og'iri bu har oiladan bitta erkak kishining 12 kun davomida ariq qazish ishlarida qatnashishi edi. Majburiyatlarning butun og'irligi urug' jamoasining oddiy a'zolari zimmasiga tushardi. Urush holatlarida aholining majburiy harbiy xizmatga chaqirilishi ham asosiy majburiyatlardan biri edi. Bunda har bir jamoa 1000 tadan 2000 tagacha askar berishlari lozim bo'lgan. Askar yetkazib bera olmagan jamoalar qo'shimcha soliq to'lagan. Safarbarlik paytida bunday jamoalardan 180 ming so'mdan 250 ming so'mgacha pul yig'ilgan. Jang harakatlari davomida qoraqalpoqlar orasidan ko'plab bahodir jangchilar yetishib chiqqan va ular xonning iltifotiga sazovor bo'lgan.

Aholi majburiyatlari. XIX asr

O'zingizni sinang!

Qozon puli – ...

Majburiyatlar – ...

Solg'ut – ...

Xalq qo'zg'olonlari

Xiva xoni Muhammad Aminxon (1845–1855) hukmronligining oxirlarida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga harbiy tahdidi kuchayib ketdi. Ular turkman sardorlari bilan qoraqalpoq oqsoqol va biylarini Xiva xoniga qarshi qo'yib, xonlikni parokandalikka uchratishga urindilar. Buning ustiga o'sha vaqtda Xiva xonligi bilan Buxoro amirligi o'rtasida hududiy nizolar ham mavjud edi. Xiva xoni mudofaani kuchaytirish choralarini ko'rdi. Bu ko'plab xarajatlarni talab qilardi. Bo'shab qolayotgan xazinani to'ldirish uchun aholiga solinadigan soliqlar miqdorini oshirib borardi. Rossiya imperiyasi o'zbek, turkman, qirg'iz, qozoq hamda qoraqalpoq xalqlarini bir-biriga qarshi qo'yib, hatto turkman, qoraqalpoq, qirg'iz, qozoq urug' boshliqlarini katta pul evaziga sotib olish siyosatini ham yurgizgan.

Bu jarayonlar natijasida 1855-yil qoraqalpoqlarning qo'ldovli qabilasidan bo'lgan *Ernazarbiy* boshchiligidagi qo'zg'olon boshlanadi. Qoraqalpoqlar bundan buyon Xiva xonligiga bo'ysunmasligini e'lon qiladilar. Erna-

Xiva xonligining ko'chmanchi aholisi.
XIX asr

zarbiy Rossiya ta'sirida bo'lgan qozoq urug' boshliqlaridan biri Zarliqni xon qilib ko'tarish va imperiya tobeligiga o'tishga intilardi. Rossiya imperiyasi xuddi mana shu qabiladagi qo'zg'olon va xatti-harakatlarni nafaqat pul-mablag'lar bilan, balki harbiy yordam yuborish bilan ham qo'llab-quvvatlashga uringan.

1856-yili Said Muhammadxon Xiva va taxtiga o'tirgach, Ernazarbiy qo'zgonini bostirish uchun katta qo'shin yuboradi. Xivadan yuborilgan yasovulboshi *Muhammadniyoz* Ernazarbiy qo'zgonini tor-mor etish uchun otlandi. Buni eshitgan Ernazarbiy o'zi qurdirgan Qozoqdaryo qo'rg'oniga joylashib olib, mudofaa jangiga tayyorgarlik ko'rdi.

Katta qo'shinning qamal qilishga kirishganligini ko'rgan qo'zgonchilar orasida kelishmovchilik chiqadi va Ernazarbiy otib tashlanadi. Uni oxirigacha qo'llab-quvvatlashga ahd qilgan guruhlar esa maxfiy yo'llar orqali qal'adan chiqib, 1853-yili Rossiya qo'shinlari tomonidan bosib olingan Oqmachit qal'asidan panohtopishadi. Ular podsho hukumatidan qoraqalpoqlarni Rossiya imperiyasi fuqaroligiga o'tkazilishini so'rab murojaat qildilar. Butun qoraqalpoq xalqi nomidan gapirish huquqiga ega bo'lmagan ayrim oqsoqol yoki biylarning murojaati Rossiya tashqi ishlar va harbiy vazirliklari tomonidan bo'rttirilib, «Rossiyaga butun turkiy qabilalar o'zlarini qo'shib olishni so'rab murojaat qilayotirlar, ular na Xiva, na Qo'qon xonlari tarkibida bo'lishni istashmayapti», – degan bahonada o'z xatti-harakatlarini oqlashga urindilar.

Qoraqalpoq ayoli

1858–1859-yillarda qoraqalpoq urug'laridan ayrimlari yana qo'zgon ko'taradilar. Qo'ng'irot shahri qo'zgon markaziga aylandi. Xiva xoni qo'zgonchilarni shafqatsiz jazolash va tor-mor keltirishni turkman jangovar kuchlari boshlig'i *Otamurodxonga* topshirdi. Natijada qo'zgon ayovsiz bostirilib, uning markazi – Qo'ng'irot shahri vayron etiladi.

Ko'pchilik qoraqalpoqlar Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilishni istamay, jondosh va qondosh turkiy xalq – o'zbeklar bilan birgalikda yashash aha-

miyatini yaxshi tushunar edilar. Kelib chiqishi azaldan bir bo‘lgan ushbu xalqlarda yagona turkiy zaminda birga yashash istagi ustunlik qilardi.

Podsho hukumati tomonidan Xiva xonligi protektoratga aylantirilgandan so‘ng Amudaryo bo‘limidagi qoraqalpoqlarga nisbatan jabr-zulm kuchaydi. Biybozor va Nukus volostida mustamlakachilarga qarshi Bobo Go‘klan boshchiligida xalq qo‘zg‘oloni jiddiy tus olib, qariyb o‘n yil (1881–1891) davom etdi.

Dehqonlarning ahvoli og‘irlashishi oqibatida 1900-yil Nukus volosti va Qo‘ng‘irot bekligida norozilik harakatlari amalga oshirildi. Bunday harakatlar mustamlakachi hukumat tomonidan ayovsiz bostirildi.

O‘zingizni sinang!

Muhammad Aminxon – ... Otamurodxon – ... Ernazarbiy – ...
Qo‘zg‘olon markazi – ... Zarliq – ... Bobo Go‘klan – ...

Savol va topshiriqlar

1. Qoraqalpoqlarda qanday soliq turlari bo‘lgan?
2. O‘zbek xonliklari va qoraqalpoqlarning soliq tizimida qanday o‘xshashliklar bor?
3. Ernazarbiy boshchiligidagi qo‘zg‘olonning ahamiyati nimada?
4. XIX asr ikkinchi yarmida bo‘lgan qo‘zg‘olonlarning mohiyati nimadan iborat?

23-§. QORAQALPOQLAR TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGI TARKIBIDA

**Gandimiyon
shartnomasidan
so‘ng qoraqalpoqlar
hayotidagi
o‘zgarishlar**

Xiva xonlari tomonidan qoraqalpoqlarning ko‘chmanchi hayoti cheklangandan so‘ng qisqa davr mobaynida ular xonlikda bir nechta yangi dehqonchilik tumanlarini tashkil etishdi. XIX asrning 70-yillariga kelib ular deyarli o‘troq turmush kechira boshladilar. Qoraqalpoqlar Amudaryoning har ikkala qirg‘og‘ida yastanib yotgan kengliklarni o‘zlashtirib, sholi, bug‘doy, arpa va paxta yetishtirishdi. 1868-yilda Rossiya gazetalaridan biri shunday yozadi: «Bu xalqning asosiy va deyarli birdan bir hunari dehqonchilikdir. Mehnatsevarlik sharofatidan qoraqalpoq yerlari yaxshi

sugʻoriladi va hech qayerda, hatto chigʻir bilan koʻtariladigan joylarda ham suv taqchilligi sezilmaydi».

Podsho hukumati qoʻshinlarining 1873-yil Xiva xonligiga bosqinchilik yurishidan va Gandimiyon shartnomasi imzolanganidan keyin Amudaryo-ning oʻng qirgʻogʻida joylashgan qoraqalpoqlar yashaydigan yerlari Rossiya imperiyasiga qoʻshib olindi. Bu yerda Turkiston general-gubernatorligining Sirdaryo viloyati tarkibiga kiruvchi Amudaryo boʻlimi tashkil etildi. Qoraqalpoqlarning Amudaryoning chap qirgʻogʻida yashagan kamroq qismi Xiva xonligi tarkibida qoladi.

Orolda baliq ovlash

Amudaryo boʻlimida qoraqalpoqlar soni qariyb 70 ming kishiga yetib, bu yerdagi jami aholining 48,6% ini tashkil etar edi. Rossiyadan koʻchib kelgan odamlar qariyb ming kishi boʻlib, Petro-Aleksandrovska (hozirgi Toʻrtkoʻl)da, Uralskiy poyolkasida va Nukus qishlogʻida yashardi. Ularning aksariyati 1875-yilda podsho hukumati tomonidan armiya xizmati toʻgʻrisidagi yangi nizomga

boʻysunmagani uchun bu yerga surgun qilib koʻchirilgan Ural kazaklari edi. Bu kazaklar, asosan, baliq ovlash bilan shugʻullanishgan.

Xiva xonligi hududida qoraqalpoqlar soni 3,8% ni, yaʼni qariyb 25 ming kishini tashkil etar edi. Qoraqalpoqlar yashab kelgan hududlarning Rossiya imperiyasiga qoʻshib olinishi natijasida podsho hukumatining Oʻrta Osiyodagi taʼsir doirasi yanada kengaydi.

Har ikkala hududda yashaydigan qoraqalpoqlarning 70% dan ziyodi yersiz dehqonlar boʻlib, ular, asosan, yollanib mehnat qilishar edi.

Qoraqalpoqlar yashab kelgan hududlarga Rossiya kapitalining kirib kelishi tovar-pul munosabatlarini oʻzgartirib yubordi. Paxta tozalash va baliqchilik sohasida dastlabki sanoat korxonalari paydo boʻldi. Ularda mahalliy aholi vakillari ham ishlay boshladi.

XIX asrning 70-yillarida qoraqalpoqlarda savdo-sotiq munosabatlari rivojlanib bordi. Chimboyda aholi yashaydigan tumanlarni iqtisodiy jihatdan birlashtirgan shahar bozori vujudga keldi. Qoraqalpoq hunarmand va dehqonlari bozor boʻladigan kunlarda oʻz mahsulotlarini sotish uchun Chimboyga kelishar edi.

O'zingizni sinang!

Amudaryo bo'limi – ...

1873-yilda ...

Ural kazaklari – ...

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar

Chimboy Rossiya imperiyasini Xiva xonligining asosiy iqtisodiy markazlari bilan bog'lardi. Bu yerda ko'plab do'konlar bo'lib, katta bozor yaqinida yirik karvonsaroy joylashgan edi. Dastlabki kasalxona va maktablar paydo bo'ldi, ammo ular yetarli emasdi. Jumladan, 1914-yilda qoraqalpoqlar yashaydigan joylarda atigi to'rtta umumta'lim maktabida 200 nafar o'quvchi o'qir, ikkita kasalxona va feldsherlik punktida uch shifokor ishlar edi.

Dehqonlar va chorvadorlar orasida mulkiy tabaqalanish kuchaydi. Ayrim biylar, yuzboshilar, mulla va eshonlarning yer mulklari 15 ming tanobgacha (1 tanob – 2500 kv. m yer) bo'lsa, oddiy xalq tomorqalari 1–2 tanobdan oshmas edi.

Aholining tabaqalanishi qoraqalpoqlarda chorva mollari soniga qarab ham belgilangan. 1871–1872-yillar ma'lumotlariga qaraganda, urug'ning aksariyat oddiy a'zolari chorvaga ega bo'lishmagan, ayrim boylar ming boshgacha qoramol va 1,5 ming boshgacha qo'y-qo'ziga ega edi.

Qashshoqlashib qolgan va kasodga uchragan dehqonlar katta yer egalari va boylarga qaram bo'lib qolishdi. Jamoaning boy-badavlat a'zolari yordam sifatida o'z qarindoshlariga yerni hosilning teng yarmi – «jarmshi» sharti bilan berishardi. Yersiz va chorvasiz qolgan dehqonlar esa har qanday og'ir ishlarni bajarib, badavlat chorvadorlar va zamindorlarning mollari va yerlaridan foydalanganliklari uchun ham ishlab berishga majbur edilar.

O'zingizni sinang!

Mashg'ulotlari – ...

«Jarmshi» – ...

Chimboy – ...

Savol va topshiriqlar

1. Rossiya imperiyasi bosib olganidan so'ng qoraqalpoqlar hayoti va turmushida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
2. Qoraqalpoqlarda urug'chilik va qabilaviy munosabatlar, boshqaruv tizimi qanday edi?
3. Qoraqalpoqlarning tovar-pul munosabatlari haqida gapirib bering.
4. Qaysi Xiva xoni davrida «Qoraqalpoq ulusi» shakllandi?

24-§. XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA QORAQALPOQLAR MADANIYATI

Xalq og‘zaki ijodiyoti

Tinch hayot izlab bir joydan ikkinchi joyga asrlar davomida ko‘chib yurgan mehnatsevar qoraqalpoq xalqi moddiy madaniyat yodgorliklarini to‘liq saqlab qolish imkoniyatiga ega bo‘lmagan.

Xalq iste‘dodini namoyon etuvchi boy og‘zaki she‘riy ijodiyotning janrlari ancha ko‘p bo‘lgan. Ular orasida maqollar, hikmatlar, laparlar, nasihat qo‘shiqlarda ifoda etilgan «otalar so‘zi» alohida ajralib turar edi. Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida kulgi qahramoni bo‘lgan O‘mirbek laqqi obrazi orqali razillik, yomonlik, yovuzlik, zolimlik kabi salbiy il-latlar hajv yo‘li bilan fosh etilib, mehnatsevarlik, ezgulik, qahramonlik ulug‘langan. Qoraqalpoq xalqining og‘zaki ijodi chuqur mazmunga ega-ligi va xalqchilligi bilan ajralib turadi. Xalq ma‘naviy madaniyatining yuksak darajasi ajdodlardan avlodlarga yetkaziladigan xalq dostonlarida, termalarida, shuningdek, musiqali o‘lanlarda saqlanib qolgan.

Xalq orasida qoraqalpoq folklorining doston yo‘llari mashhur edi. Doston qahramonlik haqida she‘riy asarlar bo‘lib, ularda xalq baxt-saodati va farovonligi uchun kurashgan mard botirlarning buyuk jasoratlari madh etilgan. Ancha mashhur bo‘lgan dostonlar orasida esa qoraqalpoqlarning ozodlik va mustaqillik uchun fidoyilarcha kurashi tasvirlangan «Qirqqiz» dostoni alohida ajralib turadi. Dostonda Sarkub hukmdori Olloyor o‘z qizi Guloyimga Muyeli degan hosildor yerlarni tortiq qilgani haqida aytiladi. Bu joyda Guloyim va uning qirq kanizagi mustahkam bir qal‘a barpo etishadi. Dushmanlar Sarkub yerlariga hujum qilib, Guloyimning otasini o‘ldirishadi. Sarkub mulklari talanadi, sarkubliklarning ko‘pi asir olinib haydab ketiladi. Guloyim va uning kanizaklari dushmanga qarshi kurashga kirishadi, qoraqalpoqlarni asirlik-dan ozod qiladi va ona yurtga ozodlikni qaytaradi. Bu ishda Guloyimga uning oshig‘i xorazmlik bahodir Arslon yordam beradi. Dostonning bosh g‘oyasi – yuksak vatanparvarlik hissi va ona Vatan-ga, xalqqa fidoyilarcha muhabbatdir. «Qirqqiz» dostoni bugungi kunda xalq og‘zaki ijodining dur-donalaridan biri sanaladi.

Qoraqalpoq baxshisi.
XIX asr

O‘zingizni sinang!

O‘mirbek laqqi – ...
«Qirqqiz» – ...

Guloyim – ...
Dostonlar – ...

Ilm-fan

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qoraqalpoqlarda bir qancha madrasalar bo‘lib, ularning eng kattalari Qoraqum eshon va Tosh madrasalari edi. Qoraqum eshon madrasasi XIX asr o‘rtalarida qurilgan. Dastlab u masjid vazifasini bajargan. Tosh madrasa esa 1841-yil Mang‘it hokimi Xo‘janioz tomonidan qurdirilgan. Madrasada ta‘lim ikki bosqichli bo‘lib, birinchi bosqichda arab tili grammatikasi o‘rganilgan bo‘lsa, keyingi bosqichda diniy-huquqiy bilimlar o‘qitilgan.

XIX asr oxirida qoraqalpoqlarning yozma asarlari rivojlana boshladi. Qoraqalpoq shoirlari Kunxo‘ja (1799–1880), Otash Olshinboy (1788–1875), Ajiniyoz (1824–1878) kabilarning nomlari keng tanildi. Ular bilimdon, o‘z taqdirini xalqi taqdiri bilan bog‘lagan kishilar edi. Masalan, Kunxo‘ja o‘z ijodiyotini ovullarning oddiy ahliga, ularning kundalik mehnati va turmushiga bag‘ishladi. U adolatsiz tartiblarni qattiq qoraladi.

Ajiniyoz Qasiboy o‘g‘li (taxallusi Zevar) Mo‘ynoqdagi eski maktabda, so‘ngra Xivadagi Sherg‘ozixon madrasasida o‘qigan. Qoraqalpoq ziyolilari orasida birinchilardan bo‘lib oxund (o‘qimishli, ilimli kishi; xalq dostonlarining mahoratli kuychisi) darajasiga erishgan. O‘zbek, qozoq, turkman tillarini yaxshi bilgan. Shoirning «Bo‘zatov» dostonida qoraqalpoq xalqining hayoti, ayniqsa, ularning yurtma-yurt ko‘chib yurish jarayoni bilan bog‘liq voqealar katta mahorat bilan tasvirlangan. Ajiniyoz adabiy merosidan bizga 100 ga yaqin she‘rlar va dostonlar yetib kelgan. Uning she‘rlarida vatanparvarlik, insonparvarlik g‘oyalari kuylangan. «Qiz Mengesh bilan aytyshuv» dostoni esa xalq orasida mashhur bo‘lgan. Uning hayoti va ijodi haqida qoraqalpoq yozuvchisi K. Sultonov «Ajiniyoz» romanini yozgan.

Berdaq (1827–1900) qoraqalpoqlarning buyuk shoiridir. U qo‘ng‘irot urug‘iga mansub bo‘lib, Orolbo‘yida tug‘ilgan. Ovul maktabida, so‘ngra Qoraqum eshon madrasasida o‘qigan. 20 yoshi-

Berdaq

dan she'rlar yoza boshlagan va yarim asr davomida turli mavzularda o'lanlar to'qidi. Berdaq o'z ijodini xalqi uchun o'lmas asarlar yaratishga bag'ishladi. She'rlaridan biri ham «Xalq uchun» deb nomlangan. Uning she'rlarida zulmni qoralovchi tuyg'ular, jo'shqinlik ustuvor bo'lgan. Jumladan, «Ahmoq podshoh» dostoni shunday ulkan ta'sir kuchiga ega edi. Tarixiy mavzudagi «Avlodlar», «Omongeldi», «Oydo'stbiy», «Ernarzbiy» asarlarida shoir o'z xalqi qahramonlarini faxr bilan kuylaydi.

XX asr boshlariga kelib qoraqalpoq adabiyotidagi demokratik an'analarni yangi avlod vakillari Umar, Qulimbet, Sariboy, Qulmurot, Sodiq kabilar davom ettirdilar.

O'zingizni sinang!

Kunxo'ja – ...
Berdaq – ...

Zevar – ...
Madrasalar – ...

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ XIX asrning birinchi yarmidan Xiva xoni hukmronligi ostida o'troq turmush tarziga o'tish.
- ▶ Asosiy mashg'ulotlar: dehqonchilik, baliq ovlash, hunarmandchilik.
- ▶ 1873-yil – Turkiston general-gubernatorligi tarkibida Amudaryo bo'limi tuzilishi – tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi.
- ▶ Soliqlar va majburiyatlar: zakot, solg'ut, ushr; qazish ishlari; navkarlikka olish.
- ▶ Berdaq, Kunxo'ja, Otash Olshinboy, Ajiniyoz.

Savol va topshiriqlar

1. Qoraqalpoqlarda xalq ijodiyoti qaysi shakllarda rivojlandi?
2. Qoraqalpoqlarning eng mashhur «Qirqqiz» dostoni mazmunini aytib bering.
3. Ajiniyozning ijodi haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Berdaqning tarixiy dostonlarini sanab bering.
5. Quyidagi jadvalni to'ldiring.

Yashagan hududi	Soliq va majburiyatlari	Qo'zg'olonlar	Madaniyati

VI B O‘ L I M

JADIDLAR HARAKATI VA UNING TURKISTON IJTIMOIY-SIYOSIY VA MADANIY HAYOTIDAGI AHAMIYATI

Bo‘limni o‘rganish natijasida:

- ▶ jadidchilik harakatining paydo bo‘lish sabablari;
- ▶ jadidlarning maqsad va vazifalari;
- ▶ Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida jadidchilik harakati namoyandalarining o‘rni;
- ▶ Turkistonda ma’rifatparvarlik harakatining natijalari va ahamiyati haqida bilib olasiz.

25-§. JADIDCHILIK HARAKATINING VUJUDGA KELISHI

O‘rta Osiyoda jadidchilik harakatining vujudga kelish shart-sharoitlari

Rossiya imperiyasi tomonidan O‘rta Osiyo xonliklarining zabt etilishi ushbu hududning tanazzulga yuz tutishiga, jahonning rivojlangan davlatlaridan ko‘p sohalarida orqada qolib ketishiga, milliy qadriyatlarining toptalishiga olib keldi. Maorif sohasida ham imperiya manfaatlaridan kelib chiqib, ma-

halliy aholini savodsizlikda, qoloqlikda tutib turishga qaratilgan siyosat olib borildi.

Turkistonda mustamlakachilikka qarshi milliy-ozodlik harakatlari bilan bir qatorda mahalliy aholining aksariyat qismi o‘zlikni saqlab qolish, milliy madaniyatni asrash va rivojlantirishni bir kun bo‘lsa ham unutmadi. O‘rta Osiyoga nisbatan Rossiya imperiyasining harbiy jihatdan ustunligi mahalliy aholining ochiqdan ochiq kurash olib borishiga imkon bermadi. Shuning uchun ham Vatan, millat, xalq qayg‘usini tushungan kishilar, ayniqsa, ziyolilar xalqni ozodlikka eltuvchi yo‘l bu – xalqni ma’rifatli qilish deb bildi. Ular xalqni ma’rifatli qilmasdan turib, mustaqillikni qo‘lga kiritib bo‘lmaydi, deb hisoblaganlar. Ziyolilar xalq orasida ilg‘or g‘oyalarni tarqatishda maorif tizimini asosiy vosita deb bildilar. O‘lka milliy ziyolilarining jamiyatni yangilashga va isloh qilishga qaratilgan harakati jadidchilik nomi bilan maydonga chiqdi.

Yodda tuting!

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati vujudga keldi.

Jadidchilik harakatining vujudga kelishi

Har bir jamiyatdagi o'zgarishlar o'z davrining tarixiy sharoitidan kelib chiqib namoyon bo'ladi. Bu o'zgarishlarda tarixiy shaxslar, ayniqsa, ziyolilarning o'rni katta bo'lib, ularning har biri o'ziga xos ilg'or g'oyalarni ilgari suradi. Ziyolilar jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish yo'llarini topishga harakat qiladi. Xuddi shunday jarayon XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan Qrim, Kavkazorti, Turkiston, protektoratga aylantirilgan Buxoro amirligi va Xiva xonligida ham ro'y berdi. XIX asrning ikkinchi yarmida mustamlaka zulmi ostidagi ziyolilar o'z xalqlarini ma'rifatli qilish va ularning taraqqiyot darajasini ko'tarishga qaratilgan harakatlarni boshladilar.

Qrim-tatar ma'rifatparvari bo'lgan *Ismoil G'aspirali* (1851–1914) butun turkiy xalqlar o'rtasida yoyilgan jadidchilik harakatining asoschisi hisoblanadi. U diniy va dunyoviy bilimlarni chuqur egallab, jahon taraqqiyoti bilan yaqindan tanishgan, bir nechta xorijiy tillarni, turli xalqlarning madaniyatini o'rgangan edi. O'zi egallagan bilimlar asosida Sharq va G'arb dunyosini taqqoslab, turkiy xalqlarning taraqqiyotga erishish yo'llarini izlaydi. Ismoil G'aspirali 1884-yilda Qrimdagi Boqchasaroyda birinchi jadid maktabiga asos soldi. U o'zi tuzgan ta'lim dasturi asosida darslik tayyorladi. Shu dastur bo'yicha 40 kunda 12 ta o'quvchining savodi chiqarildi. Bu usul «usuli savtiya» – harf tovushi usuli, ya'ni «usuli jadid» nomi bilan keng tarqaldi. Uning 1888-yilda «Rahbari muallimin yoki muallimlarga yo'ldosh» kitobi chop etildi. Unda yangi usul maktablarining ta'lim tizimi, dars o'tish va uning tashkil qilinishi, o'quv xonalarining jihozlanishi, dars jadvali, ta'tillar, imtihonlar bayon etilgan.

Jadid maktabi hovlisi

«Jadid» so'zi arab tilidan olingan bo'lib, «yangi» degan ma'noni anglatadi. Jadidlar Rossiya imperiyasi mustamlakasi bo'lgan xalqlarni, eng avvalo, maorif tizimini yaxshilash, ta'lim sohasini isloh qilish, yoshlarga diniy bilimlar bilan birga dunyoviy fanlarni ham o'qitish zarur deb bildilar. Ular musulmon xalqlarining maktab va madrasalarida yoshlarga di-

niy ta'lim, arab, fors va rus tillari, tibbiyot, kimyo kabi fanlar o'qitilishi zarurligi g'oyasini ilgari surdilar.

Taraqqiyparvarlik harakatining O'rta Osiyoga yoyilishi

Turkiston o'lkasida millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari – hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Jadidchilik g'oyalarining keng yoyilishida «Tarjimon» gazetasi muhim o'rin tutdi. Ismoil G'aspiralining 1893-yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroga tashrifi ma'rifatparvarlik g'oyalarining keyingi rivojiga turtki bo'ldi. 1893-yilda Buxoro amirligida birinchi yangi usul maktabi faoliyat ko'rsata boshladi. Keyinchalik bunday maktablar boshqa hududlarda ham keng tarqaldi.

O'rta Osiyo jadidlari ma'rifatparvarlik yo'lida qrim ziyolilari tajribalarini o'rganish bilan birga boshqa mamlakatlardagi taraqqiyparvarlarning ilg'or g'oyalaridan ham foydalandilar. O'rta Osiyo taraqqiyparvarlik harakati ishtirokchilarining yoshi boshqa mamlakatlar jadid vakillaridan ajralib turgan. 1910-yilda ularning eng yoshi Abdulhamid Cho'lpon – 13 yoshda, eng kattasi Mahmudxo'ja Behbudiy – 36 yoshda bo'lgan.

Taraqqiyparvarlik harakatining rivojlanishi ikki bosqichda bo'ldi. Birinchi bosqichda ma'rifatparvarlikdan boshlangan bu harakat 1917-yilga kelib o'zining ikkinchi bosqichi – siyosiy ko'rinishdagi harakatga aylandi.

O'rta Osiyodagi milliy taraqqiyparvarlik harakati hududiy xususiyatlariga ko'ra Turkiston, Buxoro va Xiva jadidlariga bo'linadi. Turkiston jadidchiligining asosiy tarkibini ziyolilar tashkil qilib, ular Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashning oldingi saflarida turdilar. Ular podsho hukumatining xomashyo manbayiga aylantirilgan Turkistonning kelajagini mustaqil, rivojlangan davlat sifatida ko'rishni orzu qilganlar. XX asrning boshlarida shakllangan taraqqiyparvarlik kuchlari davlatning boshqaruv tizimi zamon talablariga javob bermasligini, xalqning turmush darajasi past ekanligini va uni o'zgartirish lozimligini chuqur angladilar.

Buxoro milliy ziyolilarining harakati Turkiston o'lkasiga nisbatan og'ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi, asosan, mayda do'kondorlar, o'qituvchilar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat edi. Jadidlar iqtisod va boshqaruv sohasida bir qator talablar, chunki, soliqlarni kamaytirish talabi bilan ham chiqishdi. Shuningdek,

Ismoil G'aspirali

Buxoro jadidchiligi ayrim mutaassib mullalar, yangilik va islohotlarni xush koʻrmaydiganlar oqimi qarshiligiga uchradi. 1910-yildan boshlab Buxoroda jadidchilik harakati siyosiy tashkilot sifatida shakllana boshladi. XX asrning boshlarida Buxoro taraqqiyparvar kuchlari vaziyatga tanqidiy yondashgan holda davlatning ichki boshqaruv tizimi zamon talablariga javob bermasligini, siyosiy-maʼmuriy tuzumni oʻzgartirish lozimligini chuqur anglay boshladilar.

Xiva xonligida XX asr boshlarida shakllangan taraqqiyparvarlik harakati esa boshqacharoq tarixiy shart-sharoitda vujudga keldi. Xiva xonligida jadidchilik ikkita oqimdan iborat boʻlib, uning oʻng oqimi Bosh vazir Islomxoʻja boshchiligida xonlikdagi savdo-sanoat korxonalari egalari hamda yirik boylarning vakillarini birlashtirdi. Mazkur oqim oʻz oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda islohotlar oʻtkazilishini maqsad qilib qoʻydi. Soʻl oqim esa qozikalon Boboovun Salimov rahbarligida sarmoyadorlar, hunarmandlar va boshqa tabaqa vakillarini birlashtirib, yangi usul maktablarini tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligiga erishmoqchi boʻldilar.

Turkistonda maʼrifatparvarlik harakatining yoyilishi bu davrdagi mustamlakachi hukumat va uning amaldorlari hamda mahalliy mutaassib va johil ruhoniylarning qarshiligiga uchradi. Shunga qaramay, jadidlar matbuot, noshirlik va teatr sohalarida faoliyatlarini davom ettirdilar. 1898-yilda Qoʻqon shahrida Salohiddin domla ikkinchi jadid maktabini ochdi. 1899-yili Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktabini ochib, koʻplab oʻquvchilarning yangi usulda taʼlim olishlariga erishdilar.

Oʻzingizni sinang!

Ismoil Gʻaspirali – ...

1884-yilda ...

1893-yilda ...

Yodda tuting!

1893-yil Buxoroda birinchi, 1898-yil Qoʻqon shahrida ikkinchi jadid maktabi ochildi. 1899-yili Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktablarini ochadilar.

Atamalar izohi

Maorif (*arabcha*) – insonlarning bilimi va tafakkurini oshirishga qaratilgan taʼlim-tarbiya.

Jadid (*arabcha*) – «yangi» degan maʼnoni bildiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Turkistonda jadidchilik harakati qachon vujudga keldi?
2. Jadidchilik harakatining vujudga kelishiga qanday omillar turtki bo'ldi?
3. Ismoil G'aspirali va uning faoliyati to'g'risida nimalarni bilib oldingiz?
4. Jadid maktablarini kimlar tashkil qilgan?

26-§. JADIDLARNING DASTURIY MAQSAD VA VAZIFALARI

Jadidlarning asosiy g'oyalari

O'rta Osiyoda taraqqiyparvarlar rivojlangan jamiyat yaratishdek o'z g'oyalarini amalga oshirishda mutaassiblik, loqaydlik, qoloqlikka qarshi kurash olib borishga alohida ahamiyat berganlar. Ular bu vazifalarni amalga oshirishda quyidagi yo'nalishlarni ustuvor deb hisoblaganlar: o'lkada yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish, qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish, turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish, gazeta va jurnallar chop etish, xalqning ijtimoiy-siyosiy va madaniy ongini yuksaltirish yo'li bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish edi.

Ilg'or milliy ziyolilar faoliyatining muhim yo'nalishi yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish edi. Bu maktablar bolalarning tez va oson savodxon bo'lishlarini ta'minlabgina qolmay, balki ularda fanatizm va konservatizmdan xoli bo'lgan yangi dunyoqarashning shakllanishiga ham xizmat qilar edi.

Ular ham Sharq, ham G'arb madaniyati yutuqlarini egallashga intildilar, o'qidilar va o'zgalarni ham shunga da'vat etdilar. Ma'rifatparvarlar xorijga chiqib, turli mamlakatlardagi madaniyat va ta'lim taraqqiyoti darajasini ko'ra oldilar, ularni solishtirdilar va bu zehni yoshlarda jahon taraqqiyoti yutuqlarini Turkistonga keltirish istagi paydo bo'ldi. Natijada jadidlarning diqqat markaziga birinchi bosqichda ta'limni isloh etish vazifasi qo'yildi.

Yangi usul maktablarida ta'lim jarayonida Yevropa standartlari mezon qilib olingan edi. Arifmetika, tarix, geografiya, tabiatshunoslik asoslari singari fanlar bilan bir qatorda islom ta'limoti asoslarini o'rganishga ham katta e'tibor berilgan.

Yangi darsliklar yaratish masalasi juda dolzarb bo'lib turar edi. Dastlabki paytlarda Turkistondagi yangi usul maktablarining ko'pchiligida Qozon va Orenburgda nashr etilgan darslik va o'quv qo'llanmalaridan foydalanildi.

Toshkent, Buxoro, Samarqand, Andijon, Qo'qon, Xiva shaharlari jadidchilik harakati markaziga aylandi. Bu shaharlarda ochilgan madaniy-

ma'rifiy yo'nalishdagi jamiyat va uyushmalar Turkistonda jadidchilikning keng yoyilishiga olib keldi.

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari
Turkistonni o'rta asrchilik, feodal qoloqlik, xurofotlardan ozod qilish
«Usuli qadim»ni inkor etgan holda o'lkani, xalqni, millatni taraqqiyot yo'liga olib chiqish
Milliy davlat bunyod etish
Konstitutsion, parlament idora usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish
Turkiy tillarga davlat tili maqomini berish
Milliy pul birligi va milliy qo'shin tuzish

Jadidlar o'z nashrlarida jahonda va Turkiston hududida ro'y berayotgan voqealar haqida ma'lumotlar berib borishdi. Ular bu orqali o'z g'oyalari mazmunini va ularni keng yoyish zarur ekanligini ko'rsatdilar.

Ma'rifatparvarlar yangi usul maktablarining Turkistonda milliy kadrlar tayyorlash, yosh avlodni o'qitishdagi ahamiyatini ko'rsatib berdilar. XIX asr oxirida O'rta Osiyoda yangi usuldagi maktablar sanoqli bo'lgan bo'lsa, 1911-yilga kelib ularning soni 63 taga, o'quvchilarning soni 4106 nafarga yetdi. 1910-yilda Toshkentning o'zida 24 ta jadid maktabi faoliyat ko'rsatib, ularda 1740 nafar bola o'qigan. 1917-yilga kelib o'lkada 100 ga yaqin yangi usuldagi maktablar mavjud edi.

Taraqqiyparvarlarning qarashlarida xotin-qizlar ta'limi masalasi alohida o'rin tutgan. Jadidlar, islom ma'rifatli bo'lishni istagan ayollarga to'sqinlik qilmaydi, deb ta'kidladilar. Islom ilm o'rganishni erkak-

larga ham, ayollarga ham farz deb hisoblashidan kelib chiqqan holda jadidlar o'g'il va qiz bolalarni birga o'qitishda tashabbuskor bo'ldilar.

Jadidchilik harakati namoyandalarining asosiy faoliyatlari ma'rifatparvarlikdan boshlangan bo'lsa-da, ularning ta'siri Turkistondagi milliy-ozodlik harakatlarida g'oyaviy rahnamolari sifatida muhim o'rin tutdi.

Turkiston jadidlari

O'zingizni sinang!

Jadid nashrlari – ...

Jadidlar mafkurasi – ...

Jadidchilik harakati markazlari – ... **Jadid maktablari – ...**

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Milliy g'oya millatni ma'naviy yuksaltiradigan milliy g'urur, erkinlik hissini tarbiyalaydigan dasturdir.
- ▶ Jadidlar milliy-ozodlik harakatlarining g'oyaviy rahnamolari sifatida maydonga chiqdilar.

Savol va topshiriqlar

1. Milliy g'oya tushunchasini sharhlang.
2. Jadidlarning g'oyalari nimalardan iborat edi?
3. Jadidlarning matbuotchilik faoliyati haqida nimalarni bildingiz?
4. Qaysi shaharlarda jadidchilik harakatlari rivojlandi?

27-§. JADIDCHILIK HARAKATI NAMOYANDALARI VA ULARNING FAOLIYATI

Turkiston jadidchilik harakatining yirik namoyandalari

XX asr boshlariga kelib Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi shaharlarida o'nlab jadid usulidagi maktablar ochildi. Jadidlar maktablarda yoshlarni bilimli va ma'rifatli qilib tarbiyalab, ular orqali Turkistonda mustaqil davlat barpo etish uchun milliy davlatchilik g'oyalarini ilgari surganlar. XX asr boshiga kelib Turkistonda jadid ziyolilarining butun bir avlodi, o'lka ma'naviy-ma'rifiy soha taraqqiyotiga, milliy madaniyatning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan namoyandalari vujudga keldi. Bular Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Saidahmad Siddiqiy-Ajziy, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Buxoroda Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo'jayev, Farg'ona vodiysida Hamza Hakimzoda Niyoziy, Obidjon Mahmudov, Abdulhamid Cho'lpon, Is'hoqxon Ibrat, Xivada Boboovun Salimov, Polvonniyoz hoji Yusupov va boshqalar edi. Ular vatanparvar, ma'rifatparvar, Turkiston o'lkasida jadidchilik harakatining asoschilari va rahnamolari hisoblanadi.

Turkiston jadidlarini birlashtirishda «O'rta Osiyo jadidlarining otasi»

M. Behbudiy

Munavvarqori

deb tan olingan Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875–1919) ning xizmati katta bo‘ldi. U 1875-yilning 19-yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida tug‘ilgan. Dastlab Samarqand, so‘ngra Buxoro madrasalarida tahsil olib, imom-xatib, qozi, keyin muftiy darajasiga ko‘tarildi. Behbudiy O‘rta Osiyo jadidchilik harakatining asoschisi va yo‘lboshchisi edi. Turkistonda ma‘rifatparvarlik harakatining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan shaxs hisoblanadi. Behbudiyning tashabbusi bilan o‘z otasi sharafiga «Behbudiya kutubxonasi» deb atalgan kutubxona tashkil qilingan.

Munavvarqori Abdurashidxonov (1878–1931) – Turkiston o‘lkasida ozodlik, millat kelajagi uchun kurashgan ma‘rifatparvar siyosiy arbob, jadidchilik harakatining yirik namoyandalardan biri. 1904-yildan boshlab o‘lkadagi ijtimoiy-siyosiy, ma‘rifiy harakatlarning faol ishtirokchisi. U jadid maktablari ochilishining tashabbuskori va amaliyotchisi, milliy gazeta va jurnallar asoschisi, muharriri hamda jadid teatri targ‘ibotchisi bo‘lgan. Munavvarqori maktablar uchun «Adibi avval», «Adibi soniy», «Yer yuzi»

kabi darsliklarni yaratdi.

Dastlabki paytlarda madaniy-ma‘rifiy, keyinchalik siyosiy-ijtimoiy xususiyat kasb etgan islohotchilik harakati faol ishtirokchilaridan biri Abdulla Avloniy 1878-yil Toshkent shahrida hunarmandlar oilasida tug‘ildi. U maktab va madrasada ta‘lim olib, o‘z zamonining ma‘rifatli va chuqur bilim sohibiga aylandi. Abdulla Avloniy o‘lkada ta‘lim, matbuot, teatr sohasining rivojlanishiga katta hissa qo‘shib, 1907-yil «Shuhrat» gazetasiga asos soldi. O‘zi tashkil qilgan yangi usul maktabi uchun «Birinch muallim», «Ikkinchi muallim», «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi darsliklarni yaratdi.

Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy kabi boshqa milliy taraqqiyatparvarlar ham ma‘rifatparvarlik faoliyatini olib borib, yangi maktablar, xayriya jamiyatlari, kutubxona va kitob do‘konlari ochdilar.

O‘zingizni sinang!

**Mahmudxo‘ja Behbudiy – ...
Abdulla Avloniy – ...**

**Munavvarqori Abdurashidxonov – ...
Jadid namoyandalari – ...**

**Jadidlar
harakatining milliy
xususiyatlari**

Turkiston jadidchilik harakatining namoyandalari ma'rifatparvar kishilar edi. Ma'rifatparvarlar keng ma'noda bilim tarqatuvchi kishilar hisoblanadi. Siyosiy ma'noda ma'rifatparvarlik xalqni ozodlikka olib chiqish va milliy davlatchilik g'oyalari ilgari surish bilan ifodalana- di. Turkiston ma'rifatparvarlari jaholat, bilimsizlik, madaniyatsizlik, mu- taassiblik, diniy aqidaparastlikni inson azob-uqubatlarning asl sabablari deya talqin etdilar. Ular podsho yakkahukmronligi (absolyutizm)ga qarshi kurashdilar, siyosiy erkinlik va inson huquqlarini yoqlab chiqdilar.

Turli mamlakatlarda ma'rifatchilik harakatlari o'ziga xos, milliy xu- susiyatlarga ega bo'lgan, ammo ularning mushtarak jihatlari ham mav- jud edi. Bu jihatlar Turkiston jadidlari faoliyatida ham namoyon bo'ldi. Jumladan, ular mavjud tuzum, uning iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy so- halardagi barcha salbiy ko'rinishlariga va kamchiliklariga qarshi kura- shish; maorif, erkinlik, hayotning insoniy-madaniy jihatlarini shakllan- tirish, ularni qo'llab-quvvatlash va himoya qilish, ma'naviy va axloqiy me'yorlarni takomillashtirish; xalq manfaatlarini himoya qilish, farovon- ligini oshirishga sidqidildan intilish yo'lidan bordilar.

Jadidlar Turkistonda azaldan mavjud bo'lgan, ya'ni Alisher Navoiy, Mirzo Bedil va Boborahim Mashrabdan qolgan merosdan foydalangan holda Turkistonda demokratik va taraqqiyparvar g'oyalarni davom ettir- dilar. Turkiston ilg'or ziyolilari erishgan yutuqlari orasida eng salmoqlisi hukmron mafkuradan mustaqil bo'lgan xalq ta'limi tizimining yaratilishi

«Tarbiyai atfol» jamiyati a'zolari

Mirkomil Mirmo'minboyev
(o'ngda) tijoratchi do'sti bilan

hamda milliy matbuotga asos solinishi edi. Bu esa o‘z navbatida progressiv g‘oyalarni tarqatish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qildi.

Turkiston taraqqiyparvar sarmoyadorlari yoshlarni chet ellarga yuborib, zarur kasblarni egallab, xalqqa foydali xizmat qiladigan yoshlarni va ular uchun qayg‘urgan jadidlarni qo‘llab-quvvatladilar. Andijonlik Mirkomil Mirmo‘minboyev o‘z hisobidan ana shu ishga katta miqdorda mablag‘ ajratgan. 1910-yilda Buxoroda mudarris Hoji Rafiy, Mirza Abduvohid, Hamidxo‘ja Mehriy, Usmonxo‘ja va Muhammaddin maxdum kabilar «Tarbiyai atfol» («Bolalar tarbiyasi») jamiyatini tashkil qilib, 1911-yilda 15 nafar, 1912-yilda esa 30 nafar talabani Turkiyaga o‘qishga yuborganlar.

O‘zingizni sinang!

Ma’rifatparvarlar – ...

M. Mirmo‘minboyev – ...

«Tarbiyai atfol» – ...

Absolyutizm – ...

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Behbudiy, Munavvarqori – yirik jadid ma’rifatparvarlari.
- ▶ Turkiston jadidlari podsho yakkahukmronligiga qarshi turdilar.
- ▶ Jadidlar yoshlarni chet elda o‘qitish tarafdorlari edi.

Atamalar izohi

Senzura (*lotincha*) – hokimiyatning mavjud tuzum uchun noma’qul yoki zararli deb hisoblangan ma’lumotlarni cheklash maqsadida matbuot ustidan nazorat qilishi.

Savol va topshiriqlar

1. Jadidchilik harakatining namoyandalarini sanab bering.
2. Jadidchilik harakatining namoyandalari faoliyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Taraqqiyparvar ziyolilar tomonidan qanday darsliklar tayyorlangan?
4. «Tarbiyai atfol» jamiyatining maqsadi nima edi?

28-§. JADIDCHILIK HARAKATINING TURKISTON IJTIMOIIY-SIYOSIIY VA MADANIY HAYOTIGA TA'SIRI

Jadidlar va islom dini

Jadidlar mafkurasiga ko'ra islom dini shaxsning ma'naviy kamoloti va jamiyat rivojida muhim o'rin tutgan. Ular ushbu vazifani hal etmay turib, boshqa muammolarni bartaraf qilishning iloji yo'qligini anglab yetganlar. Ana shu maqsadda 1909-yilda Mahmudxo'ja Behbudiy, 1910-yilda Abdulla Avloniy, 1915-yilda Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat tomonidan islom tarixiga oid asarlar yaratildi. Ushbu asarlarda ular islomning paydo bo'lishi va tarqalishining eng muhim bosqichlarini yoritib berdilar, shuningdek, islom aqidalarining noto'g'ri talqin qilinishiga qarshi chiqdilar.

Turkiston taraqqiyparvarlari tomonidan birinchi navbatda amalga oshirilgan chora-tadbirlar qatorida islom dini me'yorlarini, Qur'on oyatlari va hadislarini, shariat hukmlarini to'g'ri talqin etish, ta'lim tizimini isloh qilish, uni zamon talablariga moslashtirish kabilar bor edi.

Milliy taraqqiyparvarlar musulmon ruhoniylarining fanga nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan vakillarini qoraladilar. Taraqqiyparvarlar islom dini har bir musulmon erkak va ayollarning bilimga ega bo'lishini ularning zimmasiga burch qilib qo'yanligini keng targ'ib qildilar.

Jadidlar ilm-fanni taraqqiyotning va farovonlikning asosiy yo'naltiruvchi kuchi hamda jaholatga qarshi kurashning birdan bir vositasi deb hisobladilar. Ularning fikriga ko'ra chin musulmon bo'lish uchun diniy bilimlar bilan birga dunyoviy bilimlarni, ayniqsa, matematika, fizika, kimyo, tibbiyot, tarix va boshqa fanlarni bilishlari zarur deb hisoblangan. Buni muqaddas Qur'on oyatlari va hadislar asosida tasdiqladilar.

Jadidlarning islomga oid g'oyalari ularni islomning asosiy ta'limotini o'zgartirishga intilganlar, degan xulosaga olib kelmasligi kerak. Sababi ular o'z faoliyatlarida Qur'onni ham, umuman, butun islom ta'limotini ham to'g'ri izohlab berganlar. Ularning barchasi islom diniga va musulmon an'anasiga sodiq edilar. Ular islomga putur yetkazadigan urf-odatlariga, jamiyat rivojiga va taraqqiyotiga xalal beradigan salbiy ko'rinishdagi holatlarga qarshi chiqdilar. Jadidlar johillikni tugatishga, omma orasida taraqqiyparvar g'oyalar uyg'otishga intildilar.

A. Fitrat

Yodda tuting!

Jadidlar islomga putur yetkazadigan an'ana va odatlarga qarshi chiqdilar, jamiyat rivojiga xalal bergan barcha salbiy ko'rinishlarga norozilik bildirdilar.

Taraqqiyparvarlar- ning Turkiston ijtimoiy-iqtisodiy sohasidagi faoliyati

Jadidlar o'lkani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo-rasida ham o'ziga xos qarashlarga ega edi. Taraqqiyparvarlar o'z faoliyatlari davomida o'lka xalqlarining ijtimoiy hayoti, turmush tarzi, kasb-kori, shart-sharoitlaridan xabardor bo'lganlar. Xalqning ahvoli yildan yilga og'irlashib borayotganligini angladilar.

Ularning fikricha, mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlamay turib, siyosiy va huquqiy erkinlikka erishish mumkin emas edi. Buning uchun birinchi navbatda yerni, yerosti va yerusti boyliklarini, suvni Turkiston xalqlarining umumiy boyligi deb e'lon qilish, barcha sohalarni rivojlantirishga qodir mahalliy kadrlarni tayyorlash, zavod va fabrikalar qurib, mahsulotlarni o'lkaning o'zida ishlab chiqarishni zarur deb bildilar.

Jadidlar ko'plab yoshlarni rivojlangan xorijiy davlatlarga, jumladan, Germaniyaga o'qishga yuborish, u yerda ular tahsil olib kelib, yurt va millat uchun xizmat qilishi g'oyalarini ilgari surdi. Ularning sa'y-harakatlari bilan mahalliy aholi tomonidan yoshlarning xorijda o'qib kelishiga ketadigan xarajatlari uchun mablag'lar yig'ildi. O'lkada va xorijda savdosotiq, sanoat va qishloq xo'jaligi rivojining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan ko'plab maqolalar e'lon qilindi.

**Yangi usul maktabi o'quvchilari
(markazda Abduqodir Shakuriy)**

Turkiston taraqqiyparvarlaridan biri, Toshkentning «Qoryog'di» mahallasidan bo'lgan Asadullaxo'ja o'g'li Ubaydullaxo'ja Rossiyada huquqshunoslik sohasi bo'yicha ta'lim olib, birinchi oliy ma'lumotli o'zbek advokati bo'ldi. U buyuk rus yozuvchisi Lev Tolstoy bilan yozishmalar olib borgan.

Yodda tuting!

Taraqqiyparvarlar barcha sohalarni rivojlantirishga qodir mahalliy kadrlarni tayyorlash, zavod va fabrikalar qurib, mahsulotlarni o'lkaning o'zida ishlab chiqarishni zarur deb bildilar.

O'zingizni sinang!

**Islom tarixiga oid asarlar – ... Jadidlarning islomga oid g'oyalari – ...
Birinci o'zbek advokati – ... Abdurauf Abdurahim o'g'li – ...**

Jadidchilikning siyosiy harakatga aylanishi

Turkiston taraqqiyparvarlari XX asrning boshlaridagi dunyoda ro'y bergan siyosiy jarayonlarni diqqat bilan kuzatib bordilar. Bu davrda xorijdagi siyosiy partiyalarning dasturlarini tahlil qildilar.

Shu vaziyatda taraqqiyparvarlar o'zbek xalqining tinchliksevarligi, bosiqligidan kelib chiqib, barcha muammolarni tinch yo'l bilan hal etishga intildilar, chunki ular qonli to'qnashuv va urushlarga qarshi edilar.

1917-yildagi Rossiya fevral voqealari arafasida Turkiston jadidchiligi kuchli siyosiy harakatga aylandi. Birinchi jahon urushidan keyin jadidlar parlamentar monarxiya uchun kurashgan bo'lsalar, fevral voqealaridan keyin ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy talablarni ilgari surdilar. Jumladan, mahalliy aholi huquqlarini kengaytirish, o'lkani boshqarish yuzasidan islohotlar o'tkazish, Davlat Dumasidan o'lka aholisi sonidan kelib chiqib o'rin ajratish, milliy matbuot erkinligini ta'minlash kabilar. Ayni vaqtda, milliy-siyosiy partiyalar va tashkilotlar, masalan, «Sho'roi Islomiya», «Ittifoq» kabi bir qator tashkilotlar tuzildi. Bu paytda jadidlar tub yerli aholi ijtimoiy tarkibining barcha qatlam vakillarini o'z ortidan ergashtira oldilar. Turkistonda jadidlar faoliyati mahalliy aholini ma'rifatli qilishga, ularda milliy o'zlikni anglashning kuchayishiga, ozodlik uchun kurashlarning ko'tarilishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Jadidchilik harakati o'lkada podsho hukumatining mustamlakachilik siyosatiga qarshi turuvchi asosiy ma'naviy kuch sifatida namoyon bo'ldi.

1917-yil mart oyi boshlarida jadidlar tomonidan Toshkentda barcha erkparvar tashkilotlarning umumiy dasturiga ega bo'lgan yagona tashkilot – «Musulmon markaziy sho'rosi» tuzildi. Uning ta'sis syezdida 350 delegat qatnashgan. Ular orasida ozarbayjonlar, tatarlar, turkmanlar, boshqirdlar kabi boshqa musulmon xalqlarining vakillari ham bo'lgan. Syezdda

barcha delegatlar bo'lajak davlat Turkiston deb atalishi, uning tarkibiga Buxoro, Xiva va Turkiston general-gubernatorligi kirishi kerak degan fikrni ma'qulladilar. Biroq Turkistonda 1917-yildagi oktabr voqealari va bolsheviklarning hokimiyatni egallashi jadidlarning o'z maqsadlarini oxirigacha amalga oshirishlariga imkon bermadi. Shunga qaramay, ular markazi Qo'qonda bo'lgan, *Turkiston muxtoriyati* deb atalgan mustaqil muxtor respublika e'lon qildilar. 72 kun yashagan bu muxtor respublika sovet hokimiyati tomonidan tor-mor etildi. Natijada jadidlar ta'qibga uchradi va oxir-oqibat, 1937–1938-yillarda qatag'on qurboni bo'ldilar.

O'zingizni sinang!

«Musulmon markaziy sho'rosi» – ... Turkiston muxtoriyati – ...

Atamalar izohi

Delegat (*lotincha – yuborgan*) – biror tashkilot, jamoa tomonidan va-kolatli qilib saylab yoki tayinlab yuborilgan vakil.

Federatsiya (*lotincha – ittifoq bo'lib mustahkamlash*) – davlatlarning o'z siyosiy mustaqilligini muayyan doirada cheklash yo'li bilan yagona ittifoqqa birlashuvi.

Avtonomiya (*yunoncha – qonun*) – biror-bir hududning qonun bilan chegaralangan davlat hokimiyatini mustaqil amalga oshirish huquqi.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Rossiyadagi siyosiy jarayonlar ta'sirida jadidlar harakatining faol-lashuvi.
- ▶ Markazi Qo'qonda bo'lgan Turkiston Muxtoriyati e'lon qilindi.

Savol va topshiriqlar

1. Jadidlar islom dini borasida qanday fikrda edilar?
2. Jadidlarning dastlabki siyosiy tashkiloti qanday atalgan va uning ishtirokchilari oldiga qaysi vazifalar qo'yilgan edi?
3. Jadidlar g'oyalarini o'zida aks ettirgan qanday gazeta va jurnallarni bilib oldingiz?
4. Taraqqiyparvarlarning yoshlar ta'lim olishiga qo'shgan ulkan hissasi nimalardan iborat?
5. Jadidlar harakati Turkiston aholisi ongiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

VII B O' L I M

TURKISTON VA BIRINCHI JAHON URUSHI

Bo'limni o'rganish natijasida:

- ▶ Birinchi jahon urushining boshlanishi va unda Rossiyaning ishtirok etishi, urushning Rossiya va Turkiston o'lkasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga, aholisining turmush tarziga ko'rsatgan salbiy ta'siri;
- ▶ Birinchi jahon urushiga Turkiston aholisining mardikorlikka safarbar qilinishi va unga mahalliy aholining bildirgan munosabati;
- ▶ 1916-yilgi qo'zg'olonning boshlanishi, sabablari va oqibatlari;
- ▶ Jizzax qo'zg'oloni, Turkiston ayollarining qo'zg'olonda ishtiroki;
- ▶ 1916-yilgi qo'zg'olonning mustamlakachi hukumat tomonidan ayovsiz ravishda bostirilishi;
- ▶ Turkistondagi 1916-yilgi qo'zg'olonlarning ahamiyati haqida bilib olasiz.

29-§. BIRINCHI JAHON URUSHINING BOSHLANISHI VA UNING TURKISTONGA TA'SIRI

Birinchi jahon urushining Turkistonga ta'siri

XX asrning boshlarida jahondagi yirik davlatlarning mustamlakalarga ega bo'lish masalasida o'zaro munosabatlari keskin ko'rinish oldi. Birinchi jahon urushida Rossiya, Angliya va Fransiya davlatlaridan iborat ittifoq – Antanta tomonida turib urushda qatnashdi. Rossiya imperiyasining Birinchi jahon urushida ishtirok etishi uni iqtisodiy jihatdan yomon ahvolga solib qo'ydi. Busiz ham G'arbiy Yevropa davlatlaridan taraqqiyoti ancha orqada qolib ketgan Rossiya urush tufayli yanada nochor ahvolga tushib qoldi. Natijada podsho hukumati o'z mustamlakalaridan, jumladan, Turkiston o'lkasidan ham yanada ko'proq foyda olish uchun ularning tabiiy boyliklarini ko'proq o'zlashtirishga jonjahdi bilan kirishdi. Mahalliy aholidan esa arzon mehnat kuchi sifatida foydalanishga harakat qildi.

Bu urush tufayli Rossiyada ommaviy safarbarlik e'lon qilindi. Safarbarlik Rossiyaning mustamlakalariga ham, jumladan, Turkistonga ham tegishli edi. Unga ko'ra Turkiston o'lkasidan urushga 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan aholining yevropalik qismi vakillari chaqirildi. Aynan hosillarni yig'ib olish vaqtiga to'g'ri kelgan bu chaqiruv Turkiston

o'lkasidagi Rossiya gubernalaridan ko'chirib keltirilganlarning oilalari uchun qiyinchilik tug'dirdi. Asosiy ishchi kuchi bo'lgan erkaklarning urushga olinishi oilaning asosiy boquvchisidan ajralishiga va ularning yomon ahvolga tushishiga sabab bo'ldi.

1914-yilda Turkistonda «favqulodda muhofaza holati» deb e'lon qilinishi natijasida mustamlaka hukumatning mahalliy aholi ustidan nazorat va jazo choralari kuchaydi. Turkiston aholisi urushga safarbarlik e'lon qilinishiga qarshi chiqib, «favqulodda holat» tartiblariga rioya etmay qo'ydilar. Bunday tartiblarni buzganlar 50 so'mgacha jarima to'laydigan yoki 3 oygacha qamoqqa olinadigan bo'ldi. Busiz ham aholi turmush sharoitining yomonligi, oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarning yetishmasligi, narx-navoning oshib ketganligi o'lkada norozilik kayfiyatining yanada oshishiga hamda ommaviy ko'rinishdagi qo'zg'olonlarning kuchayishiga sabab bo'ldi.

Urush davomida qishloq xo'jaligi vayron bo'ldi, ekin maydonlari qisqarib ketdi, qishloqda ishchi kuchlar yetishmas edi. Temiryo'lda bosh-boshdoqlik hukmron bo'lib, amalda esa u harbiy davr yuklarini tashir edi. Butun xo'jalik aloqalari izdan chiqqan. Rossiya iqtisodiyoti urush va bunday ko'lamdagi harbiy harakatlar uchun zaif ekanligi ayon bo'ldi. Davlat moliyasi inqirozga yuz tutdi. Maorifga, madaniyatni rivojlantirishga xarajatlar kamayib ketdi va mayda kredit deyarli qolmadi. Faqat urushning bir yili davomida soliqlar miqdori 50 foizga ko'paydi.

Talafotlar o'rnini to'ldirish va harbiy xarajatlar o'sishini qoplash maqsadida qo'shimcha mablag'lar izlar ekan, chor hukumati o'zi uchun ancha odatiy va eng oson bo'lgan yo'ldan, ya'ni o'z mustamlaka o'lkalarini talashdan, urush olib borish uchun sarf-xarajatlarning katta qismini o'z mustamlakalari, jumladan, Turkiston o'lkasi gardaniga yuklash yo'lidan bordi.

1915-yildan boshlab, Turkistonda paxtaga o'zgarmas davlat narxlarini joriy etildi, narxlar umumiy o'sishi sharoitida bu narx paxtakorlarning hosil yetishtirishdagi xarajatlarini qoplay olmas edi.

**Mardikorlikka
safariylikning
e'lon qilinishi**

Urush ketayotgan joylardagi vayronagarchiliklarni tugatish, mudofaa inshootlarini qurish, urushga oziq-ovqat va qurol-yarog'larni tayyorlash va ularni joylarga yetkazish ishlari katta muammoga aylandi. Bu ishlarni amaliy boshqarish va tashkil qilish umuman izdan chiqib ketdi. Muammoni hal qilish uchun qo'shimcha ishchi kuchi va front ortida ishlash uchun ko'plab odamlar zarur bo'ldi. Shu vaziyatdan

kelib chiqib amaldagi hukumat tomonidan imperiya mustamlakalaridagi tub aholi vakillari va urushga safarbar qilinmagan kishilardan front orqasidagi ishlarda foydalanishga qaror qilindi. 1916-yil 25-iyunda Rossiya imperatori Nikolay II (1894–1917) Oliy Bosh qo‘mondon va harbiy vazir taklifi bilan chiqargan farmoni bo‘yicha «front ortidagi xizmatlar uchun Turkiston, Sibir va Kavkazdan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo‘lgan erkaklar safarbarligi» boshlandi.

O‘zingizni sinang!

**Antanta – ...
1916-yil 25-iyunda ...**

«Favqulodda muhofaza holati» – ...

Savol va topshiriqlar

1. Birinchi jahon urushi Rossiya uchun qanday ahamiyatga ega bo‘lgan?
2. Birinchi jahon urushi Turkiston aholisining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida qanday iz qoldirdi?
3. Turkistonda «favqulodda muhofaza holati»ning mohiyatini aytib bering.
4. Nikolay II tomonidan 1916-yil 25-iyunda chiqarilgan farmonning mazmunini aytib bering.

30-§. TURKISTONDA 1916-YILGI QO‘ZG‘OLONNING BOSHLANISHI

Qo‘zg‘olonning boshlanish sabablari

Imperator Nikolay II front ortidagi xizmatlar uchun aholining mardikorlikka olinishi to‘g‘risidagi farmoniga muvofiq Turkiston o‘lkasining Sirdaryo viloyatidan 87 ming, Samarqanddan 38 ming, Farg‘onadan 50 ming kishini mardikorlikka yuborish belgilandi. Belgilangan miqdorlar viloyatlar bo‘yicha aholi o‘rtasida taqsimlandi. Farg‘ona viloyatida belgilangan mardikorlarni to‘plash uchun viloyatdagi xonadonlarning har beshtasidan bir kishini olishga to‘g‘ri kelgan.

Xalq bundan qattiq norozi bo‘lgan. Turkiston erkaklarining o‘z oilasini tashlab ketishi ularni ochlikka mahkum etdi. Ayniqsa, qishloq aholisining safarbar qilinishi qishloq xo‘jaligini inqirozga olib keldi. Mardikorlikka boradiganlarning ro‘yxatini tuzishda Turkiston mahalliy ma‘muriyati vakillari adolatsizliklarga yo‘l qo‘ydilar. Hatto oilada bir nechta erkak bo‘lishiga qaramasdan badavlat xonadon vakillari pora berib ro‘yxatga yozilmasdi. Lekin kambag‘al oilalarda garchi bitta erkak

bo'lsa ham ro'yxatga kiritilardi. Bunday nohaqliklar keng xalq ommasi noroziligining kuchayishiga sabab bo'ldi. Mahalliy aholi o'rtasida mardikorlikka olishga qarshi keng ommaviy chiqishlar boshlanib ketdi. 1916-yilda mardikorlikka olinadiganlar ro'yxatini tuzadigan mahalliy boshqaruv vakillari tomonidan aholini zo'rlash, tazyiq o'tkazish kabi holatlar avj oldi.

Norozilik harakatlarida dehqonlar, hunarmandlar, mayda savdogarlar, ishchilar va aholining boshqa ijtimoiy qatlamlari vakillari ishtirok etdi. Mardikorlikka qarshi harakatlarning keng ommaviy tus olishidan mustamlaka hukumati, o'lka va viloyat ma'murlari xavotirga tushdi. Farg'ona viloyati gubernatori A. Gippius viloyatda norozilik kayfiyatidagi odamlarning ko'pligi, mardikorlikka safarbar etish jarayoni aholi orasida katta g'alayonlar chiqishiga sabab bo'lishi mumkinligi haqida o'lka va podsho ma'muriyatiga ma'lumot beradi. Lekin markaziy hokimiyat viloyat gubernatori A. Gippiusning xavotiri va g'alayonlarning oldini olish to'g'risidagi ma'lumotlarini «podsho farmonlarini bajarmaslik, kechiktirish, qarshi chiqish» deb hisoblab, uni viloyat gubernatori lavozimidan ozod qiladi.

1916-yil 4-iyulda Xo'jand shahrida norozilik bildirib ko'p sonli aholi yig'ildi. Ular mardikorlikdan bosh tortdilar. 5-iyulda Samarqandning Urgut qishlog'ida, keyinchalik Siyob, Mahalla, Xo'ja Ahror, Angorda, 7-iyulda Dahbedda norozilik chiqishlari bo'lib o'tdi. Namoyishchilar mahalliy boshqaruv vakillarini kaltaklab, ro'yxatlarni yirtib tashladilar.

Qo'zg'olonning Turkiston bo'ylab tarqalishi

Mardikorlikka qarshi qaratilgan norozilik harakatlari bir necha kun ichida butun o'lkaga yoyildi. Qo'zg'olonchilar mustamlakachi hukumat tomonidan kuch bilan tarqatilib, qarshilik qilganlar qattiq jazolandi. Toshkentda 11-iyulda ko'p sonli aholi Beshyog'ochdagi politsiya mahkamasi oldiga to'plandilar. Qo'zg'olon faollaridan Rizvonbibi Ahmadjonova politsiyaga qarata: «Bizni o'ldirsanglar ham o'g'illarimizni sizlarga bermaymiz», – deb xitob qilgan. Politsiyachilar esa o'q uzib, uni og'ir yarador qilgan. Norozilik bildirganlarga qarshi miltiqlardan o'q otilgandan so'ng xaloyiq mahkamaga bostirib kirdi. Bu vaqtda yordamga yetib kelgan harbiy kuchlar namoyishchilarni o'qqa tuta boshladi. Natijada 11 kishi otib o'ldirildi, 15 kishi yarador bo'ldi. Qo'zg'olon harbiy kuchlar tomonidan qiyinchilik bilan bostirildi. Shahar harbiy holatga tushib, har bir joyda qo'riqchilar, tun-u kun navbatchilik, nazorat va tekshiruvlar kuchaytirildi. Bu voqealardan keyin norozilik harakatlari Toshkent shahri atrofidagi qishloqlarga yoyildi. U yerdan Farg'ona vodiysiga o'tib, vodiya bu harakat

keng tus olib ketdi. U yerda ham mahalliy aholi ma'muriyat vakillariga bo'ysunmay qo'yadi.

Qo'zg'olon iyul oyining o'rtalarida Farg'ona viloyatining Qo'qon, Rishton, Marg'ilon, Andijon, Namangan uyezdlarida keskin tus oldi. Jumladan, 9-iyul kuni Andijonda podsho farmoni o'qib eshittirilgandan so'ng tayoq, tosh, ketmon va boshqa narsalar bilan qurollangan aholi mardikorlikdan bosh tortib namoyishga chiqdilar. Ularga politsiya va harbiy kuchlar qarshi qo'yildi. Qo'zg'olonchilarni tarqatish paytida ulardan 3 kishi otib o'ldirildi, 12 kishi yarador bo'ldi.

1916-yil Toshkentdagi qo'zg'olon

10-iyulda Eski Marg'ilonda taxminan 25 ming kishi norozilik bildirib, bozor atrofiga yig'ildi. Qo'zg'olonchilar mardikorlikni bekor qilishni talab qilib mahalliy ma'muriyat idoralariga kirdilar. Ular mustamlakachilarning xizmatida bo'lgan mahalliy ma'muriyat vakillari uylariga, ma'muriy binolarga o't qo'ydilar, 2 ta mirshab o'ldirildi va bir necha kishi jarohatlandi. Qo'zg'olonning kuchayib ketganligidan xavotirga tushgan viloyat ma'muriyati zudlik bilan ularga qarshi harbiy kuch yubordi. Ular qo'zg'olonchilardan 63 kishini otib o'ldirdi va ko'pchilikni yarador qildi.

Shahrixonda ham qo'zg'olonchilardan 16 ta kishi o'ldirildi, ko'pchilik yarador bo'ldi. 11-iyulda Namanganda ko'tarilgan qo'zg'olon ham jiddiy tus oldi. Labbaytog'a dahasida yig'ilgan 1500 dan ortiq kishilarga qarshi kuchli qurollangan rota tashlandi va qo'zg'olonchilar tarqatib yuborildi.

Mustamlakachi hukumat politsiyasi va harbiy kuchlari bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida ayovsiz janglar natijasida qurolsiz namoyishchilardan ko'pchiligi o'ldirildi va yarador qilindi. Ular orasida ayollar va bolalar ham bo'lganligi mustamlakachilarning beshafqat siyosatini yana bir bor fosh qildi.

Yodda tuting!

Podsho farmoniga muvofiq Turkiston o'lkasining Sirdaryo viloyatidan 87 ming, Samarqanddan 38 ming, Farg'onadan 50 ming kishini mardikorlikka yuborish belgilandi.

Savol va topshiriqlar

1. Qo'zg'olon boshlanishiga nima sabab bo'lgan?
2. Qo'zg'olonchilar, asosan, qaysi jarayonga qarshi chiqdilar?
3. Turkistondagi 1916-yilgi qo'zg'olonlar dastlab qayerlarda boshlandi?
4. Qo'zg'olon ishtirokchilari, asosan, qaysi tabaqa vakillari bo'lgan?

31-§. JIZZAX QO‘ZG‘OLONI

Qo‘zg‘olonning boshlanishi

Rossiya imperiyasining 1916-yildagi mardikorlikka olish to‘g‘risidagi farmoni Turkiston o‘lkasining barcha hududlariga yoyilib, unga qarshi chiqishlar mahalliy aholining milliy-ozodlik harakatlariga aylanib ketdi. Bular orasida Jizzaxda bo‘lib o‘tgan qo‘zg‘olon o‘lkada mustamlakachilar zulmidan ozod bo‘lish va bosqinchilarga qarshi mardonavor kurash maydoniga aylandi.

Jizzax aholisi, asosan, don mahsulotlari yetishtirish bilan shug‘ullanib, ularning yerlari imperiyaning markaziy hududlaridan ko‘chirib keltirilganlarga berib yuborilishi, soliqlarning ko‘payib borishi ularning ahvoli yomonlashishiga olib keldi. Aholining 19 yoshdan 43 yoshgacha bo‘lgan erkaklari front ortidagi ishlarga safarbar qilinishi butun o‘lkadagi kabi Jizzaxda ham jabr-zulm, adolatsizliklardan tobora keskinlashib borayotgan norozilik chiqishlari xalq qo‘zg‘oloniga aylanishiga olib keldi. Mardikorlikka olinadiganlarning tuzilgan ro‘yxatiga muvofiq Samarqand viloyatining Jizzax uyezdidan 11 ming kishi belgilandi. 1916-yil 3-iyulda farmon e‘lon qilinishi bilan xalq orasida norozilik boshlanib ketdi. 5-iyulda dastlabki g‘alayonlar boshlandi. Bunda aholi farmonning bekor qilinishini, ro‘yxat tuzishni to‘xtatishni talab qiladi. Jizzax qo‘zg‘oloniga *Nazirxo‘ja eshon* va *Abdurahmon jevachilar* rahbarlik qilganlar.

Jizzax aholisi mardikorlikka qarshi ommaviy qo‘zg‘olon ko‘tarish maqsadida boshqa shaharlarga, jumladan, Toshkent, Samarqand va ko‘plab atrofdagi qishloqlarga o‘z vakillarini yubordilar. 13-iyulda Jizzax shahrida Damin kulol boshchiligida hunarmandlar mardikorlikka olish bo‘yicha ro‘yxatni talab qilib qishloq oqsoqoli Mirzayor Xudoyorov oldiga bordilar. Undagi ro‘yxat, asosan, kambag‘al oila vakillaridan tuzilgan bo‘lib chiqdi. Bundan norozi bo‘lgan aholi ro‘yxatni berishni va uni qaytadan tuzishni talab qildilar. Mirzayor Xudoyorov ro‘yxatni bermay, to‘plangan odamlarni haqorat qildi. Bu holat aholining keskin noroziligini keltirib chiqardi. Shundan keyin ketmon, tayoqlar bilan qurollangan qo‘zg‘olonchilar Jizzaxning yangi shahar qismiga yo‘l oladi. Qo‘zg‘olonni bostirish uchun uyezd boshlig‘i o‘z yordamchilari bilan yetib keladi, lekin ularni qaytara olmaydi. Qo‘zg‘olonchilar safiga shahar va uning atrofidan ko‘plab kishilar qo‘shildi. *Nazirxo‘ja eshon* qo‘zg‘olonchilarga umumiy rahbar bo‘ldi.

Jizzax qo‘zg‘oloni ishtirokchilari mustamlakachi ma‘muriyatga te-

gishli bo‘lgan harbiy, ma’muriy va boshqa joylarga hujum qildilar. Ular 13-iyul kuni temiryo‘l stansiyalarini, aloqa simlarini uzib, temiryo‘l va ko‘priklarni buzib tashladilar. 14-iyulda Abdurahmon jevachi o‘z uyida turli joylardan yuborilgan vakillar bilan yig‘ilish o‘tkazdi va unda Jizzaxdan 12 chaqirim uzoqlikda joylashgan Kuyaboshi degan joyda to‘planib, barcha birgalikda harakat qilishga kelishildi. Bu xabarni atrofdagi joylarga yetkazish uchun vakillar yuboriladi.

Jizzaxdagi bu voqealardan xabar topgan podsho hukumati polkovnik Ivanov boshchiligida harbiy kuchlarni u yerga yubordi. 18-iyul kuni Turkistonda harbiy holat e‘lon qilindi.

Qo‘zg‘olonning bostirilishi

Bu vaqtda mustamlakachi hukumat tomonidan qo‘zg‘olonni bostirish va uning ishtirokchilarini jazolash chora-tadbirlari ishlab chiqildi. Jizzaxga polkovnik Ivanov boshchiligida 13 ta rota soldat, 2 ta artilleriya qismi, kazak otryadlari, jami ikki yarim ming kishilik harbiy kuchlar yuborildi. Ular Jizzax shahrini to‘p va pulemyotlardan o‘qqa tutdilar. Mustamlakachilar qo‘shini dastlab Jizzaxni, keyin Zominni egallab, so‘ng Sangzorga yurish qiladi. Qo‘shin qurolsiz qo‘zg‘olonchilarni ayovsiz o‘qqa tutadi. Abdurahmon jevachi omon qolgan 600 kishilik odamlari bilan 20–21-iyulda polkovnik Afanasyev boshchiligidagi harbiy kuchlarga qarshi jang olib bordi. Ivanov boshchiligidagi harbiy kuchlarning yordamga kelishi qo‘zg‘olonchilarning mag‘lubiyatga uchrashini ta‘minladi. Natijada qo‘zg‘olonchilar yengildi va chekinishga majbur bo‘ldi. Qo‘zg‘olon rahbarlari va faol ishtirokchilaridan Abdurahmon jevachi, Nazirxo‘ja eshon, aka-uka To‘raqul va Eshonqul To‘rabekovlar, Qosim hoji eshonlar qo‘lga olinib, o‘lim jazosiga hukm etildi. Mustamlakachi hukumatning jazo qo‘shini qo‘zg‘olonchilarni ayovsiz ravishda jazolashga kirishdi. Qo‘zg‘olon ko‘tarilgan qishloqlarga o‘t qo‘yildi. Uylar yondirildi. Ularning oila a‘zolari ham jazoga tortildi. Bu jazodan qariyalar, ayollar, hatto yosh bolalar ham chetda qolmadi.

Jizzaxga 26–27-iyulda yana qo‘shimcha jazo otryadlari yetib kelib, jazoni yanada kuchaytirdi. Qo‘zg‘olonchilardan 3 ming

Qo‘zg‘olonchilarning temiryo‘lni buzishi

kishi hibsga olindi. Ularning boshliqlari o‘lim jazosiga, qolganlari qamoq va surgunga hukm qilindi. Mahalliy aholining qo‘zg‘olonida ishtirok etganligi, qo‘zg‘olonchilarga xayrixoh bo‘lganligi va ularni tutishda podsho hukumatiga yordam bermaganligi uchun o‘z uylaridan cho‘lga haydab yuborildi.

Atamalar izohi

Jevachi (*jeva – qurol-aslaha*) – qurol-aslahaxona boshlig‘i.

Pulemyot (*ruscha – o‘q va metall otmoq*) – o‘qni tez otadigan avtomatik qurol.

Savol va topshiriqlar

1. Jizzax qo‘zg‘oloni qay holatda boshlandi?
2. Qo‘zg‘olon rahbarlari kimlar edi va ular qanday yo‘l tutishdi?
3. Jizzax qo‘zg‘oloni qanday bostirildi?
4. Qo‘zg‘olonchilarning yengilishiga nimalar sabab bo‘lgan?

32-§. TURKISTONDA 1916-YILGI VOQEALARNING OQIBATLARI VA AHAMIYATI

Qo‘zg‘olonning yengilish sabablari va oqibatlari

Qo‘zg‘olon xarakteriga ko‘ra milliy-ozodlik ko‘rinishida yuz berdi, chunki bu qo‘zg‘olonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi xalq ommasi edi. Ular mustamlakachilik tartiblariga qarshi qo‘lga qurol olib toptalgan haq-huquqlari, din-u diyonatlari uchun tengsiz kurash olib bordilar. Qo‘zg‘olonchilar Vatanning haqiqiy fidoyi farzandlari ekanliklarini amalda isbotladilar. Mislsiz jasoratlari bilan Vatan tarixi sahifalaridan munosib o‘rin egalladilar. Mazkur qo‘zg‘olonlarga rus amaldorlaridan biri: «Urush frontlariga yangi bir Turkiston fronti qo‘shildi», – deb o‘lkadagi vaziyatga baho bergan edi.

Qo‘zg‘olonchilar mustamlakachi hukumatga qarshi oddiy ish qurollari bilan jang olib bordi. Bundan tashqari ularning aksariyati dehqonlar, hunarmandlar bo‘lganligi va harbiy sohadan mutlaqo bexabar ekanligi qo‘zg‘olonning mag‘lubiyatga uchrashiga sabab bo‘ldi. Ular Turkistonning turli mintaqalarida mustamlakachilarga qarshilik ko‘rsatdilar. Shun-

day bo'lsa-da, qo'zg'olonchilarning taktik va strategik uquvsizligi, ahil-likda va birdamlikda harakat qilmasligi pand berdi.

Qo'zg'olon xalq ommasi uchun juda katta yo'qotishlarni olib keldi. **Birinchidan**, aholisi qo'zg'olonda qatnashgan Jizzax atrofidagi qishloqlar yondirib yuborildi, natijada ko'pchilik uy-joysiz qoldi. **Ikkinchidan**, qo'zg'olon yoz faslida bo'lib o'tganligi bois ekinzorlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari nobud bo'ldi. Buning natijasida Turkiston aholisi 1916–1917-yillar qish oylari uchun g'amlaydigan oziq-ovqat zaxirasining katta qismidan ayrildi. **Uchinchidan**, qo'zg'olon natijasida aholi orasida ko'plab qurbonlar bo'ldi.

Ushbu qo'zg'olon Turkiston xalqiga juda katta talafotlarni olib keldi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, 1916-yilgi qo'zg'olon oqibatida Turkiston aholisidan 673 ming kishi o'ldirildi, 300 mingdan ziyod aholi xorijga chiqib ketdi. 100 minglab kishining mol-mulki musodara qilinib, talon-toroj etildi.

Rossiyaning Birinchi jahon urushida ishtirok etishi, Turkiston o'lkasidagi qo'zg'olonlar xalq turmushiga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Podsho hukumati tomonidan Turkiston aholisining mardikorlikka safarbar qilinishi mahalliy aholining katta qismini boquvchisiz qoldirdi. Natijada bu davrda oziq-ovqat taqchilligi, narx-navoning ko'tarilishi tirikchilik qilishning qiyinlashishiga olib keldi. Shuning uchun ham mardikorlikka qarshi olib borilgan 1916-yildagi qo'zg'olonlar mahalliy aholining mustamlakachilarning jabr-zulmlarga asoslangan siyosati va urush oqibatlarining salbiy ta'siri natijasida sodir bo'ldi.

Qo'zg'olonning ahamiyati

1916-yildagi qo'zg'olonlar podsho hukumati tomonidan ayovsiz ravishda bostirildi. Qo'zg'olonchilar mustamlakachi hukumatning politsiya va harbiy kuchlariga qarshi mardonavor kurashdilar. Garchi qo'zg'olon ishtirokchilari va rahbarlari podsho hukumati tomonidan qattiq jazolanib, ko'plab qo'zg'olonchilar qurbon bo'lishi va yarador bo'lishiga qaramay, bu mardikorlikka qarshi qaratilgan qo'zg'olonlar Turkiston aholisining bosqinchilarga qarshi milliy-ozodlik xarakteridagi harakati hisoblanadi. Qolaversa, bu qo'zg'olonda o'lka keng xalq ommasining barcha tabaqalari, jumladan, qariyalar va ayollar ham ishtirok etdi.

1916-yilgi qo'zg'olonlar mustamlakachi hukumatni qattiq sarosimga soldi. Bu qo'zg'olon Turkiston xalqlarining o'z huquqlarini poymol

qilishlariga yo‘l qo‘ymasligini ko‘rsatdi. Bu qo‘zg‘olon mustamlakachi hukumatga yana bir bor mahalliy aholining ozodlik va mustaqillik uchun kurash tuyg‘ulari hali so‘nmaganligini ko‘rsatdi. Podsho hukumati ba’zi choralar ko‘rishga, yengilliklar yaratishga va aholi bilan murosqa qilishga majbur bo‘ldi.

Xullas, 1916-yilgi qo‘zg‘olon butun mustamlakachilik davomida Turkistondagi eng qudratli va uyushgan qo‘zg‘olon edi. Jizzax qo‘zg‘oloni tarixda «Jizzax fojiasi» degan nom qoldirdi. U Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining «Jizzax qo‘zg‘oloni» nomli dostonida o‘zining to‘liq aksini topgan.

O‘zingizni sinang!

Birinchi jahon urushi ... boshlandi va unda ... davlatlar ishtirok etdi. Birinchi jahon urushi vaqtida ... aholi vakillari mardikorlikka olindi.

Jizzax qo‘zg‘oloni ... yilda boshlandi.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Rossiyaning Birinchi jahon urushida ishtirok etishi uning mustamlakalari, jumladan, Turkiston o‘lkasiga ham o‘zining salbiy ta’sirini ko‘rsatdi.
- ▶ Podsho hukumati tomonidan Turkiston aholisining mardikorlikka safarbar qilinishi mahalliy aholining norozilik harakatlariga sabab bo‘ldi.
- ▶ 1916-yildagi qo‘zg‘olonlar podsho hukumati tomonidan harbiy kuchlar yordamida bostirildi.
- ▶ Qo‘zg‘olon ishtirokchilari podsho hukumati tomonidan qattiq jazolandi.

Savol va topshiriqlar

1. Qo‘zg‘olonlarning yengilish sabablarini sanab bering.
2. 1916-yildagi qo‘zg‘olonlar qanday oqibatlariga olib keldi?
3. 1916-yilda Turkiston o‘lkasidagi xalq qo‘zg‘olonlarining XIX asr oxiridagi qo‘zg‘olonlar bilan qanday o‘xshashligi bor?
4. 1916-yildagi qo‘zg‘olonlarga mustamlakachi hukumat qanday munosabatda bo‘ldi?

VIII B O' L I M

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGI VA XIVA XONLIGI

Bo'limni o'rganish natijasida:

- ▶ XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligining boshqarish tizimi haqida;
- ▶ hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo rivojlanishi haqida;
- ▶ Yosh buxoroliklar harakati rejalari va faoliyati to'g'risida;
- ▶ 1920-yilda Buxoro amirligining ag'darilishi haqida;
- ▶ Xiva xonligining siyosiy tizimi haqida;
- ▶ Yosh xivaliklarning mamlakatda islohotlar o'tkazish harakatlari to'g'risida;
- ▶ Xiva xonligining ag'darilish sabablari haqida bilib olasiz.

33-§. BUXORO AMIRLIGINING DAVLAT TUZUMI VA IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTI

Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli

Rossiya bilan 1868-yildagi shartnoma Buxoro amirligi taqdirini tubdan o'zgartirib yubordi. U siyosiy mustaqillikdan mahrum bo'lib, Rossiya protektoratiga aylanib qoldi. Garchi siyosiy mustaqilligidan mahrum bo'lsa-da, Buxoro amiri o'z fuqarolari ustidan cheklanmagan hokimiyatini qo'lida saqlab qolgan edi. Buxoro amirining siyosiy faoliyatini bevosita nazorat qilish uchun Rossiya imperatorining 1885-yildagi farmoni asosida «Rossiya imperatorining siyosiy agentligi» (1886–1917) tashkil etilgan bo'lib, u 1868-yildagi shartnoma shartlari bajarilishini va amirning siyosiy faoliyatini nazorat qilib borgan.

XIX asr oxirida Buxoro amirligi hududi Rossiya imperiyasi tasarrufiga o'tgan hududlar hisobiga qisqargan edi. Aholisining soni 2 million kishi atrofida bo'lib, asosiy mashg'uloti hunarmandchilik, dehqonchilik va chorvachilik edi. Poytaxt Buxorodan tashqari Chorjo'y, Kitob, Shahrisabz, Denov kabi shaharlar amirlikning yirik savdo va hunarmandchilik markazlari hisoblangan.

Davlat ishlarini boshqaruvchi oliy amaldor *qo'shbegi* bo'lib, u soliqlar yig'imi nazoratini boshqarar, ma'muriy amaldorlar tarkibiga rahbarlik qilar, mahalliy beklar bilan yozishmalar olib borardi. *Qo'shbegi* har

Buxoro qo'shbegisi. XX asr boshi

kuni shaxsan hukmdorga amirlikdagi ahvol to'g'risida ma'lumot berib turardi. Barcha amaldorlar qo'shbegi tomonidan, faqat oliy amaldorlarga amirning o'zi tomonidan tayinlanar edi.

Xazina va zakot yig'imini boshqargan *devonbegi* lavozimi ahamiyati va mavqeyi jihatidan qo'shbegidan keyin turgan. Sudlov, notarial ishlari, ta'lim muassasalarini *ruhoniylar* boshqargan, *bosh qozi* esa diniy-sudlov ishlariga rahbarlik qilardi.

Joylarda qonunlarning ijro etilishi, diniy amallarning bajarilishi, axloqiy mezonlar, bozordagi tarozilar va o'lchovlar ustidan nazorat ishlarini *rais* boshqarardi. Rais o'z navbatida bosh qoziga bo'ysunardi. Bosh raisning o'zi amir va bosh qozi oldida ma'lumot berish uchun shaxsan mas'ul bo'lgan. Uchala oliy amaldor – qo'shbegi, devonbegi va bosh qozi har doim Buxoroda bo'lishi shart edi. Amirlikdagi beklar va ularning mol-mulkini askarlar qo'riqlashgan.

Mahalliy ma'muriyat – aminlar, oqsoqollar hamda beklilar vakillari va ruhoniylardan iborat bo'lib, ular amir farmonlarini so'zsiz ijro etishlari shart bo'lgan. Butun Buxoro amirligi beklilarga bo'lingan edi. Beklar shaxsan amir tomonidan tayinlanar va lavozimidan bo'shatilardi. Beklar atrofida ularning qarindoshlari yoki yaqin kishilaridan tayinlangan ulkan amaldorlar guruhi jamlangan.

Davlatni himoya qilish uchun amirning xalq ko'ngillilari va qo'shinlardan saralab olingan xos lashkari bo'lgan. Lashkarga to'pchiboshi (to'pchilashkar) rahbarlik qilgan. Biroq XIX asr oxiriga kelib amir lashkari shoshilinch tarzda yig'iladigan, yomon harbiy ta'lim ko'rgan va sodda qurollar bilan ta'minlangan dehqonlardan iborat bo'lgan. Bunday lashkarning bosh maqsadi – zarur bo'lganda Ark qarshisida safga yig'ilish edi. Lashkar tartiboti amalda XIX asr boshlaridan beri isloh qilinmagan, harbiy ish sifatsiz va qo'shin qurol-yarog'lari o'ta qoloq darajada edi.

Mamlakat daromadlarining katta qismini shaxsiy manfaatlariga sarf qiluvchi amaldor va xizmatchilar davlat ravnaqi va taraqqiyoti uchun kamdan kam qayg'urardilar. Shu bois amirlikning zaruriy sarf-xarajatlari bir-biriga qon-qarindosh amaldorlar zimmasiga emas, balki oddiy xalq gardaniga tushardi.

O'zingizni sinang!

Rossiya imperatorining siyosiy agentligi – ... Qo'shbegi – ...
To'pchiboshi – ... Devonbegi – ... Lashkarning ahvoli – ...

Yodda tuting!

Mahalliy ma'muriyat – aminlar, oqsoqollar, beklklar vakillari va ruhoniylardan iborat bo'lib, amir farmonlarini so'zsiz ijro etishlari shart bo'lgan.

Soliq va majburiyatlar. Xalq qo'zg'olonlari

Amirlikdagi dehqonlarning aksariyati nochorlikda kun kechirardi. Chunki yer va yerga ishlov berish vositalari amir va uning amaldorlari qo'lida edi. Davlat amaldorlari moddiy ta'minoti uchun zarur moliyaviy mablag'larni bekorga sarf qilardilar. Amir Abdulahad Peterburgga, imperator huzuriga katta sovg'a-salom bilan har yili qatnardi. Shuningdek, u Qrim va Kavkazga borganida qimmatbaho sovg'alarni va saroylarni xarid qilardi. Bu odat ulkan sarf-xarajatlarni talab qilardi va ushbu xarajatlar oddiy aholi yelkasiga og'ir yuk bo'lib tushardi.

Buxoro amirligida asosiy soliqlarni aholining 90% ga yaqinini tashkil etuvchi dehqonlar to'lardi. Bu soliqlarni to'lash uchun ular savdogarlar, sudxo'rlar va yirik zamindorlarga tegishli yerlarida arzimagan haq evaziga mehnat qilishga majbur edilar. Natijada og'ir jabr-zulm bilan murosa qila olmagan xalq oshkora noroziliklarga jazm qilardi. Garchi bu norozilik chiqishlarining aksariyati stixiyali, uyushmagan bo'lsa-da, ular amirlikning eski boshqaruv uslubi o'z ahamiyatini yo'qotib borayotganligini ko'rsatardi. Qolaversa, dehqonlarning aksariyati soliqlarning ko'pligidan kasodga uchrab, qishloqlardan shaharlarga kelib yollanib ishlashga majbur bo'lganlar.

Amirlikda azaldan **xiroj** va **zakot** asosiy soliqlar bo'lsa-da, yerdan olinadigan xiroj solig'i miqdori ayrim viloyatlarda hosilning 40–50% iga yetardi. Bu miqdor amirlikning yillik

Buxoro amirining Peterburgga tashrifi

Abdulahadxon imperator huzurida

daromadlarining yarmidan ko'pini tashkil etardi. Bundan tashqari xiroj bilan bir qatorda **kafsan, dorug'ayi muzd**, ya'ni xirmonlarni xatga olgani uchun amaldorga qo'shimcha maosh ham undirilardi. Bog'lar va polizlardan olingan daromadlar uchun alohida yig'im – **tanobona** to'langan.

Dehqonlar ma'muriyat vakillari ularning yerlarni egallab olishidan, mahalliy hokimiyat va sud hokimiyati xodimlarining poraxo'rliigi hamda tovlamachiligidan aziyat chekishardi. Odatda, dehqonning soliq to'lashga puli bo'lmasa, uning mol-mulki tortib olinar edi. Kasodga uchrash, qashshoqlashish, amaldorlarning o'z vakolatlarini suiiste'mol qilishlari dehqonlarni qo'zg'olon ko'tarishga majbur qilardi. Natijada amirlikdagi eng yirik qo'zg'olonlardan biri 1885-yilda Baljuvon bekligida shijoatli va xalqparvar Vose ismli kishi rahnamoligida ko'tarildi. Ketma-ket ocharchilik yillaridan keyin baljuvonlik dehqonlar ilk bora 1885-yilda mo'l hosil yig'ib olishgandi. Soliq yig'uvchilar esa nafaqat o'sha yil uchun, balki o'tgan kamhosil yillar uchun ham xiroj to'lashni talab qilishdi. Bunday soliq undirishni adolatsizlik deb bilgan dehqonlar uni to'lashdan bosh tortdilar. Amaldorlar zo'ravonligi va ijtimoiy zulm qurolli qo'zg'olonga undagan minglab dehqonlar Vose atrofiga uyushdilar.

1885-yil iyul oyining oxirgi kunlarida qo'zg'olon ko'targan dehqonlar va amir Muzaffar lashkari o'rtasida jang bo'lib o'tdi. Tayyorgarlik ko'rmagan va mehnat qurollari bilan ko'chaga chiqqan dehqonlar mag'lubiyatga uchradi. Qo'zg'olon yo'lboshchilari, jumladan, Vose ham qo'lga olinib, qatl etildi. 1888-yili Ko'lob bekligida boshlangan yirik dehqonlar qo'zg'olonlari Pomir chegara qo'shinlarining yordami bilan bostirildi. 1889-yil may oyida Kalif bekligida ham qo'zg'olon bo'lib o'tdi.

O'zingizni sinang!

Kafsan – ...
Tanobona – ...

Dorug'ayi muzd – ...
Vose – ...

Yodda tuting!

1885-yil Baljuvonda, 1888-yili Ko'lob bekligida, 1889-yil may oyida Kalifda dehqonlar qo'zg'olon ko'tardilar.

Hunarmandchilik

Bu paytda hunarmandchilik sohasida ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlaridan biri gilam va namat tayyorlash bo'lgan. Buxoro gilamlariga chet ellarda ham talab katta bo'lib, amirlik savdogarlari ularni ko'p miqdorda xorijga, jumladan, Rossiyaga olib borib sotar edilar. Bundan tashqari O'rta Sharq mamlakatlari, Turkiston bozorlarida ham Buxoro gilamlari xaridorgir edi. Ichki va tashqi bozorlarda Buxoro ip-gazlama matolari, ko'nychilik, zardo'zlik, kumush va oltin kandakorlik buyumlari, bo'yoq va sovun mahsulotlari ham mashhur bo'lgan. Buxoro ustalarining oltin va kumushdan yasagan buyumlari, ayniqsa, dong taratgan edi.

Amirlikning deyarli barcha shaharlarida mohir zargarlar mehnat qiladigan ustaxonalar mavjud edi. Ular yasagan mahsulotning barchasi o'ziga xos nozik naqshlar bilan bezatilardi. Buxoro kulolchilik buyumlari bozori ham chaqqon bo'lib, kulollar butun amirlik shaharlarida keng tarqalgan edi.

Buxoro amirligida azaldan rivojlanib kelgan o'ziga xos ko'rinishdagi hunarmandchilik mavjud bo'lgan. Hunarmandlarning asosiy daromadlari behisob soliqlarni to'lashga ketardi. Shu bois ular o'z ustaxona va korxonalarini yanada rivojlantirish va takomillashtirish uchun qo'shimcha mablag'larga ega emasdi.

Savdo-sotiq munosabatlari

XIX asrning oxirida Buxoro amirligi Rossiya, Afg'oniston, Hindiston, Eron va Kavkaz bilan savdo aloqalariga ega bo'lgan. Buxoro, Chorjo'y, Kariki, Termiz va Kogon (Yangi Buxoro)da Rossiya firmalarining idora va omborxonolari mavjud edi. Rossiya va Buxoro amirligi o'rtasida tovar aylanishi yil sayin o'sib bordi.

Ip yigiruvchi hunarmandlar. XX asr boshi

Buxoro amirligi hududi katta foyda keltiruvchi tranzit savdo uchun ham qulay edi. Rossiya va Afg'oniston o'rtasidagi barcha savdo yo'llari Buxoro amirligi orqali o'tardi. Rossiya Buxoro orqali Afg'onistonga katta miqdorda movut, chinni buyumlar, baxmal, chit, gugurt va kerosin chiqarar edi.

1887-yilda amirlik hududi orqali dastlabki temiryo'l o'tkazildi. Buxorodan 15 kilometr masofada Yangi Buxoro stansiyasi qurilishi boshlab yuborildi. Bu yerda amir saroyi va Rossiya siyosiy agentining qarorgohi ham barpo etildi. Endilikda Buxoro amirligi temiryo'l orqali Toshkent, Orenburg va Moskva bilan bog'langandi. 1888-yilga kelib Buxoro amirligi hududida rus qishloqlari vujudga kela boshladi. Buxoroda Rossiya davlat banki bo'limi ochildi. Bundan tashqari ikkita paxta tozalash zavodi, Yevropa namunasida ikkita mehmonxona barpo etildi. Eski Buxorodagi qo'shbegi uyi va Rossiya imperatorining siyosiy agentligi qarorgohi ilk paydo bo'lgan telefon aloqasi bilan bog'langan edi.

Atamalar izohi

Stixiyali – uyushmagan, to'g'ri tashkil etilmagan harakat.

Notarial ishlar (*lot. – kotib*) – yuridik va boshqa turli hujjatlarni tasdiqlash ishlari.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Buxoro amirligining Rossiya bilan 1868-yilgi shartnomasi.
- ▶ Rossiya, Afg'oniston, Hindiston, Eron bilan savdo-sotiq.
- ▶ 1887-yil – Buxoro amirligi orqali temiryo'l qurilishi.
- ▶ Amir Muzaffar – soliqlar oshirilishi, zulm kuchayishi va Vose qo'zg'oloni.

Savol va topshiriqlar

1. Buxoro amirligining Rossiya bilan 1868-yilgi shartnomasi mamlakatning keyingi rivojlanishiga qanday ta'sir o'tkazdi?
2. Buxoro amirligining qo'shbegi, devonbegi, bosh qozi kabi amaldorlari zimmasiga qanday vazifalar yuklatilgan edi?
3. Vose qo'zg'olonining sabablari nimalardan iborat edi?
4. Qo'zg'olon ko'targan aholi tomonidan qanday xatolarga yo'l qo'yilgan edi?
5. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligida tovar-pul munosabatlari rivojlanishiga qaysi omillar ta'sir o'tkazdi?

34-§. YOSH BUXOROLIKLAR FAOLIYATI VA BUXORO AMIRLIGINING TUGATILISHI

Yosh buxoroliklar

XX asr boshlarida Buxoro ijtimoiy hayotida bir-biriga qarama-qarshi ikki kuch paydo bo'ldi. Birinchisi – Buxoroning siyosiy hayotini demokratik asosda qayta qurish, uning iqtisodini rivojlantirish, ilg'or mamlakatlar qatoriga ko'tarilishi uchun astoydil kurashuvchi Yosh buxoroliklar. Ikkinchisi – diniy mutaassiblar, har qanday yangilik va islohotlarning dushmani bo'lgan toifa vakillari edi.

Yosh buxoroliklar siyosiy harakat sifatida 1910-yildan faoliyat ko'rsata boshladilar. Ular Buxoro taraqqiyparvarlarining yetuk namoyandalari (Abdulvohid Burhonov, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo'jayev, Usmon Xo'ja, Abduqodir Muhitdinov, Musojon Sayidjonov va boshqalar) bo'lib, Buxoroni mustabid amir hukmronligidan qutqarib, respublika tuzumini o'rnatishga harakat qildilar. Yosh buxoroliklar Buxoroda yangi usul maktablarini tashkil qildilar. Bu maktablar uchun turli darsliklar va o'quv qo'llanmalari yozildi. «Buxoroi sharif» va «Turon» gazetaları nashr qilindi. Ushbu nashrlar xalqni jaholatdan uyg'otish va ma'rifatga da'vat etish bilan birgalikda milliy-ozodlik va mustaqillik g'oyalarini ham ko'tarib chiqdi.

Amir Olimxon islohotlari

Amir Abdulahaddan so'ng Buxoro taxtini uning o'g'li Sayid Olimxon (1910–1920) egalladi. Uni 1893-yilda otasi Peterburgga o'qishga jo'natdi. Bu yerda u 3 yil davomida harbiy ishlar va davlat boshqarish asoslarini o'rgandi. Amirlik taxtiga o'tirgan Sayid Olimxon Buxoroda davlat asoslari va diniy tizimni o'zgartirish taraddudida bo'lmadi. Ammo Rossiyadagi voqealar va amirlikning o'zidagi muxolafatchi harakatlar uni chora-tadbirlar ko'rishga va Yosh buxoroliklarning (jadidlar) mamlakatni demokratlashtirish va islohotlar o'tkazish to'g'risidagi talablariga yon berishga majbur qildi.

1917-yil Rossiyadagi fevral voqealari va u tufayli Buxoro siyosiy hayotidagi jonlanish, siyosiy o'zgarishlarning Buxoro amirligida ham takrorlanishidan saqlanish amirni ayrim islohotlarni amalga oshirishga undadi. 1917-yil bahorida bosh qozi amir qabulxonasida mamlakatda

Amir Olimxonning yoshligi

Buxoro amiri Olimxon

islohotlar o'tkazish haqida va'da berdi. U amirning mavjud tuzum asoslariga daxl qilmaydigan va xalqning ahvolini ko'p ham o'nglamaydigan farmonini o'qib eshittirdi.

Farmonda odil sudlov, xiroj, zakot va boshqa soliqlarni undirishning barqaror asoslarini yaratish haqida so'z borardi. Sanoat va savdoni rivojlantirishga ham e'tibor qaratilgandi. Amaldorlarga xizmat yuzasidan vazifalarni ijro etish chog'ida qo'shimcha ustama haq olish taqiqlandi. Buning o'rniga davlat tomonidan qat'iy belgilab qo'yilgan maosh ta'sis etildi. «So'ngra biz tomonimizdan, – deyiladi farmonda, – xususan, shariat amri bilan mamlakatda foydali bilimlarni rivojlantirish va rag'batlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'riladi».

Shuningdek, amir o'z xazinasidan tashqari alohida davlat xazinasini ta'sis etishga, davlat ehtiyojlaridagi kirimlar va chiqimlarni aniq hisoblab boruvchi budjet belgilashga ham va'da bergandi. Farmonda bosmaxona ochish, mahbuslarni zindonlardan ozod qilish haqida ham va'dalar berildi. Ana shu maqsadda poytaxtda istiqomat qiluvchi «tiniq fikrli va oqil» odamlardan «assambleya» (majlis) tuzuvchi «millat»ni saylash ham mo'ljallangan edi.

Farmon katta va'dalar asosida tuzilgan bo'lsa-da, jadidlarda u shubha uyg'otdi. Yosh buxoroliklar rahnamolari (farmonni amalga oshirish maqsadida tuzilgan qo'mita *Yosh buxoroliklar qo'mitasi* deb atalgan) o'zlarining islohotlar borasidagi fikr-mulohazalarda yakdillikka erisha olmadilar. Mahmudxo'ja Behbudiy, Mullaxon o'g'li, Mirzo G'ulom vazmin, bosiq harakatlar bilan farmonni qo'llab-quvvatlagan bo'lsa, radikal harakat tarafdorlari Fayzulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat va Usmon Xo'ja kabilar yanada chuqur islohotlar o'tkazishni talab qilib, o'z tarafdorlarini zudlik bilan namoyish o'tkazishga da'vat etdilar.

1917-yil 8-aprelda jadidlar Karki va Buxoroda namoyishlar o'tkazishdi. Buxoroda namoyishga to'plangan 150 kishiga Fayzulla Xo'jayev va Abdurauf Fitrat rahnamolik qilishgan. Shiorlarda «Yashasin Amir!» qatorida «Hurriyat, Adolat, Musavvat!» kabi boshqa mazmundagi da'vatlar ham bor edi. Namoyishga chiqqanlar Arkkacha yetib kelishganida amir sarbozlari ularni to'xtatishga buyruq oldi. 200 ta piyoda va 300 ta otliq sarbozdan iborat amir qo'shini namoyishga chiqqanlarni tarqatib, hibsga ola boshladi. Bundan tashqari Ark ostonasini islohotlarga qarshi chiqqan

7 mingdan ziyod ancha uyushgan mullalar guruhi egallab oldi. Mullalar Arkka yaqin kelishga botingan har qanday kishini o'ldirish bilan tahdid qildilar. Namoyishchilarga toshlar yog'dirilib, ularni do'pposlay va haqoratlay boshlashdi. 30 dan ziyod namoyishchi hibsga olindi, ko'plariga tan jarohati yetkazildi. Qutulib qolgan namoyishchilar boshqa shaharlarga qochib jon saqlashdi.

Buxorodagi voqealar jadidlarni sergaklantirdi. Ma'rifatli hukmdor tariqasida namoyon bo'lgan Sayid Olimxonning xalq orasida hurmati qoldi.

O'zingizni sinang!

«Jadidlar yoki Yosh buxoroliklar partiyasi tarkibi yoxud yozilmay qolgan rejalar» – ...

**Yosh buxoroliklar – ...
Farmonga ko'ra ...**

Buxoro amirligining qulashi

Omon qolgan jadidlar 1917-yili bolsheviklar tomonidan egallangan Turkistonga qochishdi. 1920-yil yanvarda Toshkentda o'rnatilgan Yash buxoroliklarning so'l qismi Fayzulla Xo'jayev rahbarligida «Inqilobchi yosh buxoroliklarning Turkistondagi markaziy byurosi»ni tuzishdi. Ammo bu tashkilot nufuzli siyosiy kuchlarni o'zida mujassam etmagan. Bu tashkilot O'rta Osiyoni butunlay zabt etib, uni bolsheviklar qo'l ostida bo'lgan yangi davlat tarkibiga qo'shib olishga harakat qilgan mustamlakachilarning kurash vositasiga aylandi.

Fayzulla Xo'jayev rahbarlik qilgan Yash buxoroliklar va bolsheviklarning birgalikdagi harakatlari bilan Buxoroda davlat to'ntarishi tayyorlandi. Amir qo'shinini parokanda qilish bo'yicha ishlar olib borildi. Mahalliy aholi orasida kuchli tashviqot yurita boshlandi. Shu maqsadda «Tong» jurnali va «Uchqun» gazetasi nashr etildi.

Yosh buxoroliklar amirni taxtdan ag'darishning siyosiy va tashviqiy asoslarini hozirlashga kirishdi. Ularning tashabbusi bilan 1920-yil 29-avgustda Chorjo'yda qo'zg'olon uyushtirildi. Bu yerda Muvaqqat inqilobiy qo'mita tuzilib, u Rossiya hukumatidan yordam so'rab iltimosnoma bilan murojaat qildi. Sovet davlati esa yaxshi qurollangan qo'shin va mahalliy aholini dahshatga soluvchi harbiy aviatsiya bilan ta'minlangan yirik harbiy qismlarni Buxoroga tashladi. Amir va uning qo'shinlari de-

Fayzulla Xo'jayev

yarli hech qanday qarshilik ko'rsata olmadi. Bunday vaziyatdan chiqa olmagan amir Sayid Olimxon o'z oilasi va devonidagi amaldor-u a'yonlar bilan Afg'oniston tomonga qochib o'tdi.

1920-yil 2-sentabrda bolsheviklar armiyasi qo'shinlari Buxoroga kirdi. 6-oktabrda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Fayzulla Xo'jayev boshchiligidagi birinchi hukumat Xalq Nozirlar Kengashi tuzilganligi e'lon qilindi.

O'zingizni sinang!

1920-yil 29-avgustda ...

Muvaqqat inqilobiy qo'mita – ...

1920-yil 2-sentabrda ...

F. Xo'jayev – ...

Tarixiy hujjat

Buxoro amirligi xazinasi haqida

Buxoro amirining bosh vaziri – qo'shbegi Mirzo Nasrulloning shaxsan o'zi tuzgan ro'yxat bo'yicha: Buxoro tillasi 1148380 dona, rus tillasi – 4365100 dona, yombi holidagi gamburg tillasi – 17 dona, kumushi – 45 tonna, rus kumushi – 22 tonna 160 kg, Buxoro tangasi – 62834780 dona, Buxoro mis tangasi – 13 tonna, tilla kukuni – 1 tonna, yirik brilliantlar – 3483 karat, buyumlarga tikilgan brilliantlar – 968 karat, qimmatbaho toshlar – 8617 karat bo'lgan. Amir Olimxon qo'lidagi rus sanoat banklari aksiyalarining qiymati 33 million so'm edi. Uning xazinasida 100 mln Rossiya imperiyasi pullari bo'lgani ham qayd etilgan.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Yosh buxoroliklar faoliyati.
- ▶ 1910-yil taxtga Sayid Olimxon o'tirdi.
- ▶ Islohotlar o'tkazishga urinishlar, namoyishlar.
- ▶ 1920-yil 29-avgustda Chorjo'yda qo'zg'olon uyushtirildi.
- ▶ Buxoro amirligi tugatilib, 1920-yil BXSRS tashkil qilindi.

Atamalar izohi

Mutaassib (*arabcha – o'ta fidoyi*) – dinga qattiq berilgan, uning aqidalariga ko'r-ko'rona amal qiluvchi.

Radikal (*lotincha – tubdan*) – keskin va qat'iy choralar tarafdori.

Muvaqqat (*arabcha*) – vaqtincha, muayyan muddatga tuzilgan hukumat.

Savol va topshiriqlar

1. Yosh buxoroliklar faoliyatidan nimalarni bilib oldingiz?
2. Amir Sayid Olimxon o'z davlatida qaysi maqsadda islohotlar o'tkazishga urinib ko'rdi?
3. Jadidlar dasturi amir Olimxon mo'ljallagan islohotlardan nimasi bilan farq qilardi?
4. Buxoro amirligining qulashi sabablarini sanab bering.

35–36-§§. XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA XIVA XONLIGINING DAVLAT TUZUMI VA IJTIMOIIY-IQTISODIIY AHVOLI

Xonlikning ijtimoiy-siyosiy tuzumi

Xiva xonligi ustidan podsho hukumati o'zining protektorat hududi sifatida qattiq nazorat o'rnatdi. Ichki va tashqi siyosatdagi arzi mas o'zgarishlarni ham Xiva xoni Turkiston general-gubernatori bilan kelishib olishi lozim edi. Xon ustidan nazorat qilish maqsadida 7 kishidan iborat Kengash (devon) ta'sis etilib, ularning to'rt nafari podsho hukumati vakillari edi.

Amudaryoning avval Xiva xonligi tasarrufida bo'lgan va Gandimiyon shartnomasiga ko'ra Rossiya imperiyasi ixtiyoriga o'tgan o'ng qirg'og'i hududida Turkiston general-gubernatorligining Amudaryo bo'limi tashkil qilingan edi. Uning boshlig'i ayni mahalda Rossiya imperiyasining Xiva xonligidagi vakili sifatida mamlakatni boshqarishda xonning hamma harakatlari ustidan nazoratni amalga oshirar edi. Xonlik ming yillik tarixga ega va o'zbek xalqining madaniy rivojlanishida muhim rol o'ynagan turkiy urug' qo'ng'irotlarga mansub sulola vakillari tomonidan boshqarilayotgan monarxiya edi. Qo'ng'irot urug'i siyosiy va ijtimoiy hayotda hamda harbiy sohada xonning suyanchig'i edi.

Xon cheklanmagan ma'muriy-sudlov va harbiy hokimiyatga ega edi. U mamlakatni qo'ng'irot urug'i zodagonlari, saroy a'yonlari va oliy ruhoniylar guruhi madadiga tayanib boshqarardi. Xon hokimiyati o'z xalqi manfaatlaridan ko'ra ko'proq tor doiradagi amaldorlar manfaatidan kelib chiqib ish olib borar edi.

Xiva xonligida qo'shin xalq qarshilik hara-

Xiva xonligi bosh
vaziri

katini bostirish va davlat yaxlitligini saqlash uchun kurash vositasi edi. Bu qo‘shin yaxshi uyushmagan, harbiy tartib-intizom bo‘sh, nihoyatda sodda qurollangandi. Xonning muntazam qo‘shini yasovulboshi boshqaradigan 1,5 ming kishidan iborat edi. 1873-yildan boshlab Xiva qo‘shini faqat ichki tartibni saqlash vazifasinigina bajargan.

Xonlik ma‘muriy jihatdan 18 ta beklilik va 2 ta noiblikka bo‘lingan edi. Ulardan eng yiriklari Hazorasp, Urganch, Qiyot, Ko‘hna Urganch, Xo‘jayli, Qo‘ng‘irot hisoblangan. Ularning har biriga xon tomonidan tayinlangan bek yoki hokim rahbarlik qilar edi. Xonlikda ikkita kichik viloyatlar ham bo‘lib, ularni xon noiblari boshqarardi. Xiva shahri va uning tevaragi bevosita xonning tasarrufida bo‘lgan. Mavjud boshqaruv apparatidagi mansabdor shaxslar dehqon va hunarmandlardan yig‘iladigan soliqlar hisobidan kun kechirar edi.

Mehtar (bosh vazir) va *devonbegi* (devonxona mutasaddisi) xonning oliy amaldorlari va yaqin maslahatchisi bo‘lgan. Xonlikdagi sudlov tizimida hokimiyatga qarshi arzimagan qilmish uchun ham o‘lim jazosi qo‘llanilar edi.

Islom dini ruhoniylari mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy hayotda katta ta‘sirga ega edi. Xiva Buxorodan keyingi islom dini markazlaridan biri sanalardi. Shaharda 160 dan ortiq masjid va dindorlarning qadamjosisiga aylangan 60 dan ziyod avliyoning daxmasi mavjud bo‘lgan. Mamlakatda 1,5 mingga yaqin maktablar faoliyat yuritardi. Bu maktabni bitirgan talabalarning ayrimlari oliy (madrasa) o‘quv yurtida o‘qishni davom ettirib, 10 yilgacha ta‘lim olishardi. Bunda asosiy fanlar sifatida arab grammatikasi, islom huquqi va falsafasi, shuningdek, qo‘shimcha ravishda elementar arifmetika va geometriya o‘qitilardi. Madrasa talabalari imtihon sinovlari topshirganlaridan so‘ng bo‘shab qolgan qozilik, imomlik yoki boshqa biror nufuzli lavozimlarni egallashlari mumkin edi.

Yodda tuting!

Xiva xoni mamlakatni o‘zi mansub bo‘lgan qo‘ng‘irot urug‘i zodagonlari, saroy a‘yonlari va oliy ruhoniylar guruhi madadiga tayanib boshqargan.

O‘zingizni sinang!

Yasovulboshi – ... Mehtar – ... Qo‘ng‘irotlar – ...

Yerga ishlov berish. XIX asr oxiri

Yer egaligi

Yer davlat boyligining birlamchi omilidir. Bu boylik dehqonlar mehnati evaziga qoʻlga kiritiladi. Dehqonlar mehnati yer unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan. Bu borada Xiva xonligi dehqonlari ham mirishkor edilar. Xonlikda gʻalla yetishtirish qishloq xoʻjaligining asosiy tarmogʻi boʻlib, asosan, sholi, joʻxori hamda suli koʻp yetishtirilardi. XIX asrning 90-yillaridan boshlab Rossiya bilan savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida paxta yetishtirishga ixtisoslashuv ham jadal kechdi.

Xonlikdagi yerlarning asosiy qismi xon va uning amaldorlariga tegishli edi. Amaldor va aʻyonlarga haq sifatida Xiva xonlari ularga davlat yerlari hisobidan ehsonlar qilishardi. Bundan tashqari xon va uning amaldorlari, qarindoshlari soliqlardan ozod etilgandi.

Yer maydonlarining katta qismi diniy muassasalar tasarrufida boʻlib, xonlikdagi jami sugʻoriladigan yerlarning 40% i masjidlar mulki hisoblangan. Xususan, 64 ta masjid va madrasa XIX asrning oxirgi choragida 205 ming tanobdan ziyod yerga egalik qilgan. Bu xonlarning dindorlarga nisbatan hurmat va izzatining ifodasi ham edi. Xususan, vaqf yerlari va XIX asrning oxirida qariyb 4 ming ruhoniylar oilasi barcha soliqlardan ozod etilgandi.

Soliq va majburiyatlar

1873-yildan soʻng hosildor yerlarning katta qismi Rossiya tasarrufiga oʻtishi oqibatida xonlik maʼmuriyati sarf-xarajatlarga boʻlgan ehtiyojlarini yangi soliqlarni joriy etish yoki ilgari mavjud boʻlganlarini oshirish yoʻli bilan qoplay boshladi. Xiva xonligida turli majburiyatlar, doimiy yoki favqulodda soliqlarning qariyb 25 turi mavjud boʻlgan. Dehqonlar

solg'ut – yer solig'i, **zakot**, **cho'p puli** – o'tloqlardan foydalanganlik uchun soliq, turar joylardan **o'tov solig'i** kabilarni to'lashgan.

Bunday soliqlardan tashqari dehqonlar turli-tuman majburiyatlarni ham bajarishgan. Bu majburiyatlar orasida sug'orish tizimini ta'minlash, yangilarini barpo etish eng og'iri edi. Xiva dehqonlari har yili kanallarni tozalashga, ko'tarmalarni qurish va qayta tiklashga, to'g'onlar va ko'priklarni ta'mirlashga chiqardi. Bu ishlarga dehqonlar o'z ish qurollari va oziq-ovqati bilan kelardi. Majburiy ishga chiqmaganlar esa muayyan miqdordagi mablag'ni xazinaga to'lashlari shart bo'lgan. Xon farmonlarini e'lon qiluvchi jarchi o'z foydasiga **afanak puli** yig'gan bo'lsa, ishlar nazoratchisi va mutasaddisi ham o'z ulushini olishga harakat qilgan.

Dehqonlar aholining 90% ga yaqinini tashkil etsalar-da, sug'oriladigan yerlarning atigi 5% iga egalik qilishardi. Yersiz va kam yerli dehqonlar esa yirik zamindorlarning va vaqf yerlarida ijarachi sifatida ishlab berishardi. Dehqonlar ulushbay yoki hosilning teng yarmi hisobiga mehnat qilishgan. Ishlar yakunlanganidan keyin, odatda, yer egasiga hosilning 40–50% i berilgan. Teng yarmiga ishlovchilar esa **yarimchilar** deb atalgan. Yeri ham, asbob-uskunalari ham, ish hayvoni ham bo'lmagan dehqonlar esa zamindorlar qo'lida turli shartlarga ko'nib ishlashga majbur edilar. Qarzdor dehqonlar o'z qarzlarini uzish uchun ma'lum vaqt davomida tekin ishlab berishlari lozim edi.

Shu zaylda xonlikda yersiz dehqonlar soni yildan yilga o'sib borardi. Ular xonlar, beklar va ularning amaldorlariga tobora qaram bo'lib borishardi. Bu jarayonlarning barchasi Xiva xonligining umumiy iqtisodiy va ijtimoiy ahvoriga o'z salbiy ta'sirini o'tkazdi.

Xiva xonligi qo'riqchilari. XX asr boshi

O'zingizni sinang!

**Solg'ut – ...
Afanak puli – ...**

**Cho'p puli – ...
Qarzdor dehqonlar ...**

Sanoatning rivojlanishi

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida uy hunarmandchilik ishlab chiqarishi hanuz saqlanib kelayotgan edi. Unda ip yigirish va to'quvchilik, oyoq kiyimlar, gilamlar, kigizlar va hokazolar tayyorlanardi. Har bir dehqon xo'jaligi yordamchi daromad manbai bo'lgan uy hunarmandchiligi bilan shug'ullanardi. Deyarli har bir qishloqda ko'nchi, etikchi, bo'zchi, bo'yoqchi, juvozchi va boshqalar faoliyat ko'rsatishgan. Hunarmandlar o'z hamqishloqlaridan buyurtmalar olib ishlashar va tayyorlangan buyumlari uchun natura tarzida, mahsulot yoki pul bilan haq olishardi. Ulardan ba'zilari bevosita mahalliy bozorlardagi ustaxonalarda mehnat qilishardi.

O'rta Osiyoning Rossiya, qozoq juzlari, Kavkaz, Eron bilan savdo munosabatlari rivojlanishi ichki savdo-sotiqni jonlantirdi. Bozor munosabatlarining rivojlanishi tovar-pul munosabatlarining shitob bilan o'sishiga imkoniyat yaratdi. Shaharlarning qishloqlarga nisbatan jadal rivojlanishi yangi shaharlarni vujudga keltirdi va eskilarining rivojlanish jarayonini tezlashtirdi. Bu mamlakat iqtisodiy hayotida shaharlarning ahamiyati ortishiga olib keldi. XX asr boshlariga kelib Xiva, Yangi Urganch, Qo'ng'iroq, Toshhovuz, Gurlan singari shaharlar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazlarga aylandi. Bog'ot, Mo'ynoq, Taxta singari yangi shaharlar vujudga keldi.

Ushbu shaharlarda mahalliy va Rossiya qo'shma korxonalarining idoralari, sanoat korxonalari joylashgan edi. Masalan, Yangi Urganch shahrida o'n bitta paxta tozalash zavodi (ulardan oltitasi mahalliy tadbirkorlarga tegishli edi), ikkita yog' zavodi, sovun va ko'n zavodi, bita tegirmon bo'lgan. Bundan tashqari Yangi Urganchda Rossiya–Osiyo va Sibir savdo bankining bo'limlari, pochta-telegraf idorasi, komission va sug'urta jamiyatlarining vakolatxonalari ochilgan edi. Gurlanda ham rossiyaliklarga, ham mahalliy sarmoyadorlarga tegishli kapital jamlangan edi. Bu shaharda, asosan, paxtani tashib ketish bilan shug'ullangan Rossiya savdogarlarining 10 ta idorasi va mahalliy tadbirkorlar – aka-uka Rizaevlar, P. A. Manuilov, S. Maxsum, S. Tojiniyozov, T. Solijonov va boshqalarning jami 9 ta paxta tozalash zavodlari joylashgandi. 1909-yilga kelib Xiva xonligida 81 ta sanoat korxonasi ishlayotgan edi. Sanoat shakllanishi 1910–1915-yillarda yanada jadallashib, kerosin va neft bilan ishlaydigan 40 ta sanoat korxonasi barpo etildi.

Xorazm hunarmandchilik mahsulotlari. XX asr boshi

Yodda tuting!

Rossiya tovar mahsulotlari O'rtta Osiyo bozorlariga tez kirib keldi. Natijada mahalliy ishlab chiqariladigan mahsulotlar kasodga uchradi.

Rossiya bilan savdo aloqalari

Turkiston o'lkasining mustamlakaga aylanishi jarayonida Rossiya imperiyasi va mahalliy kapital hamkorligi vujudga keldi. Mahalliy tadbirkorlar faoliyati, milliy kapital namoyandalarining sarmoyalari daromadi Rossiya bozori mahsulotlariga bevosita bog'langan edi. Ular ikki davlat o'rtasida bozor munosabatlarini rivojlantirish uchun qo'shma bank uyushmalari tuzishga harakat qilishdi. 1909-yilda Rossiya-Osiyo banki va Madiyorov-Baqqolov kapitalini birlashtirgan «A-Meta» sindikati tashkil qilindi. Sindikat har yili Rossiyaga qariyb 3 ming tonna paxta xomashyosi eksport qilardi va beda urug'i sotib olish bo'yicha yakka-hukmronlikni o'rnatgandi. Rossiya kapitali o'z protektorati bo'lgan Xiva xonligida o'zi uchun zaruriy xomashyo bazasini yaratdi. Bu yerdagi ishchi kuchining arzonligi va 1873-yildagi Gandimiyon shartnomasi bandlariga ko'ra mahalliy bozorda monopol mavqeyi hisobidan ulkan daromad olish faollashdi.

Rossiya kapitali amaliyotlari tufayli O'rtta Osiyoda ichki bozor imkoniyatlari ancha kengaydi. Tovar-pul munosabatlari rivojlanib, uning asosida yangi savdo-sanoat markazlari shakllandi. Mayda savdogarlar

choy, manufaktura mahsulotlari, shakar, samovar kabi taqchil tovarlarni, hatto eng olis qishloqlarga ham olib borib sotardilar. Sanoatning bir yoqlama va sust rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotida yetakchi hunarmandkasanachilik ishlab chiqarishining salmog'i nisbatining saqlanib qolishiga olib keldi. Mahalliy hunarmandlarning mahsulotlari mamlakat hududidan tashqarida yuqori baholangan. Chunki bu mahsulotlar qadimiy boy hunarmandchilik ishlab chiqarishi an'analari asosida tayyorlanardi.

O'zingizni sinang!

**1910–1915-yillarda ... sanoat korxonasi barpo etildi.
Mayda savdogarlar ... bilan shug'ullangan.**

A-Meta – ...

Hunarmandchilik va ichki savdo

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ayrim tumanlar hunarmandchilik ishlab chiqarishining u yoki bu sohasiga ixtisoslashuvi jarayoni kuzatildi. Metallni qayta ishlovchi asosiy ustaxonalar Buxoro, Xiva, Yangi Urganch, Chimboy, Hazorasp shaharlarida joylashgan edi. Bu yerda ketmonlar, omoch tishi, belkuraklar, boltalar, taqalar, idish-tovoqlar va hokazolar yasalardi. Ko'nychilik ishlab chiqarishi esa Buxoro, Xiva, Xonqa, Yangi Urganch, Xo'jayli va boshqa markazlarda rivojlangan edi. Qoplar va arqonlar, asosan, Yangi Urganchda tayyorlangan. Gilam va kigizlar Porsu, Alieli, Ko'hna Urganch, G'azovot kabi hunarmandchilik maskanlarida ishlab chiqarilardi. Ayni mahalda O'rta Osiyoning deyarli barcha shaharlarida to'qimachilik, sopol idishlar va zargarlik buyumlari yasash rivojlangan edi.

1885-yilda Kaspiyorti temiryo'lining qurilishi va 1887-yil oxirlarida Amudaryo flotiliyasining ta'sis etilishi Rossiyaga qaramlikni yanada kuchaytirdi. Avvallari savdo-sotiq, asosan, quruqlikdagi karvon yo'llari orqali olib borilgan bo'lsa, endilikda yuklarning katta qismi temiryo'l orqali va paroxodlar bilan Amudaryoning yuqori oqimi bo'ylab tashiladigan bo'ldi. Bu kabi yangiliklar Rossiya imperiyasi foydasiga xizmat qilib, unga mustamlaka bo'lgan davlatning qoloqligiga, qolaversa, hunarmandchilik ishlab chiqarishi bir qator tarmoqlarining inqiroziga olib kelardi.

Iqtisodiyot sohasidagi davlat siyosati ham hunarmandchilik ishlab chiqarishi rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Xonlik va mahalliy hokimiyat hunarmandlarni har xil soliqlarga ko'mib tashladi. Har bir hunarmandchilik

Qo'sh darvoza

ustaxonalarning egalari amaldorlarga sovg'alar taqdim etishi, daromadlariga mos kelmaydigan soliqlarni to'lashlari lozim edi. Natijada hunarmandlar o'z ishlab chiqarishini ko'paytirishga va yangi texnologiyalarni joriy qilishga qodir bo'lmay qolar edi.

Kasanachilikda *sex birlashmalari* o'rta asrlardagi ko'rinishda saqlanib qoldi. Sex birlashmalariga hunarmandlar kasblariga ko'ra uyushgan edilar. Unga usta, xalfa va shogird kirar edi. Kredit berib turgan boy sexga rahbarlik qilardi. Hunarmandlar ishlab topgan pullarining anchagina qismini avliyolar va ma'naviy ustozlar sharafiga xayr-ehsonga berishar, xazinaga ko'pdan ko'p soliqlar to'lashardi. Xalfa va shogirdlar ahvoli og'ir bo'lib, ularning ish kuni cheklanmagan edi. Xalfa olgan bo'nagi (avans) evaziga ishlab berishga majbur edi. Olgan avansning hammasini to'lamaguncha ustaxonadan keta olmas edi.

Rossiya imperiyasidan arzon narxlardagi sanoat tovarlari kirib kelishining ko'payishi mahalliy korxonalarining buyumlariga talabni pasaytirdi. Mahalliy matolar, iplar, kulolchilik, cho'yan va misdan yasalgan buyumlar ba'zi turlarining ishlab chiqarilishi keskin kamayishiga olib keldi.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ 1909-yil – Xiva xonligida 81 ta sanoat korxonasi ishlab turgan.
- ▶ 1885-yilda Kaspiyorti temiryo'lining qurilishi va 1887-yil oxirlarida Amudaryo flotiliyasining ta'sis etilishi.
- ▶ Kasanachilikning rivojlanishi.

Atamalar izohi

Sindiklat (*yunoncha – birgalikda ishlash*) – bir turdagi mahsulotlar ishlab chiqaradigan korxonalar birlashmasi.

Monopoliya (*yunoncha – tanho sotish*) – iqtisodiyotning bir sohasidagi yakkahukmronlik.

Kasanachilik – uyda yollanib ishlanadigan hunarmandchilik.

Savol va topshiriqlar

1. Sanoat rivojlanishiga qaysi omillar ta'sir o'tkazdi?
2. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tovar-pul munosabatlari rivojlanishiga nimalar imkoniyat yaratib berdi?
3. Ichki va tashqi savdo rivojlanishini taqqoslang. Ulardan qaysi biri yaxshiroq rivojlangan?
4. Kaspiyorti temiryo'li qurilishi Rossiyaga qaramlikni qay yo'sinda kuchaytirdi?
5. XIX asr oxirida hunarmandchilik ustaxonalari qanday ko'rinishda bo'lgan?
6. Xon va uning ma'muriyati harakatlarini podsho hukumati qay tarzda nazorat qilib borgan?
7. Islom dini mamlakat aholisi hayotida qanday rol o'ynardi?
8. Xiva xonligi aholisi qanday soliqlarni to'lashgan va mehnat majburiyatlarini ishlab berishgan?
9. Sizningcha, XIX asr oxirida Xiva xonligi iqtisodi va madaniyatining rivojlanishiga asosiy to'g'anoq nima edi?

37-§. XIVA XONLIGINING TUGATILISHI

Xalq harakatlarining yetilib borishi

Turli xildagi jabr-zulmlar natijasida dehqonlarning kuchayib borayotgan noroziligi soliqlarni to'lashdan, majburiyatlarni bajarishdan ommaviy bosh tortish, yirik zamindorlar yerlarini egallab olish, soliq yig'uvchilar va xonlik ma'muriyatining boshqa namoyandalariga hujum qilish holatlarini ko'paytirdi. Dehqonlarning chiqishlari yer egalari amaldorlarining uylarini vayron qilish, qarz tilxatlarini yirtib tashlash va soliq yig'uvchilarni quvib yuborish bilan birga kechgan stixiyali isyonlar tarzida yuz berardi. Vaqt o'tgan sayin xon hokimiyati va mahalliy ma'murlar suiiste'mollari zo'rayishi barobarida dehqonlar chi-

Toshdarvoza. Xiva

qishlarining uyushganligi va ommaviyligi ham o‘tib bordi. XIX asrning 80-yillarida Pitnak, Hazorasp, Yangi Urganch, Ko‘hna Urganch tumanlarida *dehqon uyushmalari* vujudga kelib, kurash keskin tus ola boshladi. Xon ixtiyorida ularga qarshi kurash uchun kuchlar yetarli emasdi. Shu bois u Rossiya podshosi qo‘shinlarini yordamga chaqirdi. Isyonlar bostirilib, dehqonlar harakati rahbarlari qatl etildi.

Shunday bo‘lsa-da, dehqonlarning g‘alayonlari to‘xtamadi. 1902-yilda *Matyoqub pishiq* rahnamoligida Xonqa, Hazorasp, Bog‘ot tumanlari dehqonlari qo‘zg‘olon ko‘tarishdi. Xon yana Rossiya podshosi hukumati qo‘shinlariga murojaat qildi. Qattiq jazo choralari ko‘rilib, qo‘zg‘olon tormor etildi. Uning rahbarlari qatl qilindi.

Mustamlakachi hokimiyat va mahalliy amaldorlarning jabr-zulmi, turmush sharoitlarining yomonligi ko‘plab xalq g‘alayonlarini keltirib chiqardi. Xalq noroziligi ommaviy tus oldi va chuqur tomir otdi. XX asr boshlarida arzimas sabablar bilan qo‘zg‘olonlar yuz berib turardi. Ba‘zi tumanlarda sabr kosasi to‘lgan dehqonlar o‘z oilalari bilan xonlikdan ommaviy tarzda yoppasiga qocha boshladilar. 1906-yilda Yangi Urganch, Xonqa, Hazoraspda muhtoj dehqonlar yirik zamindorlar yerlarini egallab ola boshlashdi.

Xiva xonligida 1910–1911-yillar qurg‘oqchilik va hosilsizlik yili bo‘ldi. Xonlik aholisi ocharchilik girdobida qolgandi. Yetkazilgan zararlarni qoplash uchun xon ma‘murlari aholidan imkoni bo‘lgan hamma narsani tortib ola boshladi. Soliqlar esa oshib bordi. Aholining ommaviy qashshoqlashuvi dehqonlarda norozilik tug‘dirdi. 1910–1917-yillarda dehqonlar g‘alayonlari keng tus oldi: insofsiz katta yer egalari va boylarni kaltaklash,

ularning imoratlari, xo‘jalik inshootlari, omborlarini buzib tashlash kabilar avj oldi. 1912-yildagi Hazorasp, Xonqadagi qo‘zg‘olonlar keskin tus oldi. Doimiy qo‘zg‘olonlar natijasida xalq o‘qotar aslahalar bilan qurollanib, urush olib borish taktikasini o‘rganib olgan edi. Dehqonlar yirik zamin-dorlar va xonlik amaldorlarining yerlarini egallab ola boshladilar. Asfandi-yorxon 1000 kishilik o‘zining eng sara qo‘shinini qo‘zg‘olonchilarni bos-tirishga tashladi. Ammo kutilmaganda Alieli va Toshhovuz o‘rtasida ular qo‘zg‘olonchilar tomonidan tor-mor etildi. Xonga madadga yetib kelgan podsho hukumati qo‘shinlari qo‘zg‘olonni qiyinchilik bilan bostirdi.

Yodda tuting!

1912-yilgi qo‘zg‘olon xalq norozilik chiqishlarida yangi omilni namoyon qildi, ya’ni qo‘zg‘olonchilar o‘qotar aslahalar bilan qurollanib, urush olib borish taktikasini o‘zlashtirgan edilar.

Islahotlar uchun kurash

Xalq qo‘zg‘olonlari xonlikda ijtimoiy-siyosiy harakatlar rivojlanishiga kuchli ta’sir o‘tkazdi. Mamlakatdagi yalpi noroziliklar ta’siri ostida jadidchilikning Xiva xonligidagi ko‘rinishi, *Yosh xivaliklar* harakati vujudga keldi. Uning Yosh buxoroliklardan farqli jihati harakatda aholining turli qatlamlari – dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar, ziyolilar va mayda mulkdorlarning ishtirok etishi edi.

Yosh xivaliklar harakati rahbarlari Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboxun Salimov, Bekjon Rahmonov, Nazir Sholikorov, Jumaniyoz Sultonmurodov kabi taraqqiyparvarlar bo‘lib, ular Xorazmda katta nufuzga ega bo‘lishgan. Yosh xivaliklar o‘z davrining bilimdon va fozil kishilari bo‘lib, Xiva xonligida ma’rifat tarqatish va islohotlar o‘tkazish uchun jiddiy harakat qildilar. 1910-yilda xon «Islahotlar loyihasi»ni qabul qildi. Loyiha boshqaruv tizimini tartibga solishni nazarda tutar edi. Xon devoni saqlab qolinib, faqat amaldorlar davlat ta’minotiga o‘tkazilishi mo‘ljallangan edi. Loyihada, shuningdek, yangicha milliy maktablarni tashkil qilish g‘oyasi ham ilgari surilgandi. Takliflar umumiy jihatlari bilan cheklanganligiga qaramasdan, ular chuqur islohotlar orqali Xiva davlatchiligi mustaqilligini tiklashga qaratilgan edi. Yangicha milliy maktablar ta’lim va madaniyat saviyasini ko‘tarish hamda xivalik ziyolilarning yangi avlodini shakllantirish uchun kerak edi. Bu ularda xon hokimiyatining mustabidligiga nisbatan murosasizlik hissini tarbiyalashga xizmat qilardi.

Xiva xonligining tugatilishi

Muhammad Rahimxon II vafot etgach, podsho hukumati yordamida taxtni uning o'g'li Asfandiyorxon (1910–1918) egallaydi. Petro-Aleksandrovska turgan Rossiya harbiy kuchlari madadiga ishonib, yangi xon islohotlar o'tkazdi, ishni zulmni kuchaytirish va muxolafatni to'liq mahv etishdan boshladi. 1913-yilda u islohotchilar rahnamolaridan biri, mamlakat bosh vaziri *Islomxo 'jani* davlat mablag'larini o'zlashtirishda ayblab o'ldirtiradi. Xon buyrug'iga ko'ra yerlarni yangidan o'lchash boshlandi. Aslida bu tadbir yangi soliqlarni joriy qilishdan iborat edi. Dehqonlar esa bunga Mang'it va Xo'jaylida qo'zg'olonlar ko'tarish bilan javob berishdi.

Xonning tayanchi bo'lgan podsho hukumati uni uzoq qo'llay olmadi. Rossiyadagi 1917-yilgi fevral voqealaridan keyin Asfandiyorxon asosiy tayanchi – podsho hukumatidan mahrum bo'lib, bir necha muddat yakkalanib qoldi. Yosh xivaliklar qulay vaziyatdan foydalanib qolishga qaror qilishdi va islohotlar uchun ochiqdan ochiq harakatni boshlab yubordilar. 1917-yil 5-aprelda ular Asfandiyorxondan islohotlar o'tkazish to'g'risidagi manifestni imzolashni talab qilishdi. Islohotlar xon hokimiyati saqlangan, ammo Majlis (deputatlar palatasi) va Nozirlar kengashi (Vazirlar kengashi) bilan cheklangan konstitutsiyaviy monarxiyani tashkil etishni o'z ichiga olgandi. Yosh xivaliklar, shuningdek, davlat mablag'lari sarflanishi ustidan nazorat qilish uchun moliya vazirligi, suv taqsimotini isloh qilish, xonlikning butun hududida yangi usul maktablari tashkil qilish uchun qo'mita tuzishni, temiryo'llar va pochta-telegraf

Muhammad Rahimxon II

tizimi qurilishini ham talab qilishgandi. Podsho hukumati qo'shinlari madadidan mahrum bo'lgan Asfandiyorxon har qanday yo'l bilan hokimiyatni saqlab qolish va vaqtdan yutish maqsadida islohotlarni amalga oshirish to'g'risidagi manifestga imzo chekdi.

1917-yil 26-apreldagi Majlisning birinchi sessiyasida 30 nafar xivalik deputat va turkmanlardan 7 nafar vakil ishtirok etdi. Majlis Vazirlar kengashini sayladi. Ammo ikki oy o'tmasdan xon boshchiligidagi konservativ kuchlar harbiy to'ntarishni amalga oshirdi va Majlisni tarqatib yubordi. Yosh xivaliklar rahnamolari hibsga olinib, ulardan bir qismi otib tashlandi.

Lekin bu voqealarga yangi bir kuch – turkman urug‘laridan birining sardori *Junaidxon* aralashdi. 1918-yil yanvarda 1,5 ming kishilik otliq otryad bilan u Xivani, keyin esa xonlikning boshqa tumanlarini egallab oldi. Asfandiyorxonni nomigagina taxtda qoldirgan Junaidxon xonlikda o‘zining yakkahokimligini o‘rnatdi. Keyinchalik uning buyrug‘iga ko‘ra Asfandiyorxon o‘ldirilib, o‘rniga Said Abdulla taxtga o‘tqazildi.

Asfandiyorxon

Rossiya hukumati Xivada «inqilob» tayyorlay boshladi. Bolsheviklar tomonidan egallab olingan Petro-Aleksandrovska Kommunistik partiya tuzilib, to‘ntarishga tayyorgarlik ko‘rilgan. To‘ntarish 1920-yil 2-fevralda ro‘y berdi va tarixda u «xalq inqilobi» nomini oldi. 27-aprelda Sovetlarning birinchi Butun Xiva qurultoyi to‘rt asrdan ortiqroq vaqt mavjud bo‘lgan Xiva xonligi o‘rnida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) tashkil topganini e‘lon qildi.

O‘zingizni sinang!

Asfandiyorxon – ...

Konservativ kuchlar – ...

Matyoqub pishiqlik – ...

1910–1911-yillarda ...

1920-yil 27-aprelda ...

Islahotlar – ...

1912-yilda ...

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ 1902-yilda Matyoqub pishiqlik qo‘zg‘oloni tor-mor etilgan.
- ▶ 1910-yil – yangi xon Asfandiyorxon «Islahotlar loyihasi»ni e‘lon qildi.
- ▶ 1917-yil aprel – Majlisning birinchi sessiyasi, Vazirlar kengashi tuzildi, bir necha oydan keyin xon tomonidan tarqatib yuborildi.
- ▶ 1918-yil yanvar – Junaidxon Xivani egalladi.
- ▶ 1918-yil oktabrda Asfandiyorxon o‘ldirildi, taxtga Said Abdulla chiqdi.
- ▶ 1920-yil 27-aprel – XXSRning e‘lon qilinishi.

Atamalar izohi

Manifest (lotincha) – hukumatning muhim voqea munosabati bilan xalqqa qilgan yozma murojaati, qonun kuchiga teng hujjat.

Konservativ (lotincha) – eski tuzum tarafdorlari, islohotlar va o'zgarishlarga qarshi turuvchilar.

Savol va topshiriqlar

1. Dehqonlar qo'zg'olonlari mamlakatning qolgan aholisiga qanday ta'sir o'tkazdi?
2. Yosh xivaliklar va Yosh buxoroliklarning dasturlari o'rtasidagi farqlarni sanab bering.
3. Asfandiyorxonning shaxsiy xislatlari haqida qanday xulosaga keldingiz?
4. Xiva xonligi qulashi sabablarini sanab bering.
5. Xaritaga qarab XX asr boshlaridagi O'rta Osiyo geosiyosiy holatini tasvirlab bering.

XX asr boshida O'rta Osiyo

IX B O' L I M

MUSTAMLAKA SHAROITIDA TURKISTONDA MADANIY HAYOT

38-§. TA'LIM TIZIMI. MATBUOT

An'anaviy ta'lim muassasalari

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida Turkiston o'lkasida uzoq tarixiy davr mobaynida shakllanib rivojlangan ta'lim tizimi davom etdi. XIX asrning o'rtalaridan boshlangan istilochilik yurishlari natijasida mustamlakaga aylangan Turkistonda mahalliy aholining an'anaviy ta'lim tizimida o'zgarishlar yuz bera boshladi. O'lkaning boshqa sohalari singari ta'lim tizimida ham mustamlakachi hukumatning manfaatlarini aks ettiruvchi siyosat yurgizildi. Buni, eng avvalo, mahalliy aholini ruslashtirish maqsadida tashkil qilingan rus-tuzem maktablarining ochilishi va ular sonining jadal sur'atlarda ko'paytirib borilganligida ko'rishimiz mumkin.

Mustamlaka davrigacha Turkistonda an'anaviy ta'lim tizimi islom dini qoidalari asosida tashkil qilingan bo'lib, maktab va madrasalarda diniy ta'lim bilan birga dunyoviy fanlar ham o'qitilgan. Boshlang'ich ta'lim maktablarda 5–6 yil davomida o'qitilib, arab alifbosi, harflarning o'qilishi, talaffuzi o'rgatilgan. Keyingi bosqichda Qur'on suralari va oyatlaridan iborat bo'lgan «Haftiyak» (ya'ni Qur'oni Karimning yettidan biri) kitobi o'qitilgan. So'ng «Chor kitob» (to'rt kitob), undan keyin So'fi Olloyorning «Risoi aziza», «Sabot ul-ujizin» kitoblari o'qitilgan. Bu kitoblar, asosan, o'quvchilar tomonidan yod olingan. So'fi Olloyor asari she'riy tarzda yozilgan bo'lib, unda avliyolar, payg'ambarlar hayoti haqidagi ma'lumotlar aks etgan. O'quvchilar nafaqat o'zbek tilidagi, balki fors shoiri Hofizning «Xo'ja Hofiz» devonini ham o'rganishgan.

Oliy ta'lim madrasalarda berilib, unda diniy-huquqiy bilimga ega bo'lgan mutaxassis tayyorlangan. Madrasalarni bitiruvchilaridan islom qoidalari, Qur'oni

An'anaviy maktabda ta'lim

Karim oyatlari va suralarning sharhlarini to‘liq o‘zlashtirish talab qilingan. Qorixonalarda Qur’oni Karim yod olingan. Ayollar alohida o‘qitilib, ularga Qur’oni Karim, oila masalalari, odob-axloq va tarbiyadan saboq beruvchi otinlar ta‘lim berganlar. Mustamlaka davrida eski maktablar saqlanib qolgan, ammo bu maktablar hukumat e‘tiboridan chetda qolib, ularga hech qanday mablag‘ ajratilmagan.

O‘zingizni sinang!

Turkistonda an‘anaviy ta‘lim tizimi – ...
Boshlang‘ich ta‘lim – ...

Oliy ta‘lim – ...

Rus-tuzem maktablari

Rossiya imperiyasining turli gubernalaridan Turkistonga ko‘chirib keltirilganlarning bolalariga ta‘lim berish orqali ma‘muriyat vakillari bilan mahalliy aholi o‘rtasida vositachilik qiladigan tarjimonlarni tayyorlash ko‘zda tutilgan. Shu bilan birga bu maktablar orqali tub joy aholisi o‘rtasida rus madaniyatini keng yoyishga xizmat qiladigan ta‘lim tizimini yaratishga harakat qilindi. Bu vazifani bajarishga Turkiston general-gubernatori G. Rozenbax (1884–1889) astoydil kirishdi. U boshlang‘ich maktablar, rus-tuzem maktablari tarmog‘ini yaratish loyihasini ishlab chiqdi. *Birinchi rus-tuzem maktabi 1884-yilda Toshkentda Saidg‘ani Saidazimboy uyida ochiladi.* Undan o‘rnak olib, boshqa davlatmand kishilar ham o‘z uylarida shunday maktablarni ocha boshladilar. Dastlab bu maktablarga mahalliy savdogar va ishbilarmonlar o‘z farzandlarini o‘qishga berishgan.

1911-yilda bunday maktablarning soni 89 taga yetadi. Ammo bu maktablardagi o‘qitish usullari va darajasi Rossiyaning o‘zidagi maktablar bilan taqqoslanganda ancha sayoz bo‘lgan. Rus-tuzem maktablarida o‘quv kuni ikki qismdan iborat bo‘lib, dastlab rus o‘qituvchisi (o‘quv, yozuv, hisob), ikkinchi qismida esa mashg‘ulotlarni mahalliy o‘qituvchi olib borar edi. 1896-yilda Toshkentda birinchi gimnaziya ochilib, unda zamonaviy fanlar va kundalik turmushda zarur bo‘ladigan bilimlar o‘qitilgan.

Yodda tuting!

G. Rozenbax boshlang‘ich maktablar, rus-tuzem maktablari tarmog‘ini yaratish loyihasini ishlab chiqdi. Shu asosda birinchi rus-tuzem maktabi 1884-yilda Toshkentda, Saidg‘ani Saidazimboy uyida ochildi.

Yangi usul maktablari

Bu davrda o'lkadagi mahalliy ziyolilar, jadidchilik harakatining namoyandalari tomonidan milliy madaniyat, diniy e'tiqod, mahalliy an'analar asosidagi yangi maktablar ochilgan edi. Bunday yangi usuldagi jadid maktablarida tarix, matematika, geografiya, ona tili kabi fanlar ham o'qitilgan. Yangi usul maktablarining diniy maktab va madrasalardan yana bir farqi shunda bo'lganki, unda nafaqat islom dini va tarixi, balki mahalliy – turkiy xalqlar tarixi bo'yicha ham ta'lim berilgan. Turkistonda dastlab jadid maktablari Buxoro, Toshkent, Qo'qon, Andijon, Xiva kabi shaharlarda ochilgan edi.

Yangi usul maktablari jadidchilik harakati, uning namoyandalari faoliyatlari bilan birga mahalliy aholining umummilliy g'oyalari, o'zbek xalqining milliy-ma'naviy birligini mustahkamlashga xizmat qildi. Jadid maktablarining ta'lim tizimida o'quvchilarga vatanga muhabbat, milliy davlatchilik, milliy madaniyat, xalq birligi oldida mas'uliyatini his qilish, yurt ravnaqi uchun mehnat qilishga va kurashishga chorlovchi g'oyalar singdirildi.

Jadidlarning yangi usul maktablaridan zamona-sining yetuk olimlari, adabiyotshunoslari, rassomlari, shoirlari, san'atkorlari, maorif sohasi mutaxassis-lari yetishib chiqdi. Jumladan, shoir akademik G'afur G'ulom, shoir va dramaturg Uyg'un, Oybek kabi davlat va madaniyat arboblari ko'rsatish mumkin.

Sadridin Ayniy

Mustamlakachi hukumatning yangi usul maktablariga qarshi kurashi

Jadidlarning yangi usul maktablaridagi milliy g'oyalarga asoslangan ta'lim berishi o'lkada hukmron bo'lgan mustamlakachi hukumat tomonidan kuzatuv va nazoratda bo'lgan. Ma'muriyat jadidlarning ta'lim tizimida olib borayotgan faoliyati o'lkada mustamlakachilik siyosatiga jiddiy qarshilik ko'rsata oladigan harakatlantiruvchi kuch ekanligini angladi va ularning faoliyatiga ochiq-dan ochiq qarshilik ko'rsata boshladi.

Jadidlar faoliyati qattiq ta'qibga olindi. Har qanday yo'l bilan bo'lsa ham yangi usul maktablari faoliyatiga zarba berishga harakat qilindi. O'lkada ma'muriyat tomonidan chiqariladigan matbuot sahifalarida yangi usul maktablari tanqid etilib, ularning faoliyatiga noto'g'ri baho berilgan maqolalar e'lon qilindi. Dastlab jadid maktablarida turk va fors adabiyotlaridan foydalanish taqiqlab qo'yildi.

O'quv adabiyotlari nashrlariga senzura joriy qilindi. Mustamlakachi hukumatning jadidlarga qarshi kurashiga mahalliy mutaassib dindor-ruhoniylar ko'maklashdilar. Yangi usul maktablariga, ayniqsa, ma'muriyat vakillari va ayrim din peshvolari qarshi turgan.

Natijada 1911-yilda 50 ga yaqin jadid maktablari yopib qo'yildi. Jadid maktablarini ochish tashabbuskorlari qattiq nazorat ostiga olindi. 1913-yilga kelib Buxoro amirligida barcha jadid maktablari yopildi.

Matbuot va jurnalistika

1870-yildan boshlab Turkiston general-gubernatorligining rasmiy nashri – «Туркестанские ведомости» va uning o'zbek tilidagi ilovasi «Turkiston viloyatining gazetasi» muntazam chiqib turdi. Uning muharriri mustamlakachilik tuzumining targ'ibotchisi N. Ostroumov edi.

1906-yilda Ismoil Obidov muharrirligida ilk bor o'zbek milliy gazetasi «Taraqqiy» nashr etildi. Gazetaning birinchi soni chiqqan sana, ya'ni 27-iyun hozirda O'zbekistonda Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni sifatida nishonlanadi.

Jadidlarning ma'rifatparvarlik faoliyati faqatgina maktablarda emas, balki matbuotchilik faoliyati, jumladan, gazetalarning ko'plab vujudga kelishida ham ko'rindi. 1906-yilda Ismoil Obidovning muharrirligida «Taraqqiy», shu yili Munavvarqori muharrirligida «Xurshid», 1907–1908-yillarda Abdulla Avloniy muharrirligida «Shuhrat», Ahmadjon Bektemirov muharrirligida «Osियो» gazetalari chop etildi. Ma'rifatchilikning yangi to'lqinida 1913–1915-yillarda «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «El bayrog'i», «Kengash», «Ulug' Turkiston», «Turon» gazetalari, «Oyna» jurnali, 1917-yilda esa «Hurriyat», «Farg'ona sahifasi» kabi ommaviy axborot vositalari ham paydo bo'ldi. Bu davrdagi nashrlar orasida «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona» gazetalari milliy o'zlikni anglashdagi xizmatlari katta bo'ldi. Uning ikki yillik (1914–1915) faoliyati davomida milliy ziyolilarning vatanparvar qatlamlari tomonidan millat ozodligi va ravnaqini tarannum etuvchi, xurofot kabi eski aqidaparastlikni qoralovchi ko'plab maqolalar e'lon qilindi.

Atamalar izohi

Tuzem – yerli xalq, mahalliy aholining mustamlakachilar tomonidan atalishi.

Matbuot (arabcha – bosma asarlar, nashrlar) – gazeta, jurnal va kitoblar majmuyi.

Gimnaziya – ayrim fanlarga ixtisoslashtirilgan va ular bo'yicha chuqur ta'lim beradigan o'quv muassasasi.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiston madrasalarida ta'lim qancha vaqt davom etgan?
2. Rus-tuzem maktablari va jadid maktablari ta'limi o'rtasida qanday farqlar bo'lgan?
3. Jadid maktablarini tashkil qilish tashabbuskorlari bo'lgan ma'rifat-parvarlarni sanab bering.
4. Turkiston o'lkasida qanday matbuot nashrlari tashkil qilingan edi?

39-§. TURKISTONDA ILM-FAN TARAQQIYOTI

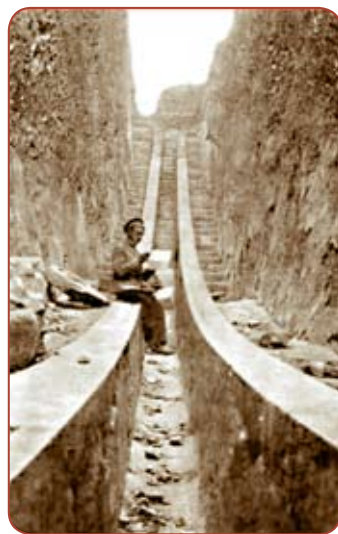
Tarix fanidagi yutuqlar

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ilm-fan sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishildi. Bu muvaffaqiyatlarga erishishda jadidlarning o'rni katta bo'ldi. Ular tarbiyaviy maqsadlarda tarix sohasidagi tadqiqotlarni rivojlantira boshladilar. Jadidlar tarixni xonlar, sultonlar va amirlar almashinuvi sifatida tasvirlash o'rniga xalq tarixning haqiqiy bunyodkori ekanligini o'quvchilarga tanishtira boshlashdi.

Tarixchi va jurnalist Mulla Olim Maxdum hoji «Tarixi Turkiston» («Turkiston tarixi») asarini yozdi. Bu asar o'zbek tilida bosmadan chiqdi. Unda qadimgi davrdan to Turkistonning XX asr boshlarigacha bo'lgan voqealari yilnomasi bayon etilgan edi. Bu kitob o'zbek tilidagi ilk tarixiy asar sifatida shuhrat qozondi.

Jadidlar Turkistonda savodxon va bilimdon kishilarni tarbiyalashda tarix fanining ahamiyatini yuqori baholar edilar. Mahmudxo'ja Behbudiy Turkistonning barcha aholisiga «hozirgi dunyoda yashash, ziyoli, komil va odil» bo'lish uchun o'z vatani tarixini o'rganish da'vati bilan murojaat qildi. Bu davrning yana bir yirik tarixchi olimi Muhammad Solih edi. U 25 yillik izlanishlaridan keyin «Tarixi jadidai Toshkent» (Toshkentning yangi tarixi) asarini yozgan. Asar Toshkent shahrining XIX asrdagi qiyofasi batafsil yoritilganligi bilan qimmatlidir.

Xorazmlik mashhur olim *Muhammad Yusuf*

Ulugh'bek rasadxonasi

Bayoniy ham avlodlarga ikki yirik tarixiy asarini meros qoldirgan. Bular «Xorazm tarixi» va «Shajarai Xorazmshohiy» asarlaridir.

Rus tadqiqotchilari ham o'lkadagi tarix fani rivojiga sezilarli hissa qo'shgan. Ulardan biri sharqshunos va arxeolog V. Vyatkin (1869–1932) bo'lib, u Samarqandda faoliyat yuritdi. V. Vyatkin mahalliy tarixchilar bilan birgalikda ancha vaqt Ulug'bek rasadxonasi o'rnini izladi. 1908-yilda rasadxona binosi qoldiqlarini va rasadxonaga tegishli asbobsuskunalarning bir qismini topishga muvaffaq bo'ldi. U «Shohizinda», «Cho'ponota», «Afrosiyob qo'rg'oni» asarlarini yozdi. Rus va o'zbek tillarini o'rganish bo'yicha qator darsliklar muallifi bo'ldi.

1895-yilda tashkil etilgan Arxeologiya havaskorlari to'garagining qatnashchilari o'lkadagi tarixiy yodgorliklarni o'rganishga kirishdi. Garchi qidiruv va qazish ishlari kamdan kam o'tkazilgan bo'lsa-da, ular ayrim arxeologik obyektlarni izlab topish va yodgorliklarni tavsiflash bilan shug'ullanib, sohaga muayyan hissa qo'shdilar.

O'zingizni sinang!

Mulla Olim Maxdum hoji – ...
1895-yilda ...

V. Vyatkin – ...
Muhammad Solih – ...

Yusuf Bayoniy – ...

Tabiiy fanlarning rivojlanishi

O'rta Osiyoni imperiyaning bir qismiga aylandi deb hisoblagan mustamlakachi hukumat o'lkani faol o'zlashtirish maqsadida ilm-fanni rivojlantirishga ham harakat qildi. Eng avvalo, 1867-yilda mintaqaning bosh xaritasi tuzib chiqildi. Hududni xaritalashtirish va iqlimini o'rganish uchun Toshkentda meteorologiya stansiyasi tashkil etildi. Mutaxassislar yetishmasligi sababli uzoq vaqt davomida keng ko'lamlil ilmiy tadqiqotlarni shakllantirish amalga oshirilmadi. Faqat XIX asrning 90-yillarida va XX asr boshlarida O'rta Osiyoning tabiiy boyliklarini o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan tadqiqot ishlari avj oldi. Mashhur rus zoologi va sayyohi N. A. Seversev Pomir tog' tizimini o'rganib chiqdi. U sayohati davomida botanikaga va minerallarga oid namunalar to'pladi. P. P. Semyonov-Tyanshanskiy Tyanshan tog' tizimini o'rganib, muzlik, vulqonlar haqida qiziqarli ma'lumotlar to'pladi. A.P. Fedchenko Farg'ona vodiysi va Oloyni, shuningdek, Zarafshon vodiysi bilan Qizilqumni ham tekshirib chiqdi.

O'lkadagi ilmiy tadqiqotlar imperiya uchun harbiy-siyosiy nuqtayi nazardagi ahamiyati bilan birinchi o'rinda turardi. 1871-yilda tashkil etilgan O'rta Osiyo Olimlar jamiyati mablag' yo'qligi tufayli 1893-yilda o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'lgan edi.

Turkiston qishloq xo'jaligi jamiyati ancha faol ish boshladi. Jamiyat nashr ettirgan «Turkistonning qishloq xo'jaligi» jurnali sohadagi ishlab chiqarish, yerlarni sug'orish, dehqonchilik va yerdan foydalanish borasidagi ilg'or usullarni targ'ib qildi. Qishloq xo'jaligi jamiyati mustamlakachilar manfaatidan kelib chiqib, paxtachilikni rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar bilan shug'ullandi. Mahalliy iqlim sharoitiga moslashgan o'ziga xos O'rta Osiyo paxta navidagi dastlabki hosil yetishtirildi.

1876-yil Toshkentda *Turkiston muzeyi* (hozirgi O'zbekiston tarixi davlat muzeyi) tashkil etildi. 1870-yili Toshkentda *Turkiston xalq kutubxonasi* tashkil etilishi ham O'rta Osiyoda fan va madaniyatning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Undagi kitoblarning aksariyat qismi Turkiston tarixi va tabiatiga oid nodir asarlar bo'lgan.

O'zingizni sinang!

O'rta Osiyo Olimlar jamiyati – ...
1876-yilda – ...

1870-yilda – ...
Rus tadqiqotchilari – ...

Adabiyot

Bu davrda bir qator adabiyot namoyandalari yetishib chiqdi. Shulardan biri o'zbek demokratik shoiri Ubaydulla Solih o'g'li Zavqiy bo'lib, u bitgan satirik she'rlarida hukmdorlar va ruhoniylar xatti-harakatlari tanqid qilinadi. Zavqiy erk va ozodlikni tarannum etgan she'rlari uchun zindonga tashlandi.

Sharq adabiyoti uchun an'anaviy bo'lgan janr she'riyat edi. Turkistonda she'riyatning shakl va mazmuni bir-biridan farqlanuvchi va ba'zan bir-biriga zid bo'lgan so'fiylik va tanqidiy-realistik oqim mavjud edi. Shoirlar va yozuvchilar o'z ijodlarida xalq dardini, davrning dolzarb muammolarini aks ettirishga harakat qilganlar. Ular orasida *Muqimiy*, *Furqat*, *Zavqiy*, *shoira Anbar otin*, *Avaz O'tar o'g'li*, *Ahmad Donish* va boshqalarning ijodini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. She'rlaridagi haqqoniylik va samimiylik ularni mashhur xalq shoirlariga aylantirdi.

Muqimiy

Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy Qo‘qon shahrida tug‘ilgan. U «Saylov», «Tanobchilar», «Hapalak qishlog‘i ahlining xonga arzi» va boshqa satirik asarlar, «Qo‘qondan Farg‘onagacha», «Qo‘qondan Isfaragacha» kabi ilk sayohatnomalarning muallifidir.

Anbar otin ham Zavqiy kabi erksevar va hurfikr she‘rlari bilan shuhrat topdi. Shoira Qo‘qon shahrida yashab, ayollarning jamiyat va oiladagi haq-huquqsiz ahvoli to‘g‘risida achchiq haqiqatlarni qalamga oldi. Ayollarining erkinligi va teng huquqli bo‘lishi uchun kurashga da‘vat etgani uchun shahardagi mutaassib kayfiyatdagi kuchlar tomonidan kaltaklandi va ko‘p o‘tmay hayotdan ko‘z yumdi. O‘zbek shoirlarining she‘rlari keng xalq ommasi yuragiga yo‘l topdi. Ularning she‘rlari asosida ko‘plab qo‘shiqlar yaratildi.

XX asr boshlarida o‘zbek adabiyotida yangi janrlar paydo bo‘ldi. Nasrda yaratilgan asarlar ham dunyo yuzini ko‘rdi. Ayniqsa, jadid adabiyoti rivojlandi. Bu adabiyot mazmunida mamlakatdagi og‘ir sharoit va mustamlakachilik tizimi illatlari qoralandi.

O‘zingizni sinang!

Anbar otin – ...

Muqimiy – ...

Zavqiy – ...

Jadid adabiyotida 1910-yilda Abdulla Qodiriy ilk nasriy asarlarini e‘lon qildi. Adib o‘zining hikoyalari, felyetonlari va pyesalari bilan Turkiston ziyolilari hamda xalq ommasi orasida keng tanildi. Uning «Juvonboz» hikoyasi, «Baxtsiz kuyov» pyesasi va qator romanlarini xalq sevib o‘qiy boshladi.

Abdulla Qodiriy

Nasrda ijod qilish xalq uchun eng ommabop va tushunarli adabiyot shakli edi. Shuning uchun ham jadidlar o‘z g‘oyalarini keng xalq ommasiga singdirish maqsadida nasr janridan keng foydalanganliklari ham bejiz emas edi. Jadidlar xalqqa yaqinlashishning eng samarali yo‘li sifatida xalq milliy teatrini yaratishdi. 1911–1913-yillarda Turkistonning turli shaharlarida teatrlar tashkil etildi. Adiblar ular uchun pyesalar yozishdi. Sahnada yangragan ona tilidagi nutq va teatr aktyorining harakatlari xalq ommasiga nisbatan qudratli ta’sir vositasiga aylandi.

Jadid teatrlarida 1911–1917-yillarda 25 ta pyesa

namoyish etildi, ular xalq ommasi orasida eng mashhur asarlarga aylandi. Bu paytda spektakllarning aksariyati ochiq sahnalarda qo'yilib, ularga ko'plab tomoshabinlar tushgan. Ilk o'zbek tomoshabinlari uchun jadidlar qo'ygan pyesalar axloqiy tarbiya maktablariga aylandi.

Jadidlar rahnamosi Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan yozilgan mashhur pyesa – «Padarkush»da otalar va bolalarni bir-biriga nisbatan shafqatsiz mavjudotlarga aylantirgan ma'naviy qashshoqlik, mol-mulkka ruju qo'yish qattiq qoralangan edi. Unda yot odatlarning kirib kelishi jamiyat uchun muqaddas bo'lgan oilani yemirishi ko'rsatib berildi. Nusratilla Qudratilla qalamiga mansub «To'y» asarida oilaviy va shaxsiy fojialar sababchisiga aylangan serchiqim ba'zi urf-odatlar va an'analar tanqid ostiga olindi. Pyesada oila boshlig'ining serhasham sunnat to'yi uchun puli yetmay qolganida qarz olishga majbur bo'lganligi va ko'p o'tmay to'lovga layoqatsizligi oqibatida qarzdorning qamoqqa olinishi ko'rsatilgan.

Shu kabi tarbiyaviy ahamiyatga ega, ma'naviy boy adabiyot xalq ongini uyg'otuvchi eng muhim vosita bo'ldi. Uning atoqli namoyandalari esa soha rivojiga ulkan hissa qo'shdilar.

Atamalar izohi

Meteorologiya (*yunoncha*) – Yer atmosferasi, uning xususiyatlari va unda bo'ladigan fizik jarayonlar haqidagi fan.

Felyeton (*fransuzcha*) – kundalik turmushda ro'y beradigan salbiy hodisalarni tanqid qilib yozilgan gazeta yoki jurnal maqolasi.

Savol va topshiriqlar

1. Turkistonda tarix fanining rivoji haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. «O'rta Osiyo olimlar jamiyati» nima uchun tez orada yopilgan edi?
3. Adabiyot sohasida ijod qilgan allomalarni sanab bering.
4. Jadid ma'rifatparvarlarining dramalari haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Jadid adabiyoti namoyandalari faoliyati haqida gapirib bering.
6. Jadid adabiyotida o'sha davrga xos bo'lgan qanday g'oyalar yetakchilik qiladi?

Shu mavzu bo'yicha kichik esse yozing!

40-§. TEATR VA MUSIQA SAN'ATI

Turkistonda xalq teatri

Qadimiy san'at turlaridan eng sevimlisi hisoblangan xalq teatrlarining Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarida o'ziga xos ko'rinishlari mavjud edi. Jumladan, Buxoro amirligida masxaraboz, qo'g'irchoqboz, raqqos kabi san'at yo'nalishlarining uyushmalari vujudga kelgan edi. Xorazm an'anaviy teatrida esa ikki turkum tomoshalar – kulgili va xatarli o'yin turlari yaxshi shakllandi.

Xalq teatri shakl jihatidan rang-barang va boy bo'lib, ular xalq orasidan chiqqan komik aktyorlar – qiziqchilar, qo'g'irchoqbozlar, masxarabozlar va boshqalar o'z mahoratlarini namoyish qilishgan. Ana shu teatrlar va masxarabozlarning tomoshalarida, asosan, xasis va ochko'z boylar, chalasavod mullalar, amalparast beklarning kirdikorlari fosh etilgan. Ko'proq bu tomoshalar dolzarb voqealar tasvirlangan satirik ko'rinishlardan iborat bo'lgan. Garchi ularda yozma pyesalar bo'lmasada, xalq og'zaki ijodi mahsuli sifatida yod olingan mavzular sahnalashtirilgan. Sahna asarlarini, odatda, san'atkorlarning o'zlari ijod qilishgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida bir nechta shaharlarda an'anaviy teatr uyushmalari vujudga keldi. Eng mashhurlari Qo'qonda Zokir eshon, Buxoroda To'la masxara uyushmalari edi. Ayniqsa, qo'g'irchoq teatrlari ommabop bo'lib, ular mavzusi markazida Kachal Polvon obrazi turgan.

«Turon» truppasi a'zolari. XX asr boshi

Zokir eshon – ... To'la masxara – ... Xorazm an'anaviy teatri – ...

**Turkistonga
Yevropa va rus
teatrlarining
kirib kelishi**

O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilgach, mustamlakachi hukumat siyosiy maqsadlarni nazarda tutib, o'lkaga rus madaniyatini jadal yoyishga kirisha boshladi. Bunda nafaqat ta'lim tizimi, balki teatr sohasi ham muhim o'rin tutgan.

1870-yil Turkiston general-gubernatori tomonidan taklif qilingan Samara teatri o'lkada bir necha kunlik dasturlarini namoyish etgan edi. 1910-yilda Samarqand va Toshkentga rus aktrisasi V. F. Komissarjevskaya truppasining gastrollari uyushtirildi.

Turkistonda namoyish etilgan bunday tomoshalar o'lkada mahalliy san'atkorlari ijodiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Ilg'or ma'rifatparvarlar va jadidlar yangicha g'oyalarini targ'ib etish uchun dramatik teatrning ulkan imkoniyatlarini tushunib yetdilar.

Tatar va ozarbayjon truppalarning 1910–1912-yillarda Turkistonda bo'lib o'tgan gastrollari ham katta madaniy voqeaga aylandi. U. Gajibekovning «Go'rog'li», «Layli va Majnun» va «Arshin mol olon» musiqali pyesalari o'zbek jamoatchiligi orasida iliq kutib olindi. Bu o'z navbatida mahalliy teatr rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Kolizey teatri. Toshkent. XX asr boshi

**Jadid teatrining
vujudga kelishi**

O'zbek milliy teatrining shakllanishida jadidlarning o'rni katta edi. Birinchi Prezident I. Karimov «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida: «Qachonki milliy madaniyatimizning uzviy qismi bo'lgan teatr san'ati xususida so'z borar ekan, buyuk ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiyning: «Teatr – bu ibratxonadir», deb aytgan fikrini eslash o'rinlidir», – deb yozadi.

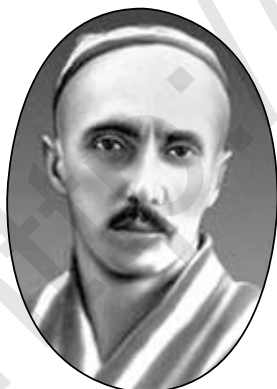
Turkistonda 1911-yil dastlabki yozma milliy sahna asarlari yaratildi. Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush», A. Samadovning «Mahramlar», Fitratning «Bir farangi bilan buxorolik bir mudarrisning qilgan munozaralari» nomli asarlari shular jumlasidandir. Ular ichida, ayniqsa, o'zbek milliy teatri durdonasiga aylangan Behbudiyning «Padarkush» dramasi g'oyatda muhim voqelik bo'ldi.

Turkistonda birinchi o'zbek milliy teatri **Samarqand shahrida Mahmudxo'ja Behbudi** rahbarligida tashkil etildi. Bu truppada namoyish etilgan ilk asar ham uning «**Padarkush**» pyesasi edi. O'zbek milliy teatri shakllanishi va rivojlanishida ulug' ma'rifatparvar Abdulla Avloniy va jadidlar harakati-ning atoqli namoyandasi Hamza Hakimzoda Niyoziy katta xizmat qildilar. **1914-yil boshlarida Abdulla Avloniy Toshkent shahrida** «Turon» nomidagi teatr truppasini tashkil etdi va u sahnalashtirgan birinchi asar ham «**Padarkush**» pyesasi bo'ldi. 1915-yilda teatrning Turkiston shaharlari bo'ylab gastrollari zo'r muvaffaqiyat bilan o'tdi.

1916-yil Qo'qon shahrida Hamza rahbarligida havaskorlar teatri tashkil etildi. Unda namoyish etilgan birinchi spektakl Hamzaning «Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari» pyesasi bo'ldi. Bu pyesa o'zbek teatri shakllanishida ham, o'zbek dramaturgiyasi vujudga kelishida ham muhim ahamiyat kasb etdi. Teatr chuqur mazmunli, ijtimoiy ahamiyatga molik ho-

Abdulla Avloniy

**Hamza Hakimzoda
Niyoziy**

disaga aylandi. 1916-yildan hozirgi Milliy teatr asoschisi Mannon Uyg'ur va o'zbek teatrining birinchi aktrisasi Ma'suma Qoriyeva san'atga ilk qadamini tashladi. Shu tariqa asta-sekin Andijonda, Xivada, Buxoroda ham dastlabki milliy teatrlar tashkil topa boshladi. Buxoro shahridagi teatrning tashkil etilishida Mannon Uyg'urning xizmatlari beqiyos edi.

Teatrlarda katta ijtimoiy va axloqiy muammolarga daxldor mavzular sahnalashtirildi. Ularda adolatsizlik, yovuzlik, zulmni qoralovchi g'oyalar, tomoshabinlarda e'tiroz va norozilik hissini qo'zg'atuvchi spektakllar namoyish etildi. O'zbek teatri – o'zbek milliy madaniyatining ajralmas qismiga aylandi. Teatr spektakllari, o'ziga xos va iste'dodli aktyorlar ijrosi o'zbek xalqining bitmas-tuganmas ijodiy imkoniyatlarini namoyish etdi.

Xudoybergan Devonov 1878-yilda tug'ilgan. Bolaligidan bilimga chanqoqligi va ijodiy iste'dodi bilan ajralib turgan. U arab, fors va rus tillarini o'rgangan. Qiziquvchan o'smir nemis tilini o'rgana boshlagan va bu kelgusida uning taqdirini belgilab bergan.

Gap shundaki, XIX asr oxirida Xorazmning o'sha paytdagi hukmdori Muhammad Rahimxon II nemis-mennonitlarning bir necha oilasiga o'lkada yashashiga ruxsat bergan. Ularning eng yoshi ulug'i Vilgelm Perner yoki mahalliy odamlarning tili bilan Panor buvada qiziquvchan Xudoybergan birinchi marta fotoapparatni ko'rgan va undan foydalanishga ruxsat so'ragan. Keyinchalik Panor buva shogirdining muvaffaqiyatlaridan xursand bo'lib, unga fotoapparatni sovg'a qilgan.

Shunday qilib, 1903-yilda Xudoybergan Devonov Xivaning minoralari va hamyurtlarini suratga ola boshlagan. Avvaliga bu diniy ulamolarning qattiq qarshiligiga uchragan. Biroq fotosuratchini har qanday yangilikka qiziqqan Muhammad Rahimxon II o'z himoyasiga olgan. U nafaqat xon, balki iste'dodli shoir va bastakor sifatida tarixda qolgan. Hukmdor Xudoyberganga o'zining suratini olishni buyurgan, keyin esa uni o'z devoniga ishga taklif qilgan.

Musiqqa san'ati

An'anaviy xalq og'zaki musiqali asarlari asrlar davomida saqlanib keldi. Xalq musiqqa san'atida terma, qo'shiq, lapar, yalla, ashula keng tarqal-

Birinchi o'zbek kino va fotooperatori Xudoybergan Devonov (1878–1940)

gan edi. Qo‘shiq, yalla va laparlar hazilomuz raqslar va o‘yin jo‘rligida ijro etilardi. Termalar ko‘pincha xalq qissago‘ylari bo‘lmish baxshilar va shoirlar tomonidan ijro etiluvchi ohangdor kuylarni o‘zida mujassam etgan edi. Ashula esa keng qamrovli turli kuy-ohangga ega lirik qo‘shiq hisoblanardi.

Xalq mumtoz shoirlarining g‘azallari va she‘rlari ashulalar uchun matn bo‘lib xizmat qilgan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o‘zbek xalqi musiqiy ijodiyoti o‘zida lirik qahramonlik mazmunidagi epik rivoyatlarni mujassamlashtirgan dostonlar («Go‘ro‘g‘li», «Alpomish», «Kuntug‘mish», «Oshiq G‘arib va Shohsanam», «Hasan va Dalli», «Rustam va Avaz») alohida o‘rin tutgan. Mazkur dostonlar to‘rtlik she‘r tuzilishiga ega bo‘lib, musiqasi nisbatan sodda ohangli va bu musiqada nota yozuvi qo‘llanilmagan.

Xalq sozandalari mashhur usta-bastakorlar qo‘lida ta‘lim olishgan. Ko‘p asrlar davomida butun Sharqda keng tarqalgan mumtoz maqomlar professional musiqaning og‘zaki an‘analaridagi bebaho xazinasini tashkil etgan. Maqomlar yirik turkumli og‘zaki-cholg‘uli (yakkaxon va cholg‘uli) asarlardir.

Musiqasi asboblari ham nihoyatda rang-barangligi bilan ajralib turar

Musiqasi asboblari

edi. Bu borada torli-kamonchali cholg‘u asboblari (g‘ijjak, qo‘biz, uchtor), torli-noxunli (do‘mbira, dutor, tanbur, ud, rubob), torli-zarbli (chang), puf-lama nayli (nay, surnay), mushtuk-puflamali (karnay), zarbli-membranali (doira, nog‘ora, chindovul) kabi cholg‘u asboblari keng tarqalgan edi.

Turkistonning o‘sha kezlardagi musiqa madaniyatida yakkaxon ijrochilar ham, ansambl ijrosi ham rivojlandi. Karnay, nog‘ora yoki doira, ya‘ni qattiq jaranglovchi cholg‘u asboblari an‘anaviy bayramlarda, to‘y-tantanalarda, ommaviy tomoshalarda jo‘rovoz bo‘lgan; birmuncha past jaranglovchi cholg‘u asboblari – surnay, dutor, g‘ijjak esa kamer (xonada) yoki konsert (davrada) ijrosiga mo‘ljallangan edi.

Xorazm maqom va musiqa maktabi Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz) davrida yanada rivojlandi. O‘z davrining ma‘rifatli hukmdori bo‘lgan Feruz san‘at namoyandalariga katta imkoniyatlar yaratib berib, ular faoliyatiga homiylik qilgan. Bundan tashqari bevosita musiqa san‘atini rivojlantirishga oid farmonlar ham chiqargan.

O‘zingizni sinang!

Xalq dostonlari – ... Maqomlar – ... Muhammad Rahimxon II – ...

Tarixiy hujjat

«Biz kim, Xorazm mamlakatining oliy xoqoni Muhammad Rahimxon Soniy quyidagi farmoni oliyga imzo chekdik.

Xorazm maqomlari xalqning daxlsiz mulki deb e‘lon qilinsin. Ushbu farmoni oliyga shak keltirgan va maqomlarni kamsitgan yoki uni buzib ijro etgan kimsalar qattiq jazolansin!»

1882-yil

Savol va topshiriqlar

1. Xalq an‘anaviy teatrlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Turkiston o‘lkasiga rus teatrlari qachondan kirib kela boshladi?
3. Qo‘qonda dastlabki havaskorlik teatrini kim tashkil qilgan? Uning tashkilotchisi haqida nimalarni bilasiz?
4. XIX asr oxirida Turkistonda qaysi musiqa asboblari bo‘lgan?
5. Xorazm maqomi va musiqasi ravnaqida Muhammad Rahimxon II (Feruz) ning o‘rni nimalardan iborat?

41-§. ME'MORCHILIK VA TASVIRIY SAN'AT

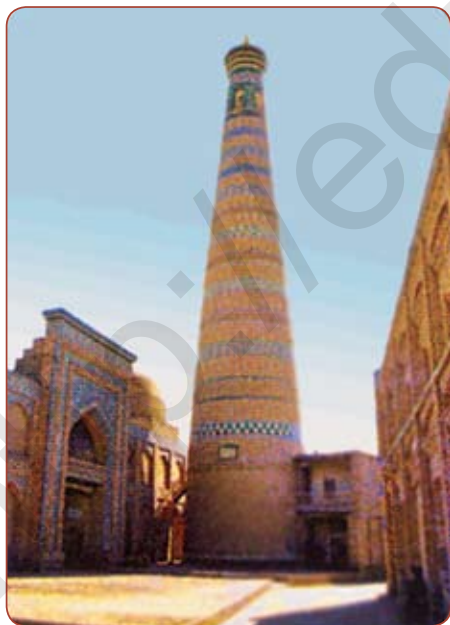
XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistondagi yalpi iqtisodiy tanzim, o'zaro urushlar, Xiva xonligi va Buxoro amirligining isyonchi guruhlarga qarshi kurashi, shuningdek, Rossiya imperiyasining harbiy yurishlari nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki madaniy taraqqiyotga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Uning oqibatlarini kelgusidagi o'lka taraqqiyotida og'ir asoratlar qoldirdi. Bu asorat izlari o'zbek me'morchiligini ham chetlab o'tmadi. Shunday bo'lsa-da, bu davr milliy me'morchiligida be-takrorlik va rang-baranglik hamda an'anaviy arxitektura saqlanib qoldi.

Me'morchilik maktablari

XIX asrning oxirlarida Buxoro va Xorazm me'morchiligi qadimiy an'analarni saqlagan holda zamon ruhi bilan boyib bordi. Saroy majmualari, madrasa, jome masjidlar, kasalxona kabi davlat va jamoat binolari, shuningdek, ulkan minoralar barpo etildi. Ularni bunyod etganlar o'z davri-ning yetuk me'morlari bo'lib, qadimiy Buxoro va Xivaning tarixiy binolarini vujudga keltirishdek og'ir, lekin sharafi ishga bosh-qosh bo'lgan ajdodlarning binokor avlodlari edilar.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida nomlari nafaqat Buxoro amirligi, balki Xiva xonligi, Turkiston va Xurosonda ham mashhur bo'lgan Obloqul va Ibrohim Hofizovlar, Mo'minjon Solihov, Shirin Murodov kabi ko'plab ustalar yetishib chiqdi. XX asr boshlarida barpo etilgan Sitorai Mohi Xosa qurilishida yuqorida nomlari zikr etilgan me'morlar, ustalar faol qatnashgan edilar. Majmuaning maxsus Oqsaroy zaliga pardo berish ishini Usta Shirin Murodov boshchiligida bir guruh usta ganchkorlar amalga oshirdilar.

Xorazm me'morchilik maktabining sarkori Odina Muhammad Murod pardo hamda naqshinkor parchinlarni joylashtirishning barcha sir-sinoatlarini mukammal egallagan. Usta kulollar Nurmuhammad, Abdujabbor, uning o'g'li So'fimuhammad Niyoz va Abdullalar esa oddiy loydan go'zal san'at asarla-

Islomxo'ja minorasi

ri yaratish va tabiatdagi turli giyoh va o'simliklardan betakror ranglar kashf etish mumkinligini amalda isbotlab berdilar.

XX asr boshlarida tiklangan Islomxo'ja minorasining (1908–1910) yaratish tashabbuskori va homiysi Asfandiyorxonning bosh vaziri, ma'rifatli inson Islomxo'ja edi. U bunyod ettirgan minora Xivaning faxriga aylandi. Qolaversa, Islomxo'ja o'z davrining yirik madaniyat va davlat arbobi edi. U Xorazmni dunyoning eng rivojlangan davlatlari qatorida ko'rishni istagan, vatanini tashqi dunyo bilan bog'lashga intilgan, ilg'or g'oyalar bilan to'lib-toshgan inson edi.

Xorazm me'morchilik maktabining e'tiborli tomoni shundaki, peshtoqlar, shiplar, burjlar o'ta nozik did va nafosat timsoli arabiy yozuvlar bilan bezatilardi. Mohir xattotlar bu yozuvlarni o'ta mohirlik bilan bino bezagiga uyg'unlashtirib yubora olardilar. Yog'och o'ymakorligi esa eshik, darvoza va ustunlarni o'ymakor naqshlar bilan bezab, o'sha binolarning umumiy ko'rinishiga o'ziga xoslik va jilo baxsh etardi.

Farg'ona vodiysida ham o'zbek xalq me'morchiligining o'ziga xos tarmog'i mavjud edi. XIX asrning ikkinchi yarmida vodiy milliy me'morchiligiga Yevropa me'moriy uslubidagi binolarni qurish an'analari kirib keldi. Shunday bo'lsa-da, XIX asr oxirlarida qurilgan Andijon jome masjidi o'z qurilishi bilan yuksak milliy me'morchilik namunasi bo'lib qoldi.

Yodda tuting!

Xorazm me'morchilik maktabining e'tiborli tomoni shundaki, peshtoqlar, shiplar, burjlar o'ta nozik did va nafosat timsoli arabiy yozuvlar bilan bezatilardi. Xattotlar bu yozuvlarni o'ta mohirlik bilan bino bezagiga uyg'unlashtirib yubora olganlar.

O'zingizni sinang!

Islomxo'ja minorasi – ...
Usta Shirin Murodov – ...

Andijon jome masjidi – ...
Xorazm me'morchiligi – ...

Yevropa uslubidagi binolar qurilishi

Bu davrda o'lkaga Yevropa uslubidagi me'morchilik an'analari ham kirib keldi. Qurilish ishlarida milliy an'anaviy uslublar bilan birga Yevropa me'mor-

Sitorai Mohi Xosa

chiligiga xos uslublar qo'llanila boshlandi. Jumladan, xalq me'morchiligida an'anaviy paxsa, guvala va xom g'isht qo'llash bilan birga zamonaviy to'rtburchak yuzli g'isht, faner, tunuka, oyna kabi qurilish ashyolaridan keng foydalanildi.

Yevropa me'morchiligiga xos bo'lgan ayrim uslublar o'sha davrda qurilgan Buxoro amirining yozgi saroyi – Sitorai Mohi Xosa, Xiva xoni Muhammad Rahimxon II tomonidan qurilgan Nurullaboy nomi bilan ataluvchi saroyda (1904–1912) ham ko'zga tashlanadi.

Sitorai Mohi Xosa Buxoro shahri markazidan 2,5 km janubda joylashgan. Saroy Buxoro amiri Olimxonning yozgi qarorgohi bo'lgan. Bundan tashqari amir chet el elchilarini va rus vakillarini shu yerda qabul qilgan. Saroyning bir qismi bo'lgan Oq zalning qurilishida Yevropacha qurilish uslubi ustunlik qiladi. Oq zal Buxoro ganch o'ymakorligi san'atining eng so'nggi yutuqlari asosida usta Shirin Murodov rahbarligidagi ustalar tomonidan ikki yil davomida ishlangan. Xivadagi Nurullaboy saroyida ham G'arb me'morchiligi an'analari ustunlik qiladi. Saroy yetti xonadan iborat: kutish zali, qabulxona, taxtxona, ziyofatxona va uchta mehmonxona. Qasr qurilishi munosabati bilan rus podshosi Nikolay II ikkita maxsus qandil va kamquvvatli nurquvvat uskunasi sovg'a qilgan. Qabulxonadagi baland eshiklar, katta rangdor oynalar, parket pollar va koshinkor pechlar Yevropa me'morchiligi bilan uyg'unlashgan. Tashqi tomoni silliq g'ishtlar va feruza rang koshinlar bilan shaxmat taxtasi shaklida bezatilgan.

Bino qurilishida ham G'arb, ham Sharq me'morchiligi an'alaridan foydalanilgan. Turkistonning bosib olingan yirik shaharlari va viloyatla-

Sitorai Mohi Xosa hovlisi

rida harbiy qo‘shinlar uchun qal’alar, kazarmalar, harbiy-siyosiy amaldorlar, generallar uchun yevropacha ko‘rinishdagi qarorgohlar qurila boshlandi. Toshkentning Yangi shahar qismida general-gubernatorlikning ma‘muriy va boshqa binolari qad ko‘tardi. Ular me‘moriy jihatdan g‘arb muhiti va uslubida qurilgan binolar edi.

O‘zingizni sinang!

Sitorai Mohi Xosa – ...

Nurullaboy saroyi – ...

Tasviriy san‘at

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda tasviriy san‘at Samarqand, Qo‘qon, Buxoro miniaturachilari ijodida namoyon bo‘ldi (Ahmad Donish, Abdulxoliq maxdum, S. Siddiqov). Ular tasviriy san‘atning an‘anaviy rivojlangan turlarini saqlab qolishdi.

XX asr boshlarida an‘anaviy devoriy naqshlarda ilgari ishlatilmagan manzaralar – suzib borayotgan kema, temiryo‘llar va hayvonlar tasvirlana boshlandi. O‘zbek xalqi san‘atida ramziylikka xos asriy an‘analarga boy diniy-falsafiy mazmundagi naqqoshlikdan bevosita real tasviriy san‘atga o‘tilish holati kuzatildi.

O‘zbek rassomlarining iqtidori kulolchilik buyumlarini, kiyimlarni bezashda, materiallar uchun uyg‘un bo‘yoqlar jilosini yaratishda, kun-

dalik turmush buyumlariga jilo berishda, amaliy san'atda va boshqalarda namoyon bo'ldi. Buyumlardagi yuksak did, nazokat, nafislik rasmlarda yaqqol ko'zga tashlanar edi.

Naqsh amaliy san'ati markazi Buxoro edi. Bu shahar ustalari nafaqat asriy san'atini saqlab qolishga, balki rivojlantirishga erishdilar. Buxorolik ustalarning har qanday asari o'z xususiyatlariga ega bo'lib, boshqa shaharlarda yaratilgan buyumlardan ajralib turar edi. Bu asarlarga xos boy tasavvur va mukammal mahorat, asosan, ranglar va naqshlar uyg'unligida o'z aksini topgan. Oq rang baxt-saodat va omad ramzi, qizil rang quvonch va salomatlikni anglatar edi. Ranglar va naqshlar ramzi zargarlikda, liboslarda, nodir toshlardan ishlangan zeb-ziynat buyumlari-da ustuvorlik qilgan.

Yodda tuting!

XX asr boshlarida an'anaviy devoriy naqshlarda ilgari uchramagan manzaralar – suzib borayotgan kema, temiryo'llar va hayvonlar tasvirlangan naqshlar kirib kela boshladi.

Yakunlarni chiqaramiz!

- ▶ Sitorai Mohi Xosa – Buxoro amirining yozgi qarorgohi.
- ▶ Nurullaboy saroyi – Sharq va G'arb an'analari asosida bunyod etilgan.
- ▶ Buxoro va Xiva xonliklari – me'morchilikning o'ziga xos uslublari.
- ▶ Naqsh amaliy san'ati markazi Buxoro edi.

Savol va topshiriqlar

1. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston me'morchiligida qanday o'ziga xoslik kuzatildi?
2. Buxoro va Xivadagi me'morchilik maktablari uslublarini farqlab bering.
3. Farg'ona vodiysida qachondan Yevropa me'morchiligi an'analari kuchaydi?
4. G'arb va Sharq an'analari uslubida qurilgan inshootlarni sanab bering.
5. Turkiston tasviriy san'atida mustamlaka sharoitida qanday o'zgarishlar yuz berdi?

X U L O S A

XVIII asrda uch xonlikdagi o'zaro urushlar, ichki nizolar va parokandalik yurtimizni egallash uchun istilochilarga qulay zamin yaratdi. Natijada XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi Turkiston xalqlarini mustamlaka asoratiga soldi. Podsho hukumati o'lkani siyosiy-hududiy jihatdan zabt etibgina qolmay, balki erksevar, zahmatkash xalqini ma'naviy-ruhiy bo'ysundirishga harakat qildi. Podsho hukumati tomonidan joriy qilingan siyosiy tuzum o'lkada mustamlakachilik hukmronligini qaror toptirishga va o'zbek milliy davlatchiligini yo'q qilishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirdi.

Bu hayotning shafqatsiz bir qonuniyati bor. Ya'ni tarixiy murakkab va hal qiluvchi burilish pallasida har qanday millat va elat o'z ahilligi va birdamligini saqlab, o'z milliy manfaatlari yo'lida qat'iyat bilan turmasa, mas'uliyat va hushyorligini yo'qotadigan bo'lsa, oxir-oqibatda o'zining eng katta, tengsiz boyligi bo'lmish mustaqilligi va ozodligidan judo bo'lishi shubhasizdir.

Darhaqiqat, Rossiya imperiyasining istilosi ko'pgina sabablar bilan bir qatorda o'sha davrda mavjud bo'lgan harbiy-siyosiy boshboshdoqlik, davlat hukmdorlarining uzoqni ko'rishga qodir emasligi, ma'naviy-ruhiy ojizligi oqibatida ro'y berganini ko'plab tarixiy misollar asoslab turibdi. Bu achchiq bo'lgan haqiqat barchamizga, ayniqsa, bugun hayotga katta umid va ishonch bilan kirib kelayotgan, siz, yosh avlodga doimo saboq bo'lishi lozim.

Mustamlaka yillarida xomashyoni qayta ishlash, tog'-kon sanoati, paxtachilik sanoati, temiryo'l transporti va boshqa tarmoqlar Rossiya imperiyasi sanoati ehtiyojlarini ta'minlashga mo'ljallangan edi. Ana shu korxonalar mahsulotlarining tashib ketilishi bu korxonalarni foyda ko'rish va ishlab chiqarishni zamonaviylashtirishga imkon bermadi.

Rossiyadan keltirilgan sanoat tovarlari bilan raqobat tufayli Turkiston hunarmandchilik-kustar ishlab chiqarishi inqirozga yuz tutdi. Bu esa o'z navbatida o'lkaning iqtisodiy jihatdan Rossiyaga qaramligini yanada kuchaytirdi.

O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov 1998-yil bir guruh ziyolilar bilan uchrashuvida Turkistonda Rossiya imperiyasi o‘tkazgan mustamlakachilik siyosatining oqibatlarini xolisona yoritish vazifasini ilgari surib, shunday savolni ko‘ndalang qo‘ygan edi: «... har tomonlama mudhish, chetdan qaraganda xalqimiz, uning madaniyati, milliy tafakkuri, urf-odatlar, turmush tarzi, hech bir mubolag‘asiz ay-tish mumkinki, nasl-nasabi yo‘q bo‘lib ketishi kerak bo‘lgan sharoitda baribir, qator yo‘qotishlar bilan bo‘lsa ham, millatimiz o‘zligini saqlab qoldimi yo yo‘qmi?»

Albatta, davlatimiz rahbarining bu savoli javobsiz qolmadi. Tarixchilar darsliklarda tarixiy ma‘lumotlar asosida Rossiya imperiyasi mustamlakachilarining jabr-zulmi sharoitida ham xalqimiz o‘zligini, milliy qadriyatlarini, madaniyatini, urf-odatlar va turmush tarzini saqlab qolganini o‘quvchilarga yetkazib bermoqdalar.

Mustamlaka davrida ham mamlakatimiz to‘la-to‘kis dunyo sivilizatsiyasidan ajralib qolmadi. Rossiya imperiyasi manfaatlariga xizmat qilsa-da, turli zavod va fabrikalar, banklar, tijorat tashkilotlari hamda temiryo‘l kirib keldi.

Darhaqiqat, mustamlakachilik sharoitida ham ota-bobolarimizning erkinlikka, taraqqiyot va istiqloлга bo‘lgan azaliy intilish kayfiyati so‘nmadi. Xalqimizning yurak-bag‘riga teran o‘rnashgan mustaqillik va ozodlik tuyg‘usi tobora qudratli kuchga aylana bordi va pirovard natijada O‘zbekiston istiqloli tantanasi uchun mustahkam zamin hozirladi.

YAKUNLOVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. XX asr boshida O‘rta Osiyo xaritasi XIX asr o‘rtalaridagi holatdan qay darajada o‘zgardi?
Bugungi dunyo xaritasi asosida ma‘lumotingizni tahlil qiling.
2. 1868 va 1873-yilgi shartnomalar o‘zbek davlatchiligi tarixida qanday ahamiyat kasb etdi?
3. Rossiya imperiyasi bosqinining O‘rta Osiyo xalqlari turmush tarzini o‘zgartirishi omillarini sanang!
4. «Uchta xonlik mustamlakachilikka qarshi birlashganda...» mavzusida «debat» uyushtiring!

MUNDARIJA

<i>Kirish</i>	3
---------------------	---

I B O' L I M

XIX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK XONLIKLARINING SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI

1-§. XIX asr o'rtalarida O'rta Osiyo davlatlarining hududi va aholisi	5
2-§. XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarining ma'muriy boshqaruv tizimi	8
3-§. XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti	10
4-5-§§. XIX asr o'rtalarida O'rta Osiyo aholisining madaniy hayoti	14

II B O' L I M

ROSSIYA IMPERIYASINING O'RTA OSIYONI BOSIB OLISHI

6-§. Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyoni bosib olish uchun istilochilik harakatlarining boshlanishi	19
7-§. Toshkentning bosib olinishi	23
8-§. Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi	26
9-§. Buxoro amirligiga qarshi harbiy harakatlarning boshlanishi	29
10-§. Buxoro amirligi ustidan Rossiya imperiyasi protektoratining o'rnatilishi	31
11-§. Xiva xonligi ustidan Rossiya imperiyasi protektoratining o'rnatilishi	36
12-§. Qo'qon xonligining bosib olinishi	39

III B O' L I M

ROSSIYA IMPERIYASINING TURKISTONDAGI MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI

13-§. Turkiston general-gubernatorligining siyosiy-ma'muriy boshqaruv tizimi	45
14-§. Turkiston o'lkasida Rossiya imperiyasining yer-suv siyosati	50
15-§. Turkistonda sud tizimi va harbiy politsiya tartibotining o'rnatilishi	52
16-§. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Turkistonda ijtimoiy-iqtisodiy ahvol	57

IV B O' L I M

XIX ASR OXIRIDA TURKISTONDAGI MILLIY-OZODLIK HARAKATLARI

17-§. Turkistonda milliy-ozodlik harakatlarining boshlanishi va uning sabablari	61
18-§. Toshkentda «Vabo isyoni»	65
19-§. Andijon qo'zg'oloni	67
20-§. Milliy-ozodlik harakatlarining ahamiyati	73

V B O' L I M

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA QORAQALPOQLAR

- 21-§. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida qoraqalpoqlarning hududiy joylashuvi va ijtimoiy hayoti 75
- 22-§. Soliq va majburiyatlar. Xalq qo'zg'olonlari 78
- 23-§. Qoraqalpoqlar Turkiston general-gubernatorligi tarkibida 81
- 24-§. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida qoraqalpoqlar madaniyati 84

VI B O' L I M

JADIDLAR HARAKATI VA UNING TURKISTON IJTIMOY-SIYOSIY VA MADANIY HAYOTIDAGI AHAMIYATI

- 25-§. Jadidchilik harakatining vujudga kelishi 87
- 26-§. Jadidlarning dasturiy maqsad va vazifalari 91
- 27-§. Jadidchilik harakati namoyandalari va ularning faoliyati 93
- 28-§. Jadidchilik harakatining Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga ta'siri 97

VII B O' L I M

TURKISTON VA BIRINCHI JAHON URUSHI

- 29-§. Birinchi jahon urushining boshlanishi va uning Turkistonga ta'siri 101
- 30-§. Turkistonda 1916-yilgi qo'zg'olonning boshlanishi 103
- 31-§. Jizzax qo'zg'oloni 106
- 32-§. Turkistonda 1916-yilgi voqealarning oqibatlari va ahamiyati 108

VIII B O' L I M

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGI VA XIVA XONLIGI

- 33-§. Buxoro amirligining davlat tuzumi va ijtimoiy-iqtisodiy hayoti 111
- 34-§. Yosh buxoroliklar faoliyati va Buxoro amirligining tugatilishi 117
- 35–36-§§. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva xonligining davlat tuzumi va ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli 121
- 37-§. Xiva xonligining tugatilishi 129

IX B O' L I M

MUSTAMLAKA SHAROITIDA TURKISTONDA MADANIY HAYOT

- 38-§. Ta'lim tizimi. Matbuot. 135
- 39-§. Turkistonda ilm-fan taraqqiyoti. 139
- 40-§. Teatr va musiqa san'ati. 144
- 41-§. Me'morchilik va tasviriy san'at. 150
- Xulosa* 155

T – 49 **Tillaboyev Soyibjon, Zamonov Akbar.**
O‘zbekiston tarixi (XIX asrning ikkinchi yarmi —
XX asr boshlari): 9-sinf uchun darslik / Mas‘ul muharrir
D.A. Alimova. – T.: «Sharq», 2019. – 160 b.

KBK 63.3(50‘)ya721

O‘quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG‘UNOVICH**

**O‘ZBEKISTON
TARIXI**

**(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)**

Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan uchinchi nashr

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi
vazirligi tasdiqlagan*

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2019

Muharrir *Nosirjon Jo‘rayev*
Badiiy muharrir *Bahrom Bobojonov*
Texnik muharrir *Juldiz Kadirova*
Sahifalovchi *Mastura Atxamova*
Musahhihlar *Ma‘mura Ziyamuhamedova, Sharofat Xurramova*

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28.08.2011-yil.

Bosishga ruxsat etildi 05.04.2019. Bichimi 70x90 $\frac{1}{16}$, «Times New Roman» garniturasi. Kegli 11,5;
10 shponli. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog‘i 11,7. Nashriyot-hisob tabog‘i 9,0
Adadi 494082 nusxa. Buyurtma № 458.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko‘chasi, 41-uy.**

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi, familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgan-dagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilganda va o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning foydalanishga birinchi marotaba berilgandagi holati
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan, darslikni tiklab bo'lmaydi